

միջազգային գիտաժողով
2018 թ. փետրվարի 23

ԱՐՅԱԽԸ

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԻ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

ԶԵԿՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԿՐԿՆՈՐԻՆԱԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

4110063

ԱՐՑԱԽԸ
ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԻ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

միջազգային գիտաժողով

2018 թ. փետրվարի 23

ՉԵԿՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԸԱՐ
189

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
189

Signature

ԵՐԵՎԱՆ – 2018

ՀՏԴ 93/94(06)

ԳՄԴ 63.3

Ա 948

ԱՐՑԱԽԸ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԻ
Ա 948 ԲԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ: Միջազգային գիտաժողով, 2018 թ.
փետրվարի 23: Ձեկուցումների ժողովածու.- Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2018.- 318 էջ:

Ժողովածուում ընդգրկված են 2018 թ. փետրվարի 23-ին ՀՀ
ԳԱԱ-ում կայացած «Արցախը հայոց պետականության համար
պայքարի քառուղիներում» միջազգային գիտաժողովի նյութերը՝
նվիրված արցախյան շարժման նոր շրջափուլի 30-ամյակին:

Նախատեսված է հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի հարցերով
հետաքրքրվող ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 93/94(06)

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-860-80-0

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2018

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՍՔԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ 30-ԱՄՅԱԿԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՀՐԱՎԻՐՎԱԾ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից յղում եմ հայրապետական ողջոյններս եւ օրհնութիւնս Հայաստանի Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի նախաձեռնած «Արցախը հայոց պետականութեան համար պայքարի քառուղիներում» խորագրով գիտաժողովին՝ նուիրում արցախեան շարժման 30-րդ տարեկիցին:

Հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակութիւն ունեցաւ 1988 թուականը, երբ Խորհրդային Հայաստանի բնակչութիւնը, անսպասելի իրենց ինքնորոշման համար՝ ոտքի կանգնած հայոց հնամենի Արցախ աշխարհի ժողովրդի ծայնին, նախ՝ խաղաղ հանրահաւաքներով, ապա՝ գործնական նախաձեռնութիւններով, ցոյց տուեց աշխարհին ազգային համերաշխութեան եւ ազատատենչութեան վառ օրինակներ ու դասեր: Ծշմարիտ է, հետագայ իրադարձութիւնները հանգեցրին մի շարք ցաւալի եւ ողբերգական իրողութիւնների եւ ի վերջոյ՝ ազատագրական պատերազմի, սակայն մեր ժողովուրդը եւս մէկ անգամ ապացուցեց պատմական բախտորոշ ժամանակահատուածներում սեփական ուժերին ապաւինելու, դժուար պայմաններում բոլորնցքուելու, ազգային արժանապատուութեանը տէր կանգնելու իր բացառիկ կարողութիւնը:

Արցախեան շարժման արդիւնքում ծնունդ առաւ ազգային ինքնագիտակցութեան զարթոնքի մի նոր, աննախադէպ շրջան, որը բարոյական դասերից բացի ունեցաւ նաեւ գործնական նշանակութիւն. մասնաւորապէս զուլայուեց հանրապետութեան՝ նախորդ տասնամեակների աղետալիօրէն սպառնալից ժողովրդագ-

րական պատկերը: Եւ վերջապէս, Խորհրդային Միութեան համար այդ աննախընթաց շարժումից սկիզբ առաւ հայոց երրորդ Հանրապետութեան կերտումը, որը շարունակոււմ է իր երթը:

Երեսուն տարին բաւարար ժամանակաշրջան է՝ պատմութեան իւրացումը եւ չլիւրացումը դասերը սերտելու, որանց գիտական գնահատական տալու արդումով: Ուստի եւ «Արցախը հայոց պետականութեան հիմքն է, պայքարի քաղաքականութիւնը» գիտաժողովին մաղթելով յաջող ընթացք՝ լիայոյս ենք, որ մեր գիտնականներն ըստ պատշաճի կներկայացնեն եւ կվերլուծեն հայոց նորագոյն պատմութեան այդ ուղենշային յանգրուանը՝ արցախեան ազատագրական պայքարը եւ նրան առնչուող հիմնախնդիրները:

ԱՐԱՄ Ա.

**ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆՆԵԼԻ
ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՄԲ
ԱԶԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԴԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ**

**ՇՆՈՐՀՔ. ՍԷՐ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԵԱՌՆԷ ԵՒ
ՈՂԶՕՅՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ Ի ՄԷՆԶ ԵՎ
ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՅԱԶՈՅ ՍՐՔՈՅ ՀՕՐՆ ՄԵՐՈՅ
ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻՆ**

**ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՐ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ
ԱՐՅԱԽԵԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԵՐԵՄՆԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌՈՒԹՈՎ**

Մեծի Տանն Կիլիկիայ Կաթողիկոսության Անթիլիասի Մայրավանքին հայրապետական օրհնությամբ, քրիստոնեական ջերմ սիրով ու ազգային վառ ապրումներով կ'ողջունենք արցախեան ազատագրական շարժման 30-ամեակը: Բարձր կը գնահատենք Հայաստանի Ակադեմիային ներկայ նախաձեռնությունը՝ միջազգային գիտաժողովի ճամբով լուսարձակի տակ բերելու հայ ժողովուրդի ժամանակակից պատմության այս նշանակալից դեպքը:

Արդարև, պատմությունը յստակօրեն կը վկայէ թե Արցախը պատմական Հայաստանին մաս կը կազմէ: Աշխարհաքաղաքական շահերու հետեւանքով ան Սովետական իշխանության կողմէ «նուէր» էր տրուած Ազրայէճանին: Հակառակ այս դառն իրականության, Արցախի մեր ժողովուրդը մնաց ամբօրեն կառչած իր հողին, եւ երբ պատմության պայմանները փոխուեցան, 1991 Սեպտեմբեր 2-ին հայ ժողովուրդը վերահաստատեց իր ինքնորոշման խոտանքը:

Արդ, հայ ժողովուրդը Արցախէն ներս գրաստղ կողմը չէ, ինչ որ յաճախ ազերիները միջազգային համայնքէն ներս կը փորձեն ներկայացնել: Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ Արցախի իր հողին

վրան էր. Ագրալեյճանն էր որ որպէս օտար ուժ իր քաղաքականութիւնը ու մշակոյթը տասնամեակներ շարունակ պարտադրած էր Արցախի մեր ժողովուրդին: Սակայն, Արցախի մեր ժողովուրդը մնաց հաւատարիմ իր հաւատքին, լեզուին, մշակոյթին եւ իր անկախութեան:

Արցախի մեր ժալովուրդին ինքնորոշման խոտանքը համահունչ է միջազգային օրէնքի սկզբունքներուն: Իր հողին վրայ ապրող որեւէ ժողովուրդ խոտանք ունի իր ազատ կամքով իր անկախութիւնը հռչակելու եւ իր կառավարման ձեւը ճշդելու: Իմէ անարդար կերպով խլուած խոտանքը Արցախի ժողովուրդը իր քրտինքով ու արիւնով վերահաստատեց ու անցնող երեսուն տարիներու ընթացքին զայն ամրագրեց՝ իր պետական կառոյցները ամրացնելով, իր մշակոյթը ծաղկեցնելով, իր արտաքին յարաբերութիւնները ծաւալելով եւ շինարարական, գիտական, մշակութային, ընկերային, կրթական ու բարեսիրական ծրագիրներով զարգացնելով Արցախը:

Թող Ագրալեյճանը ու միջազգային համայնքը ներկայ Արցախը բաղդատեն երեսուն տարիներ ամառուան Արցախին հետ. անդրադառնալու այն անբաղդատելի տարբերութեան, որ գոյութիւն ունի բռնագրաւուած եւ ազատագրուած Արցախին միջեւ: Ազերին միայն քանդեց, հայ ժողովուրդը՝ վերաշինեց, ազերին մահ ու սարսափ տարածեց, իսկ հայ ժողովուրդը՝ կեանք ու մշակոյթ:

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ 30-ԱՄՅԱԿԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

Հարգելի հայրենակիցներ, տիկնայք և պարոնայք, հարգարժան հյուրեր.

Զերմորեն ողջունում եմ ձեզ Արցախյան շարժման 30-ամյակին նվիրված այս պանծալի հոբելյանի կապակցությամբ:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմության ընթացքում լինում են իրադարձություններ, որոնք բեկում են մտցնում հասարակության կյանքում, նպաստավոր պայմաններ ստեղծում ազգային երազանքների իրականացման համար, կարճ ժամանակահատվածում փոխակերպում հասարակական գիտակցությունը՝ հնարավոր դարձնելով թվացյալ անհնարինն ու կյանքի կոչելով ամենանվիրականը՝ անկախության գաղափարը:

Հայ ժողովրդի կյանքում այդպիսի իրադարձություններից է 30 տարի առաջ՝ վետրվարյան բուռն օրերին ծավալված Արցախյան շարժումը: 1988 թ. դեպքերը խորապես նպաստել են ազգային ինքնագիտակցության աճին և մեկ գաղափարի շուրջ ազգի համախմբմանը: Զևավորվելով որպես ազգային-ազատագրական շարժում՝ Արցախյան գոյամարտը, հասկանալի պատճառներով, տրամաբանորեն վերաճել է անկախության համար պայքարի:

Մեր նորօրյա ազատագրական շարժումը ստիպել է բազմափառ մարդկանց հրաժարվել այն թյուր պատկերացումից, որ Հայաստանը, շրջապատված «անբարյացակամ» հարևաններով, աշխարհաքաղաքական անբարենպաստ պայմաններում ի վիճակի չէ ընտրել անկախության ուղին և ԽՍՀՄ-ն է, որ մնում է մեր անվտանգության միակ երաշխիքը:

Փետրվարի շնորհիվ հանրությունն սկսեց խոսել ժողովրդին հուզող, համահայկական նշանակության և մինչ այդ՝ արգելված խնդիրների մասին, ճանապարհ հարթվեց ալյակարծության ու բացախտության համար: Այդ հզոր շարժումն էր, որ նորից օրակարգ բերեց

«մոռացված» ՄԻԼՑՈՒՄԸ, ստիպեց բազմափառ մարդկանց վանկարկել «ԼՆԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» սրբազան բառը:

Արցախյան շարժման ընթացքում սկսվեց Հայոց պետականության վերականգնման գործընթացը: Թաւերական հրապարակը վերածվեց Ազատության հրապարակի. հազարւոյն դրոշը՝ Հայոց պետականութեան խորհրդանիշի: 1988 թ. փետրւարին սկսված շարժումը ավարտվեց 1991 սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումով և սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեով, երբ հայ հասարակւոյունը կասաւեց իր ընտրուոյունը՝ քվեարկելով Հայաստանի անկախուոյան օգտին:

Գիտաժողովի հարգելի մասնակիցներ.

մեկ անգամ ևս ողջունում եմ և շնորհաւորում բոլորիս մեծ հորեւանի առիթով և գիտաժողովի մասնակիցներին մաղթում արդյունաւետ աշխատանք:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս

ՌԱԴԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Модест Колеров
Кандидат исторических наук, профессор
главный редактор ИА REGNUM

АНТИ-АНШЛЮС: НАЦИОНАЛЬНЫЕ ГОСУДАРСТВА СССР ПРОТИВ ЛИМИТРОФНОГО ИМПЕРИАЛИЗМА

«Надо принять во внимание ещё одно обстоятельство, имеющее отношение к ряду национальностей СССР. Есть Украина в составе СССР. Но есть и другая Украина в составе других государств. Есть Белоруссия в составе СССР. Но есть и другая Белоруссия в составе других государств... Возьмите, далее, национальности СССР, расположенные по южной его границе, от Азербайджана до Казахстана и Бурят-Монголии. Все они находятся в том же положении, что и Украина и Белоруссия».

И.В.Сталин.
Доклад на XVI съезде ВКП(б), 27 июня 1936

XIX век — «век национализма» (национализма в западном, более нейтральном смысле, и в русском, близком к шовинизму) — породил в либеральной и социалистической традициях Просвещения консенсус об идеальном праве наций на национальное самоопределение вплоть до отделения (независимости), которое каждая из традиций подчиняла ряду практических ограничений¹. В 1917–1919 гг. гибель

¹ О центральном значении националистических движений в истории Европы второй половины XIX — первой половины XX вв. см. современное исследование авторитетного западного слависта: *А. Грациози. Война и революция в Европе. 1905–1956. М., 2005.* О значении нерешённого национального вопроса для фатальной судьбы Австро-Венгрии см. также книгу современного событиям венгерского автора, впервые увидевшей свет в США и на английском языке: *Оскар Яси. Распад Габсбургской монархии [1929]. М., 2011.* Сборник классических для России опасаний национального, опирающихся, в том числе, на актуальное наследие Карла Каутского в исследовании этого вопроса с точки зрения революционного марксизма, а также, несомненно, послуживший главным фактологическим источни-

Российской империи, капитуляция Советской России перед Германией, Австро-Венгрией и Турцией, победа Антанты над Германской, Австро-Венгерской и Османской империями – и разрушение этих империй, – всё это означало масштабный государственно-политический передел карты Европы, Передней Азии и Ближнего Востока на началах управляемого победителями «национального самоопределения». Основами такого переустройства, кроме диктата победителей, стали манифесты властей России и США: «Декларация прав народов России», принятая СНК РСФСР 2 (15) ноября 1917 года, и «14 пунктов» мирного договора для Европы и Передней Азии, провозглашённые президентом США В. Вильсоном 8 января 1918 года. Среди этих перемен часто упускаются из виду и яркие акты регионального империализма², которые ярко продемонстрировали, что национальное самоопределение легко находит своё продолжение в новом колониализме. Ими стали аншлюс Бессарабии Румынией в 1918 году; война Польши на литовской, белорусской, украинской этнографических окраинах России 1919–1920 гг., закончившаяся Рижским миром с РСФСР, УССР и БССР в 1921 г. и Срединной Литвой в 1922 г., присоединившими к Польше часть Литвы и западные части Белоруссии и Украины; война Финляндии за присоединение к ней Восточной Карелии в 1919–1922 гг.³ Кроме того, что угроза проектов «Великой Польши», «Великой Финляндии» и «Великой Румынии» была

ком для системы взглядов И.В.Сталина на национальный вопрос см.: *Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия* / Под ред. А.И. Кастелянского. СПб., 1910. Отчасти апологетический взгляд современных русских авторов на Австро-Венгрию как на удачный опыт решения национального вопроса вплоть до 1914 года см.: *А. Шарый, Я. Шимов. Корни и корона: очерки об Австро-Венгрии: судьба империи*. М., 2011.

² Вскоре после того, как вождь Польши Ю. Пилсудский объявил о «независимости» Украины под управлением зависимого от него правительства С. Петлюры, а польские войска взяли Киев, современник назвал эти империализмы «карликовыми», но это уже не могло изменить их сути: *Н.В. Устрялов. Старый спор* // Н.В. Устрялов. Избранные труды / Сост. В.Э. Багдасарян, М.В. Дворковая. М., 2010. С. 107.

³ Об этом подробно: *А.Ю.Осинов. Финляндия и гражданская война в Карелии* Диссертация... кандидата исторических наук. Петрозаводск, 2006.

значительной и сама по себе, ещё больший вес ей придавала военно-политическая поддержка держав-победительниц Англии и Франции. Эта проекция силы и проекция угрозы победившего в Европе империализма была самым главным содержанием исторической угрозы с Запада против России в 1920–1940-х гг.⁴ Ещё только формулировавший свой государственно-патриотический «национал-большевизм» Н.В. Устрялов ещё до окончания Гражданской войны, в августе 1920 года, писал об этих *проекциях* совершенно определённо: «при современном мировом положении... каждый потерянный клочок [России] способен моментально завести себе «ориентацию» (Эстония и Финляндия на Германию и Швецию, Грузия на Англию, Польша на Францию, Украина на Австрию или Польшу и т.д.)»⁵.

Резкий критик сталинского коммунизма, эмигрант-социалист Г.П. Федотов находил в ситуации послереволюционного раздела России корни антизападной ориентации СССР. Он писал в 1940 году, на новом пике разногласий СССР с западными державами:

«Россия сейчас в ссоре с Европой. И не Сталин, конечно, первый рассорил их... ссора началась задолго до Сталина и даже независимо от коммунизма. Ведь и коммунизм является или являлся тримассой русского европеизма, искажением русской боли за Европу. Ссора восходит к 1917 году и питается горечью русских унижений. Русское национальное чувство было уязвлено глубоко поражением, разделом, падением России»⁶.

Бывшие границы Российской империи и новые границы РСФСР/СССР вовсе не воспринимались Советской властью как долгосрочные, несмотря на ряд межгосударственных договоров с со-

⁴ См. также: А.П. Сильков. СССР и национально-территориальное переустройство в Юго-Восточной Европе // Российская история. М., 2005. № 3.

⁵ Н.В. Устрялов. Логика национализма // Н.В. Устрялов. Избранные труды / Сост. В.Э. Багдасарян, М.В. Дворковая. М., 2010. С. 132.

⁶ Г.П. Федотов. Федерация и Россия [1940] // Г.П. Федотов. Собрание сочинений в 12 т.: Т. 7. Статьи из журналов «Новая Россия», «Новый Град», «Современные записки», «Православное дело», из альманаха «Круг», «Владимирского сборника» / Сост. С.С.Бычков. М., 2014. С.15.

ветскими и англисоветскими властями бывших окраин России 1918–1919 и 1920–1921 гг. Прежде чем в политический лексикон Советской власти вошло англо-французское понятие «лимитрофы», его русский аналог официально существовал в виде вполне красноречивого понятия «Окраинных государств», в которые НКВД РСФСР включал следующие страны: Польшу, Литву, Латвию, Эстонию, Финляндию, Алядские острова⁷. И, как видно, исключал позже включавшиеся в состав лимитрофов Румынию, чехо-Словакию, Венгрию. Лимитрофы и были новыми национальными государствами, формально реализовавшими право наций на самоопределение вплоть до отделения. И если в годы войны в русской социал-либеральной риторике Европа была разделена на «демократические» Англию и Францию и «империалистические» Германию, Австро-Венгрию и Турцию, то революции 1917–1918 гг. отдали приоритет национальным государствам и федерациям, антиколониальной национально-освободительной борьбе, в первую очередь, на *Востоке*, к которому относилась вся территория бывшей Османской империи, включая Балканы.

Однако очевидно, что на деле принципы национального самоопределения касались лишь территории *империй, проигравших в Первой мировой войне, и погибшей в результате революции Российской империи*. Колониальные Британская империя и Французская империя, де-факто колониальная империя США, разумеется, эти принципы (несмотря на территориальную автономизацию заморских британских доминионов) к себе не применяли. Советская Россия, пройдя через Гражданскую войну и вновь консолидировав большую часть бывших территорий Российской империи как советских республик, в 1922 году создала СССР как первый шаг к проекту «Мировой Социалистической Советской Республики» (по конституции

⁷ См., например: Бюллетени Народного комиссариата иностранных дел: № 101. 14 ноября 1921. М., 1921; № 102. 21 ноября 1921. М., 1921; № 103. 28 ноября 1921. М., 1921; № 104. 5 декабря 1921. М., 1921; № 105. 12 декабря 1921. М., 1921.

СССР, январь 1924), которая формально должна была стать конфедерацией, управляемой единой партией и Коммунистическим Интернационалом.

Этот «архетип» потенциальной конфедерации СССР сохранял внутри своего государственно-экономического устройства все 69 лет своего существования (1922–1991).

Принципиальная готовность строить конфедерацию национальных государств вовне и внутри единого государства СССР демонстрировал всегда. Несмотря на фактическую унитарность, которую обеспечивала СССР стержневая диктатура вождя и Коммунистической партии, - на деле, в области формального конституционного права, в вопросах прикладного управления экономикой и общественной безопасностью, в представительских вопросах внешней политики, в практике перехода к унификации внешней политики и обороны союзных республик – СССР постоянно пытался реализовать федеративно-конфедеративную модель. Потому, собственно, СССР и не имел в своём названии никакой географической привязки, что, несмотря на поражение мировой революции в 1918–1920 гг., был запроектирован как именно мировой союз республик, о чём ярко говорило изображение глобуса, целиком вошедшего в герб СССР. В декабре 1922 года, в момент создания СССР, и вплоть до конца 1923 года ожидалось, как минимум, скорое вступление в союз будущей Советской Германии.

Централизованная, унитарная внутривнутриполитическая, идеологическая и экономическая реальность большевистской партийной диктатуры – в области союзно-государственного строительства была реальностью советских национальных государств, которые были основаны внутри СССР и поддерживались вне его. Эти национальные государства большевики строили, следуя и всему опыту этнического национализма, порождённого германским, греческим, итальянским, венгерским, финским, польским, чешским, румынским, болгарским и сербским XIX веком.

Конечно, в Советской России, за исключением «особых случаев» Польши и Финляндии, принцип «права народов России на свободное самоопределение, вплоть до отделения», провозглашённый большевиками в «Декларации прав трудящегося и эксплуатируемого народа», на практике должен был подменяться волей «рабочих и крестьян каждой нации», объединённой в порыве к мировой революции. Но осознание этого ограничения пришло не сразу. Даже верный союзник большевиков, радикальная германская интернационалистка Роза Люксембург (1871–1919) в неоконченном труде «Русская революция. Критическая оценка слабости» (1918) не могла скрыть своего удивления тем, с какой догматической последовательностью Ленин присягал неуклонной независимости политического «украинства» и других этно-национальных проектов на окраинах России, на деле совершенно не считаясь с тем, что в тогдашних условиях их внешней оккупации Германией они отнюдь не давали никаких шансов трудящимся, передавая всю национальную власть местной буржуазии. Даже революционные войны недолговечных советских республик на окраинах России не разубедили Р.Люксембург в том, что большевики идут на поводу у теоретически отрицаемых ими национальных государств. И она была права: практика большевиков заставляла думать, по крайней мере, об иерархии приоритетов – сначала пролетарский интернационализм доктрины, затем практический советский национализм союзных республик, а в пределе – идеал мировой пролетарской революции. Даже после объединения советских республик в СССР в декабре 1922 года эта генетика непрерывно давала о себе знать, прорываясь то в инерционных институтах, то в реформах.

Но в целом решение заменять государственную независимость как форму национального самоопределения на *государственность в составе советской конфедерации* – было доминирующим в государственной практике большевиков. И Сталин – сначала как нарком по делам национальностей РСФСР, а затем как глава партии и фак-

гический глава государства, делая все необходимые программные оговорки и аккуратно обходя противоположные его убеждениям (и раскритикованные Люксембург) прецеденты политики Ленина (например, в отношении Финляндии) – изначально стоял на позиции резкого ограничения права национального самоопределения. Ещё в апреле 1917 года, выступая с докладом по национальному вопросу на VII Всероссийской конференции РСДРП(б), Сталин говорил:

«Признавая за угнетёнными народностями право на отделение, *право* решать свою политическую судьбу, мы не решаем тем самым вопроса о том, должны ли в данный момент отделиться такие-то нации от российского государства. (...) вопрос о признании права на отделение не следует смешивать с целесообразностью отделения при тех или иных условиях. Я лично высказался бы, например, против отделения Закавказья...»⁸.

А в связи с быстрой автономизацией Украины в газете «Пролетарий» в августе 1917 Сталин убеждал, подбирая формулировки: «острие своего оружия мы обращаем против тех, кто под видом «самоопределения» народа проводит политику империалистических аннексий и насильственного «объединения» (...) ясно само собой, что объединение мелких государств в крупные является одним из условий, облегчающих дело осуществления социализма».⁹

10 октября 1920 года, когда Гражданская война уже подошла к своему финалу и Советская Россия ради преодоления внешнеэкономической, прежде всего, блокады уже заключила Юрьевский мирный договор с Эстонией (февраль 1920) и готовилась 14 октября 1920 заключить Юрьевский мир с Финляндией, Сталин вновь должен был объяснить, почему большевистское новое объединение территории России под советским знаменем не затрагивает все бывшие части Российской империи. Он объяснял, обозначая территориаль-

⁸ И. Сталин. Статьи и речи об Украине. Сб. / Сост. Н.Н. Попов. [Киев.] 1936. С. 7–8.

⁹ Сталин. Труды. Т. 6 (сентябрь 1913 – октябрь 1917). М., 2015. С. 301.

ные претензии на окраина и отказ (против своей же собственной позиции¹⁰) от них в отношении Финляндии, где большевики в 1918 году потерпели громкое поражение от местных белых и германских экспедиционных сил, словно там было не военное поражение, а плебисцит:

«Требование отделения окраин от России, как форма отношений между центром и окраинами, должно быть исключено не только потому, что оно противоречит самой постановке вопроса об установлении союза между центром и окраинами, но, прежде всего, потому, что оно в корне противоречит интересам народных масс как центра, так и окраин.

Конечно, окраины России, нации и племена, населяющие эти окраины, как и всякие другие нации, имеют неотъемлемое право на отделение от России, и если бы какая-либо из этих наций решила в своем большинстве отделиться от России, как это было с Финляндией в 1917 году, то России, вероятно, пришлось бы констатировать факт и санкционировать отделение. Но речь идет здесь не о правах наций, которые неоспоримы, а об интересах народных масс...»¹¹

И в полемике на X съезде РКП(б) 10 марта 1921 договорил границы применения программного принципа о «праве народов на государственное отделение» до конца: «Поскольку советские государства объединяются в федерацию на началах добровольных, постольку право на отделение остаётся неиспользованным по воле самих народов, входящих в РСФСР»,¹² и в юбилейной статье 6 ноября 1921 окончательно сформулировал курс на строительство контро-

¹⁰ «Если мы повнимательнее рассмотрим в картину получения Финляндией независимости, то мы увидим, что фактически Совет Народных Комиссаров дал свободу помимо своей воли не народу, не представителям пролетариата Финляндии, а финляндской буржуазии, которая странным стечением обстоятельств захватила власть и получила независимость из рук социалистов России» (*И. В. Сталин. О независимости Финляндии: Доклад на заседании ВЦИК 22 декабря 1917 г. (Газетный отчет)* // И. В. Сталин. Сочинения. Т. 4. М., 1947. С. 22)

¹¹ *И. Сталин. Статьи и речи об Украине. С. 107–108.*

¹² Там же. С. 134.

лируемых национальных государств вокруг Советской России: «признание (не на словах, а на деле) за этими [нерусскими] национальностями права на самостоятельное государственное существование» и «добровольный военно-хозяйственный союз этих национальностей с центральной Россией».¹³ В докладе на X Всероссийском съезде советов 26 декабря 1922, предваряя создание СССР как формы этого союза, Сталин прямо показал дальнюю и ближайшую цели, которые должно было разрушить названное национально-государственное строительство:

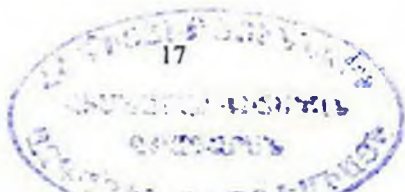
«там, на Западе, в мире буржуазной демократии, мы имеем дело с постепенным разложением и упадком многонациональных государств на составные части (вроде Великобритании, которая, не знаю, как она уладит дело с Индией, Египтом; Ирландией, или вроде Польши, которая, опять же не знаю, как она уладит дело со своими белорусами, украинцами, немцами, евреями), а здесь, в нашей федерации, объединяющей не менее 30 национальностей, здесь, наоборот, мы имеем дело с процессом... ведущим ко все более тесному сближению независимых национальностей в одно независимое государство!»¹⁴

Перед лицом таких программных колебаний и уточнений и сохранялась многонациональная институциональная сложность Советской России и СССР, которая во все годы его существования сохраняла пафос строительства национальных государств вокруг русского союзного центра.

Народные комиссариаты военно-морских дел и иностранных дел советских Украины, Белоруссии, Грузии, Армении, Азербайджана в начале 1920-х гг.; более 50 национальных советских формирований, 20 национальных воинских частей и соединений в 1918–1921 гг., национальные части и соединения в Грузинской ССР, Армянской ССР, Азербайджанской ССР, Украинской ССР, Белорусской

¹³ Там же. С. 147.

¹⁴ Там же. С. 153.

ССР, Бухарской ССР, Дагестанской АССР, Крымской АССР, Якутской АССР на 1924 год, план дополнительного создания таковых в Узбекской и Таджикской ССР, Туркменской ССР, ЗСФСР, Киргизской ССР, Башкирской АССР, Татарской АССР, Карельской АССР, Бурят-Монгольской АССР к 1929 году, широкое строительство национальных частей во время Великой Отечественной войны¹⁵; официальный статус польского языка в БССР; административные польские, финские и другие «национальные районы»¹⁶ в РСФСР и вдоль границ СССР в 1920–1930-е гг.; национальные войска и МИД стран Прибалтики в период их советизации 1940–1941 гг.; БССР и УССР, продавленные Сталиным в состав государств-членов ООН; известный проект «перестройки» наследника Сталина Л.П. Берии весной 1953 года, решившего предоставить почти конфедеративные права в области обороны союзным республикам; совнархозы Н.С. Хрущёва, экономически расчленившие СССР на регионы (и особенно – и без того не вполне бюрократически «равную» другим союзным республикам РСФСР, а также УССР и Казахскую ССР) в 1957–1965 гг.; хрущёвско-брежневские Министерства охраны общественного порядка (МООП) союзных республик – без союзного центра – в 1960–1966 гг.; наконец, проект М.С. Горбачёва по подготовке нового Союза Суверенных Государств вместо СССР, договор о создании которого должен был быть подписан 20 августа 1991 года, – всё это были непрерывные и финальные спазмы конфедерализации, за которыми неизменно стояла доктринальная неопределённость государственного проекта советских коммунистов и ревизионистов, раз за разом испытывавшую свою диктатуру на прочность перед лицом регионально-национального административного торга за ресурсы и власть.

¹⁵ А.Ю. Безугольный. «Источник дополнительной мощи Красной армии...» Национальный вопрос в военном строительстве в СССР. 1922–1945. М., 2016. С. 102–103, 107–108, 160.

¹⁶ Современная исследовательница убедительно показывает, что, несмотря на их скромный административно-территориальный статус, они также преследовали задачу строительства «малых наций»: Жюльет Кадио. Лаборатория империи: Россия / СССР, 1860–1940 [2007]. М., 2010. С. 171–172.

Видя всё это в истории, современная наука, к сожалению, мало раскрывает цель и природу такой «национализации» СССР, проективный смысл его постоянной конфедерализации, особенно для периода 1920–1940-х гг.: слишком хорошо они заставляют думать о стратегическом мышлении сталинского коммунизма и слишком плохо об антинациональном характере его этно-конструктивистского цинизма, слишком инструментальную роль они отводят «священным коровам» современных восточно-европейских национализмов. Тем временем надо прямо сказать, что создание советских национальных государств (особенно «коренизация» Украинской ССР и Белорусской ССР путём прямой их дерусификации) имело не только экспансионистский (в контексте мировой революции), но и оборонительный характер — перед лицом угрозы со стороны Польши, Финляндии и Румынии. Многочисленный имперский этнос был исторически характерен для Речи Посполитой / Польши (поляки), Финляндии (шведы), Прибалтики (немцы). Даже после военно-политического поражения Швеции и Речи Посполитой в противоборстве с Российской империей он нейтрализовывал альтернативную экспансию восточного соседа. После гибели Российской империи идеология и практика бывших региональных империй была явлена в восстановлении польской власти на Восточных Кресах, в усилиях Финляндии по установлению своего протектората над широко понимаемой ею Восточной Карелией. После 1917–1918 гг. ослабшая и расчленённая Россия вновь столкнулась со шведской элитой Финляндии, которая «унаследовав» империализм от побеждённой Швеции, соединила его с целями национального объединения и строительства подобно Италии, Германии, Венгрии, Польши, устремив свой экспансионизм на развалины России.

В борьбе против Советской России этому помогало значительное присутствие польского населения на советских территориях Украины и Белоруссии, финского и немецкого населения в регионе Ленинграда и в советской Карелии, что лишь укрепляло функцию «са-

нитарного кордона», предназначенную архитекторами Версальской системы для новейших независимых государств на западной границе СССР. Отражением именно этого давления было создание на западе Советской России / СССР этнических автономий: Карелии, польских и финских национальных районов.

И.В. Сталин от имени Политбюро ЦК РКП(б) ещё в начале 1921 года¹⁷ и внимательные наблюдатели в среде русской политической эмиграции сразу описали новый исторический ландшафт на западных границах России и внятно определили смысл национальной политики СССР в этом направлении. Смертельный, бескомпромиссный враг большевиков, представитель право-монархического крыла русской эмиграции Пётр Струве, описывая практику реализации пунктов Вудро Вильсона в Европе, не мог не признать:

«Нельзя, конечно, отрицать, что демократические идеи в результате мировой войны сделали огромные внешние «завоевания» и что в некоторых странах демократизм внутренне укрепился. Но, с другой стороны, успех «империалистического» и «националистического» духа и мировоззрения после войны ещё значительней и глубже».¹⁸

С другой стороны, автор последовательно антибольшевистского меньшевистского журнала, славившегося своей особой компетентностью в области внешней и внутренней политики СССР, имевший надёжные источники и большое число читателей в руководящих органах советской власти, с самого начала образцово ясно вскрывал мотивы, механизм, замысел и перспективы советского национально-

¹⁷ «Послевоенный период открывает неутешительную картину национальной вражды, неравенства, угнетения, конфликтов, войн, империалистических зверств со стороны наций цивилизованных стран как в отношении друг к другу, так и к неполюправным народам...». Об этом подробно см. в моём очерке: *М.А. Колеров. Социализм в одной стране: изолированное государство, протекционизм и первоначальное социалистическое накопление*. М., 2017. С. 7–11.

¹⁸ *Петр Струве. Предисловие [Апрель 1924] // Вудро Вильсон. Принципы демократии. Извлечения из речей и посланий во время войны / Пер. с англ. Г.П. Струве с предисл. Петра Струве. Берлин, 1924.*

го строительства на Западе СССР, а именно – «коренизации», которую теперь уместно назвать «Анти-Аншлюс». Он описывал победившую, несмотря на экономически обоснованные колебания 1919–1923 гг., сугубо политическую линию крупного национального строительства, подчиняющего себе экономические обстоятельства и интересы малых советских национальностей¹⁹:

«Курс на развитие независимых национальных украинской и белорусской советских республик внешнеполитически преследовал первоначально только оборонительные цели: он должен был парализовать угрожающее Советской России прокламирование «свободной Украины», осуществлённое Польшей в 1920 г. (...) с течением времени национальная политика по отношению к Украине и Белоруссии из орудия внешнеполитической обороны превратилась в орудие внешнеполитического наступления. В качестве хотя и отдалённой, но вполне реальной цели выставляется образование всеукраинского государства (включающего Восточную Галицию) и всебелорусского государства (с Западной Белоруссией) в составе советской федерации. Для этого советская Украина и советская Белоруссия должны были быть превращены в действительные национальные государства, способные стать центрами национального притяжения для украинцев и белорусов, живущих к западу от советских границ. Такая политика должна была способствовать созданию мощной украинской и белорусской ирриденции в Польше. Эти возможности становились тем реальнее, чем последовательнее проводилась национализа-

¹⁹ В 1919 году VII съезд Советов поручил ВЦИК РСФСР разработать новое (укрупнённое) территориальное деление Советской России. В ноябре 1921 план такого деления, принципиально игнорирующий национальные (этнографические) границы как не имеющие экономического смысла, был утверждён Советом Труда и Оборона: согласно ему, в частности, предполагалось создать Юго-Западную (Киев) и Южную горнопромышленную (Харьков) области (В.Н. Клементьев. Чувашия и проекты укрупнения регионов РСФСР в первой половине 1920-х гг. // Чувашский гуманитарный вестник. № 1. Чебоксары, 2006. С. 21–28). См. также общий очерк: В.Н. Круглов. Формирование территориального устройства РСФСР: административные, экономические и национальные аспекты (1918–1992 гг.) // Труды Института российской истории. Вып. 13 / Отв. ред. Ю.А. Петров. М., 2015.

ция Украины и Белоруссии. (...) Попытка Пилсудского со своей стороны нейтрализовать этот новый курс советской национальной политики и превратить *польскую* Украинну – Восточную Галицию – и *польскую* Белоруссию в концентрационные пункты будущих всеукраинского и всебелорусского государств, долженствующих войти в состав будущей великопольской федерации, и таким путём вызвать в *советских* Украине и Белоруссии полонофильскую антирусскую и антисоветскую ирриденду, несомненно, обречена на неудачу. (...) Наоборот, соответствующую политику советской власти нужно признать в общем и целом удавшейся. Не подлежит сомнению, что советская Украина является сейчас по отношению к польской Восточной Галиции национальным центром почти в такой же степени, какой австрийская Галиция была до войны по отношению к русской «Малороссии». Сильная, ориентирующаяся на Советский Союз украинская и белорусская ирриденда стала фактом. (...) Украинская и белорусская ирриденда представляет для современной Польши тем большую опасность, что украинцы и белорусы, как крестьянские нации, подвергаются в Польше не только национальному, но и социальному угнетению, усиленному тем, что социально господствующее крупные землевладельцы принадлежат к государственной господствующей польской национальности. Таким образом тяготение этих крестьянских наций на восток вызывается не только стремлением к национальному освобождению, но и борьбой за аграрную революцию, искусственно остановленную границами Рижского договора».²⁰

К началу Второй мировой войны пафос разрушения сложившейся новой империалистической системы и пафос полной реализации принципа национального самоопределения народов (которая, предполагалось, не угрожает мечте о мировом коммунизме) советс-

²⁰ М. Вернер. Национальная проблема Советского Союза. 2. Национальный вопрос в программе большевиков // Социалистический Вестник. №21/22 (163/164). Berlin, 10 ноября 1927. С.14.

кая пропаганда и «историческая политика» довели до зримого изображения на школьных географических картах, где весь ближайший прошлый и нынешний мир выглядел не как консолидированный мир против России/СССР, а как план национально-освободительной борьбы. Например, в школьном учебнике карта «Европа после Венского конгресса (1815 г.)» была усеяна узнаваемыми территориальными субгосударственными топонимами без каких-либо границ: в Османской империи – Болгария, Сербия, Валахия, Молдавия, Босния. В Османской империи и Персии: Армения и Азербайджан. В Российской империи – Польша. Украина. Белоруссия. На карте «От Венского конгресса до 1871 г.» те же топонимы в Российской империи, Османской империи (кроме Сербии и Румынии) и Персии, а также дополнительно в составе Австро-Венгрии – Галиция. Примечательно, что еще в составе Речи Посполитой до её второго и третьего разделов на карте «Европа в 1789-м году» уже были указаны Белоруссия, Курляндия, Литва и Польша, а Украина – надвое поделенной между Российской империей и Речью Посполитой, а на карте «Европа в 1799-м году» отошедшие после окончательных разделов к Российской империи земли так и сохраняют свои локальные имена Курляндии, Литвы, Белоруссии и Украины (уже объединённой в составе империи), а на карте «Европа с 1801 по 1812 г.» остаются лишь Белоруссия и Украина²¹. До половины объёма названного учебника было посвящено национально-освободительным революциям и объединению («воссоединению») Германии и Италии. А созданный накануне 1812 года Наполеоном польский протекторат был описан именно как угроза территориальной целостности России: «Существование рядом с Россией зависимого от Наполеона «Великого герцогства Варшавского» было угрозой отторжения русской Польши».²² Одновременное пропагандистское издание Наркомата

²¹ А.В. Ефимов. Новая история. 1789–1870. Учебник для 8 класса средней школы / Утверждён Наркомпросом РСФСР. М., 1941 (подписано в печать 30 августа 1940).

²² Там же. С. 78.

обороны СССР резко осуждало *каждый* крупного государственного проекта межвоенного периода: «целый ряд европейских стран, где угнетаются национальные меньшинства, (...) созданы или расширены войной 1914 года. Такова Югославия (...) такова чехословакия (...) такова Польша, где поляков всего 50%; такова Румыния, к которой варварские, невежественные версальские хирурги наскоро при-тачали венгерскую Трансильванию, Добруджу и русскую Бессарабию».²³

Ставший классическим труд современного исследователя Терри Мартина о национальной политике в СССР как «империи положительной деятельности» содержит в себе теорию «Пьемонтского принципа» политики СССР (имеется в виду тот прецедент, что именно вокруг итальянской исторической области Пьемонт в середине XIX века произошло объединение Италии), но оставляет её без исторических корней и, главное, без исторического продолжения. Т. Мартин вслед за украинскими коммунистами 1920-х гг.²⁴ реконструирует на опыте особенно Украинской ССР (а также Белорусской ССР²⁵ и Молдавской АССР)²⁶ план высшей коммунистической

²³ В. Минаев. Предисловие // Д. Сейдаметов, Н. Шляпников. Германо-австрийская разведка в царской России. М., 1939 (подписано к печати 21 июня 1939). С. 148.

²⁴ Они, однако, не изобрели, а лишь повторили дореволюционную теорему украинского национализма, в центр которой были поставлены австрийские Галиция и Львов: М.С. Грушевский. Украинский Пьемонт [1906] // М.С. Грушевский. Освобождение России и Украинский вопрос. М., 2016.

²⁵ См. подробно об опыте БССР: Ю.А. Борисёнок. Польский фактор в национальной политике советской власти в Белоруссии в 1920–1930-е годы // Новая и новейшая история. М., 2013. № 6; А.Н. Вабищевич. Этнокультурное положение и этнополитические отношения на западнобелорусских землях накануне сентября 1939 года // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы / Отв. ред. О.В. Петровская, Е.Ю. Борисёнок. СПб., 2016.

²⁶ К этим государственным образованиям, ориентированным на внешнее близкое этническое соседство и последующую перспективу конфедерализации, следует добавить Карело-Финскую ССР (как известно, Карельская Трудовая Коммуна (затем – АССР) в 1920 году была создана фактически по требованию Финляндии, в результате мирных переговоров с ней РСФСР) (1940–1956), Бурят(о)-Монгольскую (в 1922-м – даже Монголо-Бурятскую!) автономную областную и республиканскую (с 1923) урвния (1921–1958, затем – Бурятскую). При этом на

власти в СССР по созданию в интересах своей внешней политики национальных образований - ядер национальных государств (финнов, белорусов, украинцев, румын), которые должны были, используя трансграничные этнические связи, стать основой для присоединения к ним сопредельных соответствующих этнографических территорий и формирования формально независимых протекторатов СССР. Конечным рубежом такой политике внешнеполитической экспансии СССР Т.Мартин определяет 1932/1933 год²⁷.

Но уже из выше сказанного видно, что, во-первых, этот «пьемонтский принцип» большевиков был не просто инструментом «национализма нерусских народов» и экспансии СССР против сопредельных национальных государств (Румыния, Финляндия) или мини-империй в форме национальных государств (Польша), то есть орудием «мировой революции» и обычной имперской политики, а ответом на агрессивную политику этих соседей по созданию «Великой Финляндии»²⁸, «Великой Румынии»²⁹, воссозданию Речи Поспо-

всех, включая самые массовые, географических картах территория Монголии изображалась не как независимое государство (хотя она провозгласила свою независимость от Китая в 1911 г. и стала протекторатом России, а в 1921 – протекторатом РСФСР), а как автономная часть Китая (см., например: *С.Н.Соколов, П.П.Уваров, А.Ф.Белавин, В.А.Каменецкий*. Малый географический атлас. Изд. 4, испр. М.; Л., 1930. С. 10–11, 21, 30–31; или – территория Монголии отделена государственной границей от Китая, но закрашена тем же цветом, что и территория Китая, однако поверх этого вся территория Монголии покрыта розовой штриховкой цвета соседнего СССР: Географический Атлас для 3-го и 4-го классов начальной школы / Под общ. ред. В.Г. Эрдели. [М., 1933/1939]. С. 29), пока сам Китай не признал её независимость в 1945 году.

²⁷ *Терри Мартин*. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939 [2001]. М., 2011. С. 20–21, 29, 41–42, 377–380, 425–426, 429, 450. См. здесь же о неосуществлённых проектах создания Корейской АССР и Корейской АО на советском Дальнем Востоке: С. 422–423.

²⁸ См. об этом: *С.Г.Веригин*. Образование Карело-Финской ССР и освоение «новых территорий» в 1940–1941 гг. // Российская история. М., 2009. № 1; *П.С.Журавлев*. Укрупнение территорий на Европейском Севере России в 1917–1919 гг. // Российская история. М., 2009. № 3; *А.И.Бутвило*. Формирование территории Карельской трудовой коммуны как политическая проблема // Российская история. М., 2009. № 3; *В.-Т.Васара*. Проблемы формирования идеологии «Великой Финляндии» // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки. Вып. 12. Калининград, 2010; *Е.Г.Карелин*.

литой в границах 1772 года, то есть присоединению украинских, белорусских, литовских и части латышских этнографических территорий. Ничего удивительного или особенно агрессивного в этом не было. Идейный наследник Ф.Энгельса и вождь немецкой социал-демократии (и после 1917-го – резкий критик большевизма и Советской власти) австрийский чех Карл Каутский (1854–1938) ещё до Первой мировой войны писал об этом *принуждении к имперской государственности* так:

«чем меньше нация или государство, – ...тем больше они должны чувствовать потребность или увеличить свою территорию, или войти в состав какого-нибудь из значительных государств. (...) Если венгры и чехи с такой с такой лихорадочной торопливостью стараются теперь расширить границы своих национальных областей [в составе Австро-Венгрии – М.К.], – это в значительной степени вызывается экономическим положением, которое ставит перед ними альтернативу: или стать большими нациями, или совершенно потерять свою экономическую, а вместе с ней и политическую национальную жизнь»³⁰.

И ревизовал формально равные права на национальное самоопределение – в пользу тех, кто, получается, имеет на это прав больше, то есть тех, кто способен или намерен постронть из своего национального государства де-факто империю:

«Национальное государство является наиболее соответствующей современным отношениям формой государства, – формой, в ко-

«Западная область Госплана»: из истории районирования страны в 1920-е гг. // Российская история. М., 2010. № 2; *Ф.Л. Силицын*. СССР и «лимитрофная зона» в 1939–1941 гг. // Вопросы истории. М., 2013. № 8; *Ю.А. Ступин*. События середины 1930-х гг. на Карельском перешейке в судьбах финнов-ингерманландцев // Новейшая история России. СПб., 2016. № 1: <http://modernhistory.ru/files/15/Stupin.pdf>; *Д.А. Герасимов*. Роль германской угрозы в политике мурманских властей в 1917–1918 гг. // Вопросы истории. М., 2016. №7.

²⁹ Об этом подробно: *М.И. Мельтюхов*. Освободительный поход Сталина: бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940). М., 2006

³⁰ *К. Каутский*. Национальность нашего времени [1905] // К. Каутский. Еврейство и раса. Статьи по вопросам национальности. М., 2012. С. 182.

торой оно легче всего может осуществлять свои задачи. Но не всякому государству дано достигнуть этой формы. (...) В национальном государстве каждая нация может расти лишь через увеличение государства, а это в Европе возможно лишь путём войны».³¹

Во-вторых, эта политика СССР против проектов «Великой Польши», «Великой Финляндии» и «Великой Румынии», которые в отношении СССР были проектами аншлюса Карелии, Белоруссии, Украины, Бессарабии/Молдавии, являлась не более чем политикой активного противодействия, анти-аншлюса и явно не была прекращена в 1932/1933 году, когда приграничные «национальные районы»³² стали объектами административных ликвидаций и этнических чисток.

При этом стратегией центральных большевистских властей Советской России / СССР было последовательно наращивание территориального веса национальных советских государств (или протекторатов): тому примером не только известное присоединение Донбасса к УССР в 1918 году и последовательное увеличение территории БССР в течение 1920-х гг., но и серьёзные *авансовые* территориальные уступки РСФСР в пользу «национальных чаяний» союзной ей Финляндской социалистической республики в 1918-м и Финляндской демократической республики в 1939-м и др. Когда в августе 1944 высшее руководство СССР обсуждало вопрос о возможном выселении карел из Карелии по аналогии с иными «репрессированными народами» по итогам нацистской оккупации, Сталин выступил против этой идеи³³. Даже в послевоенном официальном физико-

³¹ К. Каутский. Национальность и международность [1908] // К.Каутский. Национальные проблемы. М., 2011. С. 58, 63.

³² См. также: О.К.Кайкова. Национальные районы и сельсоветы в РСФСР: Исторический опыт Советского государства в решении проблемы национальных меньшинств в 1920-1941 гг. Автореферат... кандидата исторических наук. М., 2007.

³³ "Карелы, финны и венгры в массе своей вели себя героически во время войны". Из мемуаров бывшего первого секретаря ЦК КП (б) Карело-Финской ССР Г.И.Куприянова / Публ. С.Г.Веригина // Исторический архив. М., 2013. №4. С.21.

географическом районировании СССР Север Европейской части СССР (в составе Мурманской, Архангельской, Вологодской областей и Коми АССР) был отделён от Карело-Финской ССР, специально созданной для соединения с Финляндией³⁴.

При этом принципиальной была надежда на абсолютную управляемость коммунистических протекторатов перед лицом единой мировой революции. Например, ещё осенью 1917 г. советский Финляндский комитет, поддерживая борьбу Финляндии за независимость, выступил в органе ЦК РСДРП (б) с недвусмысленным воззванием о том, что для революционного Петрограда она отнюдь не внешний субъект международной политики, а «тыл»: «Вы – авангард революции, мы – ваш тыл»³⁵. В письме наркома по делам национальностей РСФСР И.В.Сталина к председателю СНК РСФСР В.И.Ленину от 12 июня 1920 года, в разгар советско-польской войны, перед перспективой советизации Польши и последующего её включения в общий советский проект, подробно говорилось не только о вариантах включения (конфедерация/федерация) её территории в состав общего государства, но и о принципах различения этих вариантов, которые прямо апеллировали к опыту национальной государственности:

«Для наций, входивших в состав старой России, наш (советский) тип федерации можно и нужно считать целесообразным как путь к интернациональному единству. Мотивы известны: эти национальности либо не имели в прошлом своей государственности, либо потеряли ее давно, ввиду чего Советский (централизованный) тип федерации прививается к ним без особых трений. Нельзя сказать то же самое о национальностях, которые не входили в состав старой России, существовали как самостоятельные образования, развили

³⁴ Г.Д.Рихтер. Север Европейской части СССР. М., 1946.

³⁵ [И. Смилга] Воззвание областного комитета армии, флота и рабочих Финляндии [Рабочий Путь. № 20. 9 октября (26 сентября) 1917] // Правда. №№ 1–227. 1917 г. / Под общ. ред. К.С. Еремеева, М.С. Ольминского, М.А. Савельева, М.И. Ульяновой. Вып.6: Рабочий Путь, №№ 1–23. М., 1923. С. 389.

свою собственную государственность и которые, если они станут советскими, вынуждены будут силой вещей стать в те или иные государственные отношения (связи) к Советской России. Например, будущая Советская Германия, Польша, Венгрия, Финляндия. Едва ли эти народности, имеющие свою государственность, своё войско, свои финансы, едва ли они, став советскими, согласятся пойти сразу на федеративную связь с Советской Россией типа башкирской или украинской. (...) Я не сомневаюсь, что для этих национальностей наиболее приемлемой формой сближения была бы конфедерация (союз самостоятельных государств)»³⁶.

Совершившиеся осенью 1939 года раздел Польши между Германией и СССР и присоединение к БССР и УССР Западной Белоруссии и Западной Украины, вполне отвечали подготовительной работе 1920–1930-х годов и не представляли из себя никакого экспромта или эксперимента.

Однако вскоре тяжёлые военные условия лета 1941 года и поиск союзников поставили СССР перед необходимостью фактически поставить под сомнение результаты этого присоединения. 30 июля 1941 в Лондоне было подписано советско-польское соглашение, а 14 августа, на следующий день после взятия гитлеровцами Смоленска – в след ему в Москве и военное соглашение сторон. Первая же статья лондонского соглашения гласила: «Правительство СССР признаёт советско-германские договоры 1939 года касательно территориальных перемен в Польше утратившими силу»³⁷, то есть СССР отказывался от присоединения Западной Белоруссии и Западной Украины к СССР, к тому моменту уже захваченных Гитлером. В контексте этого соглашения от 30 июля 1941 советская пропаганда, видимо, отдавая себе отчёт в рискованности теоретического отказа от

³⁶ Коминтерн и Финляндия. 1919–1943 / Под ред. Н.С. Лебедевой. К. Рентолы, Т. Саарелы. М., 2003. С.64. В этом сборнике названное письмо И.В. Сталина опубликовано по архивному оригиналу с учётом авторской рукописной правки.

³⁷ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т. 1. М., 1946. С. 138.

свежеприсоединённых Западной Белоруссии и Западной Украины, тестировала возможность будущей, послевоенной замены их соединения с БССР и УССР в рамках советских национальных государств – их единством в рамках конфедеративного союза СССР с Польшей. Исторический очерк отношений России и Польши, оперативно опубликованный тогда же, гласил (выделено мною – *М.К.*):

«Германия была и остаётся непримиримым врагом Польши. На протяжении нашей истории перед нами неоднократно вставал вопрос: с кем идти – с Германией или с Россией!» – говорил генерал Сикорский в своей речи по радио в связи с заключением договора между СССР и Польшей о совместной борьбе с гитлеровской Германией. (...) Предшественники Петра Великого вынуждены были напрягать все государственные ресурсы России и всю свою политическую изобретательность для решения проблемы русско-польских отношений. А.Л. Ордин-Нащокин, далеко опередивший свою эпоху, твёрдо стоял за тесный союз России и Польши. Основной внешнеполитической идеей этого великого русского человека было окончательное примирение с Польшей, неразрывный, вечный союз с нею. При помощи этого союза не только была бы разрешена, доказывал он, балтийская задача, но произошло бы и соединение всех детей одной матери – «от Дуная... через Днестр, Подолье, червонную Русь, Волынь и Малую Россию, уже приобщённую к Великой» (...) Попытки русской дипломатии добиться сотрудничества с польским правительством и противодействовать прусской агрессии и разделам Польши в сложившейся международной обстановке были неудачны. Учитывая международную и внутреннюю обстановку России, Екатерина [Великая] стала на путь договора с Пруссией и раздела Польши. Полтора столетия отделяет это прошлое от настоящего. За эти полтораста лет сменились целые эпохи мировой истории История Польши до 1914 г. – это история угнетения Польши тремя реакционными империями (царская Россия, Австро-Венгрия и Германия) и братского сближения русского и польского народов в борьбе против

царизма. «Колебания» польских деятелей в выборе, «с кем идти» во время войны 1914–1918 гг., были попытками направить историю Польши мимо этой общности судеб и единства жизненных интересов польского и русского народов. Смертельная опасность, угрожающая ныне всему человечеству и в первую очередь всему славянству, положила конец этим колебаниям. В великой, решающей борьбе всего славянства против кровавого фашизма союз правительств СССР и Польши означает **объединение русского, польского, украинского и белорусского народов** в борьбе за свою жизнь, свободу, честь, государственность, культуру. Союз СССР и Польши ускорит победу над кровавым фашизмом и **освободит польский, украинский и белорусский народы от фашистского гнёта**³⁸.

В СССР началось формирование польской армии с целью использовать её на советско-германском фронте, что делало будущую Польшу регулярным членом военно-хозяйственного союза с СССР, в отношении которого возникал принципиальный вопрос: как именно *следует решать национальный вопрос взаимосвязанных Польши,*

³⁸ Е. Адамов. Польша между Пруссией и Россией // Исторический журнал. М., 1941. Кн. 9. С. 36, 37, 46. Примечательно, что современные российские историографические адвокаты Польши Ю.Пилсудского, отрицающие её империалистические планы по восстановлению восточных границ 1772 года и считающие её планы по новому включению в свой состав литовских, белорусских и украинских территорий программой восстановления единства *национального* государства, используют для своих целей прецеденты уступок Российской империи и Советской России. Речь идёт о воззвании главнокомандующего Русской армией от 1(14) августа 1914 года (то есть ровно в тот же день, что и соглашение 1941 года), в котором «восстановление единства Польши» было названо «одной из главных задач войны для России». И о Брестском договоре РСФСР с Германией и Австро-Венгрией и дополнении к нему весны-лета 1918 года говорится, что в них РСФСР «была вынуждена признать недействительными договоры о разделах Речи Посполитой, хотя для Германии и Австро-Венгрии они оставались в силе». То есть получается, что Россия уже тогда отказалась от приобретённых ею по разделам конца XVIII века литовских, белорусских и украинских территорий – и, следовательно, оказав сопротивление Польше в 1919–1920 гг., нарушила свои обязательства (о том, что РСФСР вышла из Брестского договора после революции в Германии уже в конце 1918 года, адвокаты молчат) (И.И. Костошко. [Рец. на:] И.С. Яжборовская, В.С. Парсадамова. Россия и Польша. Синдром войны 1920 г. М., 2005 // Славяноведение. М., 2006. № 4. С. 96).

Литвы, Белоруссии и Украины, если национальная Польша вступает в конфедерацию с СССР, но претендует на контроль над частями ЛССР, БССР и УССРЧ В случае с советским протекторатом в Финляндии СССР уже на его старте в 1918 и 1939 гг. одаривал его территориальными приращениями и, очевидно, готов был в случае успеха объединить в дальнейшем советизированную Финляндию с Советской Карелией, подчинив Карелию финскому национальному центру. Вряд ли финляндский прецедент был столь лёгким для отношений СССР и Польши: просто потому, что Украина и Белоруссия оставались прежними целями польской политической мысли, настаивавшей на границах Польши 1772 года, то есть с включением последних; потому, что Москва уже вырастила мощные проекты национальных УССР и БССР, и потому, что все истекшие после Рижского договора (1921) годы делала ставку на уничтожение (как минимум, многонациональной) Польши, что и было сделано в сентябре 1939 года.

Однако история отношений СССР с эмигрантским Лондонским правительством Польши не дала СССР утвердиться в возможных намерениях о возврате белорусских и украинских этнографических территорий под контроль потенциально союзной Польши. И *вновь заставило вспомнить Сталина о задачах (уже не военно-политической, а более дипломатической) нейтрализации потенциального англуса УССР и БССР Польшей.*

В 1942 г. Лондонское правительство Польши отказалось от использования своей созданной в СССР армии на советско-германском фронте и бесной – летом 1942 года вывело её в Иран и далее на Ближний Восток. Это развязало ему руки для внешнеполитической инициативы.

Проследим логику и хронологию действий польского эмигрантского Лондонского правительства и правительства СССР по материалам изданного вскоре после войны в Москве официального сборника документов и подборки фактов, которые ясно демонстри-

рукот публичную политическую связь событий и действий СССР в отношении Польши. Не обсуждая здесь проблему ответственности СССР за расстрел части польских военнопленных в Катыни, должен заметить, что в логике действий Лондонского правительства Катынь сыграла роль не причины, а повода для определения своей позиции против СССР – и именно тогда, когда непосредственная зависимость этого правительства от СССР была сведена к нулю. При этом перспективы послевоенного устройства Польши предполагалось определить в столкновении интересов Великобритании и США против интересов СССР – при поддержке, как минимум, Великобритании. То есть, как бы то ни было, польское Лондонское правительство самостоятельно делало выбор: придать ли гитлеровским разоблачениям расстрела в Катыни принципиальный характер или реагировать внешне нейтрально, официально оставив предметное разбирательство этого преступления на послевоенный период. Как известно, был избран путь разрыва отношений. 25 февраля 1943 польское Лондонское правительство выступило с заявлением:

«Польское Правительство, представляющее Польшу в тех границах, в которых она, первая из Объединённых наций, вступила в навязанную ей борьбу, неизменно придерживалось с момента заключения польско-советского договора от 30 июля 1941 г. той позиции, что в вопросе о границах между Польшей и Советской Россией сохраняется статус-кво, существовавший до 1 сентября 1939 года, и считает, что подрыв этой позиции... вредит единству Объединённых наций»³⁹.

Таким образом Польша предъявила территориальные претензии на возвращение Западной Белоруссии, Западной Украины и Виленского края Литвы (на тот момент полностью оккупированных гитлеровской армией) из состава СССР в состав Польши. При этом было несомненным, что будущее освобождение этих территорий будет

³⁹ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т. I. М., 1946. С. 450–451.

проведено силами советской Красной Армии и таким образом речь шла о том, что свои освобождённые территории СССР должен будет передать восстановленной Польше, либо остановить продвижение своих войск на границах Польши по их состоянию на 1 сентября 1939 года. Оба сценария были мало реальны. На угроза была произнесена ясно и недвусмысленно. И решение, давно реализованное, но лишь отложенное

3 марта 1943 официальное советское информационное агентство ТАСС выступило с заявлением о позиции «советских руководящих кругов» (что в то время традиционно служило иносказательным обозначением позиции И.В. Сталина) относительно названного заявления польского Лондонского правительства. В нём, в частности, говорилось, что это заявление

«свидетельствует о том, что Польское Правительство не хочет признать исторических прав украинского и белорусского народов быть объединёнными в своих национальных государствах (выделено мной – М.К.). Продолжая, видимо, считать законной захватническую политику империалистических государств, деливших между собой исконные украинские и белорусские земли, и игнорируя всем известный факт происшедшего уже воссоединения украинцев и белорусов в недрах своих национальных государств (выделено мной – М.К.), Польское Правительство таким образом выступает за раздел украинских и белорусских земель, за продолжение политики раздробления украинского и белорусского народов. (...) Даже известный британский министр лорд Керзон, несмотря на его недружелюбное отношение к СССР, понимал, что Польша не может претендовать на украинские и белорусские земли, а польские правящие круги до сих пор не хотят проявить понимание в этом вопросе. (...) Заявление польского правительства свидетельствует о том, что теперешние польские правящие круги в данном вопросе не отражают подлинного мнения польского народа, интересы которого в борьбе за освобождение своей родины и возрождение крепкой и

сильной Польши неразрывно связаны с делом всемерного укрепления взаимного доверия и дружбы с братскими народами Украины, Белоруссии, равно как с русским народом и другими народами СССР»⁴⁰.

Таким образом, Сталин отказался от летних уступок 1941 года, вернулся к утверждению отдельных от Польши национальных государственных востановленных Украины и Белоруссии в составе СССР и намекнул на необходимость создания новой польской власти, которая смирилась с территориальными утратами.

Лишь после этого, резко повышая градус конфликта, 18 апреля 1943 польское Лондонское правительство – вслед за властями гитлеровской Германии - возложило вину за расстрел в Катыни на власти СССР. Немедленно, 19 апреля 1943, советский официоз высшего политического уровня, газета «Правда» в ответ опубликовало передовую статью «Польские сотрудники Гитлера», где возлагает вину за расстрел в Катыни на гитлеровские войска и относит его на период лета 1941 года⁴¹. 23 апреля 1943 глава НКВД СССР В.М. Молотов передал послу Польши в Москве ноту о разрыве отношений с его правительством, в котором, в частности, говорилось:

«Советскому Правительству известно, что эта враждебная кампания против Советского Союза предпринята Польским Правительством для того, чтобы путём использования гитлеровской клеветнической фальшивки произвести нажим на Советское Правительство с целью вырвать у него территориальные уступки за счёт интересов Советской Украины, Советской Белоруссии и Советской Литвы»⁴².

6 мая 1943 заместитель главы НКВД СССР А.Я. Вышинский выступил со специальным заявлением для союзнической англо-американской печати об истории формирования в СССР польских

⁴⁰ Там же. С. 449–450.

⁴¹ Там же. С. 452–455.

⁴² Там же. С. 347.

частей во главе с генералом Андерсом. В связи с этим представитель НКВД затронул вопрос о жителях Западной Белоруссии и Западной Украины, после воссоединения их с Белоруссией и Украиной в составе СССР получивших по указу Президиума ВС СССР от 29 ноября 1939 гражданство СССР. Он - демонстрируя, насколько далеко СССР зашёл в своих уступках, сообщил, что для облегчения формирования армии Андерса власти СССР в декабре 1941 изъяли из сферы действия этого Указа польских жителей этих территорий (то есть фактически признали их гражданами Польши). Действие этого изъятия в отношении поляков названных территорий, как заявлялось, было прекращено после вывода армии из СССР – 16 января 1943⁴³, то есть за 9 дней до известного заявления правительства Польши о границах с СССР по состоянию на 1 сентября 1939, то есть с учётом Западной Белоруссии и Западной Украины как частей территории Польши.

Принципиальная дипломатическая полемика продолжалась и 11 января 1944 ТАСС компромиссно допустило этнографически обоснованные уточнения новых границ между Польшей и СССР 1939 года, но главное – ориентировало Польшу на территориальные приращения за счёт Германии. В нём говорилось (выделено мной – М.К.):

«5 января в Лондоне опубликовано заявление эмигрантского Польского Правительства по вопросу о советско-польских отношениях, в котором содержится ряд неправильных утверждений, в том числе неправильное утверждение о советско-польской границе. Как известно, Советская Конституция установила советско-польскую границу в соответствии с волей населения Западной Украины и Западной Белоруссии, выраженной в плебисците, проведённом на широких демократических началах в 1939 году. При этом территории Западной Украины, населённые в своём подавляющем большинстве украинцами, вошли в состав Советской Украины, а территории За-

⁴³ Там же. С. 354.

падной Белоруссии, населённые в своём подавляющем большинстве белорусами, вошли в состав Советской Белоруссии. Неправедность, допущенная Рижским Договором 1921 года, который был навязан Советскому Союзу, в отношении украинцев, населяющих Западную Украину, и белорусов, населяющих Западную Белоруссию, была таким образом исправлена. Вхождение Западной Украины и Западной Белоруссии в состав Советского Союза не только не нарушило интересов Польши, а наоборот - создало надёжную основу для прочной и постоянной дружбы между польским народом и соседними с ним украинским, белорусским и русским народами. (...) Теперь открывается возможность возрождения Польши как сильного и независимого государства. Но Польша должна возродиться не путём захвата украинских и белорусских земель, а путём возвращения в состав Польши отнятых немцами у Польши исконных польских земель. Только таким образом можно было бы установить доверие и дружбу между польским, украинским, белорусским и русским народами. Восточные границы Польши могут быть установлены по соглашению с Советским Союзом. Советское Правительство не считает неизменными границы 1939 года. В эти границы могут быть внесены исправления в пользу Польши в том направлении, чтобы районы, в которых преобладает польское население, были переданы Польше. В этом случае советско-польская граница могла бы пройти примерно по так называемой линии Керзона, которая была принята в 1919 году Верховным Советом Союзных Держав и которая предусматривает вхождение Западной Украины и Западной Белоруссии в состав Советского Союза. Западные границы Польши должны быть расширены путём присоединения к Польше исконных польских земель, ранее отнятых Германией (...) Эмигрантское Польское Правительство, оторванное от своего народа, оказалось неспособным установить дружеские отношения с Советским Сою-

зом. Оно оказалось также неспособным организовать активную борьбу против германских захватчиков в самой Польше»⁴⁴.

30 января 1944 было объявлено о создании в Польше «Совета национального освобождения», то есть той национальной власти, что должна была принять новые условия территориального устройства страны.⁴⁵ Но острое переживание опасности новой угрозы с Запада, исходящей от исторической империалистической экспансии Польши, заставило даже уверенно побеждающий в войне СССР (или, может быть, потому, что побеждающий) особо озаботиться построением системы институциональных гарантий от аншлюса Польшей недостаточно легитимированных в качестве советских Западной Белоруссии и Западной Украины. Здесь на помощь Москве пришёл уже четвертьвековой опыт строительства советских *национальных государств как субъектов внешней политики*. Уже 1 февраля 1944 (решение ЦК ВКП(б) об этом было проведено ещё 28 января 1944) по докладу главы НКВД В.М.Молотова на сессии Верховного Совета СССР прозвучало предложение СНК о создании республиканских НКВД. Последовало немедленное принятие закона об этом: «Установить, что союзные республики могут вступать в непосредственные сношения с иностранными государствами и заключать с ни-

⁴⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т. II. М., 1946. С. 60–61. 13 января 1944 в дополнение к этому заявлению ТАСС распространил справку «Линия Керзона», детализировавшую её историю и географическое описание: С. 62–63.

⁴⁵ Примечательно, что, осознавая значение катынской проблемы, советский официоз одновременно, 24 января 1944, опубликовал сообщение советской Комиссии по установлению и расследованию обстоятельств расстрела немецко-фашистскими захватчиками в Катынском лесу военнопленных польских офицеров (Комиссии академика Бурденко), 30 января 1944 «в Катынском лесу состоялась панихида по убитым гитлеровцами польским офицерам» (Там же. С. 404). За этим последовала серия просоветских событий, специальных операций и многозначительных сообщений о легитимации новых, назначенных в СССР, польских властей и подтверждения советского статуса Западной Украины и Западной Белоруссии. Например: 29 марта 1944 «Польская жандармерия в Англии арестовала группу солдат – выходцев из Западной Украины, заявивших о нежелании остаться в рядах армии, руководимой польским эмигрантским правительством» (Там же. С. 442) и т.д.

ми соглашения»⁴⁶. Там же был принят закон о создании республиканских оборонных ведомств. Молотов так объяснял его суть: «[После создания СССР] наша армия создавалась как общесоюзная армия, а отдельных войсковых формирований республик не существовало. Теперь предлагается ввести войсковые формирования республик, которые должны быть составными частями Красной Армии. В связи с этим возникает потребность в создании Наркоматов Обороны в союзных республиках, а также необходимость преобразования Наркомата Обороны в союзно-республиканский наркомат»⁴⁷.

СТРОИТЕЛЬСТВО НОВОЙ, ПРОСОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ДЛЯ ПОЛЬШИ, ВИДИМО, ПОДТОЛКНУЛО ЛОНДОНСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО К ИДЕЕ "ПЕРЕХВАТА ВЛАСТИ" И ВАРШАВСКОМУ ВОССТАНИЮ 1 августа 1944

16 августа 1944 в Москве подписав от имени Польши договор с СССР о границе и уместив Польшу в этнографические границы, премьер-министр Временного Польского правительства национального единства Э. Осубка-Моравский выступил с заявлением о том, что «Ягеллонская Польша, выдвинутая на передовые позиции германского натиска на Восток и не могущая своими собственными силами задержать этого натиска, пошла по неверному пути поисков компенсации на Востоке (...) Польский народ, который так много выстрадал в результате утраты советской независимости и который ценит эту независимость превыше всего, никогда не был и не мог быть противником независимости украинцев, белорусов или литовцев, и сейчас, когда благодаря установлению нашей новой границы осуществилось полное объединение этих народов»⁴⁸. 9 сентября 1944 в

⁴⁶ Там же. С. 78. 5 февраля 1944 указом Президиума Верховного Совета СССР главой НКВД СССР был назначен украинский советский писатель А.К. Корнейчук. 13 июля 1944 его сменил крупный деятель бывшего Коминтерна Д.З. Мануильский, получив в дополнение к этому посту должность зампреда СНК СССР.

⁴⁷ Там же. С. 66.

⁴⁸ Там же. С. 392–393. Позже ему вторила советская пропаганда, убеждая, что переориентация на обретение исторических польских земель на Одере, Ниссе.

польском Люблине, освобождённом Красной Армией, новая польская власть подписала соглашения с НКВД СССР и НКВД БССР как представителями их республиканских правительств об обмене населением (эвакуации украинского и белорусского населения с территории Польши и польского населения с территории СССР и БССР)⁴⁹. А 29 июня 1945 СССР подписал договор с чехословакией «о Закарпатской Украине», в одночасье ликвидировав официальную этничность и историю русинов ради конструирования и укрупнения Украины.⁵⁰ Этнографический вопрос был решён. Даже теоретическая угроза этнического аншлюса была ликвидирована навсегда.

Сталин не стал скрывать своих исторических мотивов и своего удовлетворения именно сталинским планом разрешением польского вопроса и позже, когда, фундамент такого разрешения был уже построен, позволил себе откровенность и одновременно свободную интерпретацию многолетнего противоборства с Польшей – даже в официальных документах, нагрузив их исторически-идеологическими

Балтике должно было и идейно компенсировать потери Польши на Востоке, и демонстрируя, что перед пропагандой стояла задача именно такой переориентации. Автор писал: «Польша, возрождённая в 1918 году, не смогла воссоединить земель над Одером и Ниссой в пределах польского государства. Немецкие империалисты нашли тогда сильную поддержку у руководителей западных держав, заинтересованных в создании слабой, нежизнеспособной Польши, поссоренной со своими славянскими братьями на востоке... Это и стало одной из основных причин потери Польшей её независимости в 1939 году» (*Иосиф Ковальский*. Исконные земли польского народа // Славяне. Ежемесячный журнал Всеславянского комитета. №10. Октябрь. М., 1946. С. 25).

⁴⁹ Подобное соглашение с Литовской ССР было подписано там же 22 сентября 1944.

⁵⁰ Молотов говорил при подписании этого договора: «В течение тысячелетия закарпатско-украинский народ был оторван от своей матери-родины – Украины. Ещё в конце IX века он попал под власть венгров. Венгерские помещики и капиталисты, а затем и немцы создали для него режим бесправия, угнетения и колониальной эксплуатации. Они преследовали украинский язык, запрещали открывать украинские школы, всячески пытались разрушить и уничтожить национальную украинскую культуру карпато-украинцев. (...) Однако, несмотря ни на что, народ Закарпатской Украины по своим этнографическим признакам, по языку, быту, по своим историческим судьбам был и остаётся частью украинского народа» (*В.М. Молотов*. Вопросы внешней политики. Речи и заявления. Апрель 1945 – июнь 1948. [М.] 1948. С.19).

формулировками. В своей речи при подписании польско-советского договора о дружбе, взаимной помощи и послевоенном сотрудничестве 21 апреля 1945 года Сталин сказал:

«В течение последних 25–30 лет, т.е. в течение двух последних мировых войн, немцам удалось использовать территорию Польши, как коридор для нашествия на восток и как трамплин для нападения на Советский Союз. Это могло произойти, потому что между нашими странами не было тогда дружественных, союзных отношений. Старые правители Польши не хотели иметь союзных отношений с Советским Союзом. Они предполагали вести политику игры между Германией и Советским Союзом. И, конечно, доигрались... Польша была оккупирована, её независимость – аннулирована, при этом немецкие войска получили возможность, в результате всей этой пагубной политики, оказаться у ворот Москвы».⁵¹

А, отвечая на вопросы корреспонденту британской «Таймс», 18 мая 1945 Сталин поставил новой Польше и новую историческую задачу:

«проводить политику дружбы с Советским Союзом, а не политику «санитарного кордона» против Советского Союза».⁵²

Մոդեստ Կոկորով

**ՀԱՎԱՍՏԸՆՈՒՂ. ԽՍՀՄ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՊԵՌԻՔՅՈՒՆՆԵՐԸ ԸՆԴԴԵՄ ԼԻՄԻՏՐՈՖԱՅԻՆ
ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ**

Ամփոփում

XIX դարը՝ «ազգայնականության դարը», ազատական և սոցիալիստական ավանդույթներին համահունչ ծնեց ժողովուրդների

⁵¹ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т. II. С. 35–36.

⁵² Там же. 266.

ազգային ինքնորոշման, ընդհուպ մինչև առանձնացման (անկախության) իրավունքի մասին կոնսենսուս: 1917–1919 թվականներին՝ Ռուսական Կայսրության անկումը, Սովետական Ռուսաստանի կապիտուլյացիան Գերմանային, Ավստրո-Հունգարիային և Թուրքիային, ինչպես նաև Անտանտի հաղթանակը Գերմանական, Ավստրո-Հունգարական ու Օսմանյան կայսրությունների նկատմամբ և այդ կայսրությունների փլուզումը, նշանակում էր Եվրոպայի, Առաջավոր Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի քարտեզների մասշտաբային վերաձևավորում՝ հաղթողների կողմից «ազգային ինքնորոշուման» կառավարման սկզբունքով: Նման վերադասավորման համար ֆորմալ հիմք հանդիսացան «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների հռչակագիրը»՝ ընդունված 1917 թվականի նոյեմբերի 2-ին (15) ՌԽԴՍՀ Կոմիսարների Ազգային Խորհրդի կողմից, և Եվրոպայի և Առաջավոր Ասիայի համար կնքված խաղաղության պայմանագրի «14 կետերը», որոնք հանրայնացվեցին 1918 թվականի նոյեմբերի 8-ին՝ ԱՄՆ նախագահ Վ.Վիլսոնի կողմից:

1918–1922 թվականներին Ռուսաստանի դեմ նոր մարտահրավերներ դարձան Բեսարաբիայի միավորումը Ռումինիային (Բեսարաբիայի անշլյուզը Ռումինիայի կողմից), Լեհաստանի պատերազմը Լիտվայի, Բելառուսի, Ուկրաինայի համար և Ֆինլանդիայի պատերազմը, որը նպատակ էր հետապնդում իրեն միացնել Արևելյան Կարելիան: «Մեծ Լեհաստան», «Մեծ Ֆինլանդիա» և «Մեծ Ռումինիա» նախագծերի մարտահրավերներին առավել ծանր կշիռ էր հաղորդում հաղթած գերտերությունների՝ Ֆրանսիայի և Անգլիայի ռազմաքաղաքական աջակցությունը: Եվրոպայում հաղթանակ տարած կայսերականության այդ ուժի գծագրումը և այդ վտանգի գծագրումը, Արևմուտքից Ռուսաստանի դեմ ուղղված գլխավոր մարտահրավերն էր 1920–1940 թվականներին:

ANTI-ANSCHLUSS: THE NATIONAL STATES OF THE USSR AGAINST THE LIMITROPHIC IMPERIALISM

Summary

The 19th century, the “age of nationalism”, gave rise to a consensus in liberal and socialist traditions about the right of nations to self-determination, up to and including secession (independence). In 1917-1919 the demise of the Russian Empire, the surrender of Soviet Russia to Germany, Austria-Hungary and Turkey, the victory of the Entente over the German, Austro-Hungarian and Ottoman empires – and the destruction of these empires – meant a large-scale reworking of the political maps of Europe, the Near East and the Middle East on the grounds of “national self-determination” controlled by the victorious. The formal foundations for this restructuring were laid down by the “Declaration of the Rights of the Peoples of Russia”, adopted by the Council of People's Commissars of the Russian Soviet Federative Socialist Republic on November 2 (15), 1917, and the “14 points” of the peace treaty for Europe and Near East, proclaimed by U.S. President Woodrow Wilson on January 8, 1918.

New threats against Russia in 1918-1922 were posed by the anschluss of Bessarabia by Romania; Poland's war for Lithuania, Belarus and Ukraine; Finland's war to annex East Karelia. Projects of “Greater Poland,” “Greater Finland” and “Greater Romania”, and the threat that they posed were reinforced by the military and political support of the victorious powers of England and France. This **projection of power** and the **projection of threat** by the imperialism, victorious throughout Europe, were the main threats from the West against Russia during the period of 1920s – 1940s.

ԱՐՅԱԽԸ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

Պատմաբանների, քաղաքագետների, իրավաբանների և այլ մասնագետների կողմից Հայոց պատմության մի շարք հանգուցային հարցերի վերաբերյալ առ այսօր կան թյուր ըմբռնումներ: Դրանց թվում կարելի է առանձնացնել հայկական պետականության սկզբնավորման ու գոյության ժամանակների մասին պնդումները, որոնք այսօր թե՛ գիտական և թե՛ քաղաքական առումով այլևս քննություն չեն բռնում:

Դեռ շարունակում է գերակշռել այն սխալ կարծիքը, որ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ, ինչպես վաղ և ուշ միջնադարում, այնպես էլ նոր ժամանակներում, բնավ չի ունեցել պետականություն և ավելի շատ գտնվել է զանազան տերությունների տիրապետության տակ: Նման մոտեցման համար հիմք են ծառայել պետության ու պետականության վերաբերյալ թյուր ըմբռնումները. խնդրով զբաղվող հեղինակների զգալի մասը կարծում է, որ պետականության առկայության մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքում, երբ տվյալ կազմավորումն օժտված է լինում պետականությանը բնորոշ բոլոր նատկանիչներով (ատրիբուտներ)՝ տարածք, բնակչություն, կառավարման համակարգ, զինական ուժեր, միջազգային ճանաչում և այլն: Սակայն իրականում վերոհիշյալ հատկանիշների մի մասի գոյությունն իսկ բավարար է այն պետական կազմավորում նկատելու համար: Պարտադիր չէ պետությունն ընդգրկի տվյալ էթնոսի ամբողջ պատմական արեալը, բացարձակ իմաստով անկախ լինի, ունենա համընդհանուր միջազգային ճանաչում, կառավարման միապետական կամ հանրապետական կարգավիճակ և այլն:

Շատ կարևոր է հասկանալ, որ Հայկական լեռնաշխարհում համահայկական պետականության բացակայությունը դեռ չի նշանակել

առհասարակ պետականության բացակայություն: Այն գոյություն ունենալով պատմական Հայաստանի մի հատվածում, որպես կանոն՝ պատմաաշխարհագրական նպաստավոր պայմաններ ունեցող տարածաշրջաններում ունեցել է պետականության տարբեր դրսևորումներ (իշխանապետություն, կիսանկախ համայնք և այլն) և ժամանակի ընթացքում վերածվել է համահայկական պետություն, որն էլ ուսումնասիրողներին հիմք է տվել այդուհետ այն համարել այն լիարժեք պետականություն: Հատկանշական է, որ տեղայնական նշանակության շատ պետական կազմավորումներ հաճախ հիմք են հանդիսացել համահայկական պետականությունների ձևավորման համար: Համանման օրինակ է Բ.ա. 9-րդ դարում Հայկական լեռնաշխարհում հանդես եկած Վանի (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատի) թագավորությունը: Նույնիսկ մեկ միասնական՝ կենտրոնակցված պետության, ինչպես Վանի, այնպես էլ հետագայի Երվանդական, Արտաշեսյան ու Արշակունյաց թագավորությունների կազմում առանձին նահանգներ շարունակել են պահպանել ինքնիշխան կարգավիճակ կամ իրենց ունեցած ազդեցիկ դիրքի պատճառով ավելի կարևոր դեր են խաղացել ամբողջ երկրի կյանքում: Ռրպես կանոն, դրանք եղել են սահմանակալ խոշոր իշխանություններ՝ բղջիխություններ (Սյունիք, Գուգարք, Աղձնիք և այլն) կամ աշխարհագրական նպաստավոր պայմաններ ունեցող տարածաշրջաններ (Տավուշ, Արցախ, Տայք, Մոկս և այլն):

Հայոց հին պետականության դարաշրջանն ընդգրկում է վաղնջական ժամանակներից մինչև IV դարի վերջն ընկած հատվածը, որն իր հերթին կարելի է սրոհել հետևյալ փուլերի. ա) վաղագույն պետականություններ՝ Բ.ա. III հազարամյակից մինչև Բ.ա. IX դ. (Արատտա, Արմանում, Արմե-Շուբրիա, Թոգարմա, Հայասա, Նաիրի, Դալա, Էթիունի և այլն), բ) միասնական պետականություններ՝ Բ.ա. IX դարից մինչև Բ.հ. IV դ. վերջ (Վանի կամ Արարատյան (Բիայնիլի, Ուրարտու) թագավորություն, Երվանդյաններ, Արտաշեսյաններ և Արշակունիների գահակալություն՝ մինչև Հայաստանի 387 թ. բաժանում:

Միջնադարյան պետականության շրջանը ներառում է IV դարի վերջից մինչև XVII դարի կեսերը: Առաջին փուլը (վաղմիջնադարյան պետականություն) սկսվում է Հայաստանի առաջին բաժանումով և ավարտվում IX դ երկրորդ կեսին՝ Բագրատունիների թագավորության ստեղծումով: 387 թ. Արևելյան Հայաստանը հայտնվում է պարսկական, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Հռոմեական կայսրության (395 թվականից՝ Բյուզանդիա) ազդեցության ոլորտում: Հայկական պետականությունը բռնում է թուլացման ուղի: Բայց հայոց Արշակունյաց արքայատոհմի ներկայացուցիչները Հայաստանի երկու հատվածներում դեռ որոշ ժամանակ շարունակում են գահակալել: 391 թ. Արևմտյան Հայաստանում Արշակ III-ի մահվանից, իսկ 428 թ. Արտաշես III (Արտաշիր) արքային՝ զահրնկեց անելուց հետո Արշակունյաց հարստությունն անկում է ապրում:

Բայց Արշակունիների անկումով միայն վերանում է թագավորությունը, իսկ պետականությունը ձեռք է բերում նոր դրսևորումներ՝ Արևելյան Հայաստանում՝ մարզպանական, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ սատրապական համակարգերով, որոնց հիմքում ընկած էր նախարարական համակարգը: Այդ խնդրի խորագիտակ Նիկողայոս Ադոնցն ընդգծում էր, որ «Նախարարական վարչակարգը իր կայունությամբ այնպիսի տիպական ու ուշագրավ երևույթ է, որ առանց դրա անհնարին է հայոց հին կյանքի և պատմության գիտական ընթերցումն ու ճիշտ յուսաբանումը: ...Այդ երկարատև ժամանակաշրջանում նախարարությունը էանդիսացավ քաղաքական կարևոր գործոն և, կարելի է ասել, հայոց պատմության լծակը. նախարարությունները ամբողջ երկրով ցրված քաղաքական ազատության օջախներ էին..., նրա ժամանակ երկրի արտաքին կախվածությունը համատեղված էր ներքին ինքնուրույնության հետ, և այդ ճանապարհով ապահովվում էր երկրի ինքնատիպությունը»¹:

Արևելյան Հայաստանում 428 թ. հետո իշխանությունը թագավորից անցնում է նախարարական դասին. երկիրը դառնում է հար-

¹ Ադոնց Նիկողայոս, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987, էջ 241:

կառու. Սասանյաններին, սակայն զինական ուժը մնում է նախարարների իրավասության ներքո: Այդ մասին պատմիչ Եղիշեն գրում է, որ երբ պարսից արքունիքը «...իբրև զնա (Արտաշես արքային – *Ա.Մ.*) ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն. ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն. զի թէպէտ և զանձն յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»²:

Այսպես՝ թագավորին փոխարինած մարգպանը ստանձնում է նրա մի շարք գործառույթներ, պահպանվում են Արշակունիների օրոք առկա գրեթե բոլոր գործակալությունները՝ հագարապետությունը, սպարապետությունը, մեծ դատավարությունը և այլն: Հատկապես ուշագրավ է մադիագության գործակալության. այն է՝ թագավորի թիկնազորի պետի պաշտոնի պահպանումը, այն դեպքում, երբ թագավոր այլևս չկար: Ի դեպ, ոչ միայն պաշտոններն էին պահպանվել. այլ շատ դեպքերում՝ նաև դրանք իրենց նախկին տերերին՝ նախարարական հայտնի տներին՝ Մամիկոնյաններին, Ամատունիներին, Խորխոռունիներին հանձնելու ավանդույթը:

Դժվար չէ կռահել, որ վերոհիշյալ նախարարներն այդուհետ պարտավոր էին ծառայություններ մատուցել թագավորին փոխարինած մարգպարին, որն այժմ Արևելյան Հայաստանի կառավարիչն էր և պարսից արքունիքի առջև ներկայացնելու էր նաև հայ նախարարներին ու երկրի հետ կապված գործերը: Պատահական չէ, որ մարգպանը հայտնի էր նաև. որպես Հայոց տանուտեր: Վահանանց պատերազմից հետո, երբ Արևելյան Հայաստանում Պարսկաստանը ճանաչեց հայերի ինքնավար ապրելու իրավունքը և առժամանակ դադարեցրեց կրոնական հալածանքները: Վարդանանց ու Վահանանց պատերազմների ընթացքում հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի շնորհիվ, Նվարսակի հաշտության կնքումով 480-ական թվականների կեսերից Հայոց պետականությունն ինքնավար տարբերակով վերականգնվեց ինչպես Արևելյան Հայաստանի կենտրո-

² Եղիշէի վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, ի լոյս ածուպ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Ե., 1957, էջ 6:

նական հատվածում Արարատյան երկրում, այնպես էլ Հայոց Արևելից կողմերում Արցախում Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ³:

Հետագա դարերում Արցախում Առանշահիկները շարունակեցին պետականության պահպանման ավանդույթները Հասան-Ջալալյանների և տոհմիկ ազնվականական այլ տների կողմից: Այսպիսով, V դարի վերջից Արցախը դարձավ տեղայնական մակարդակով հայոց պետականության պահպանման կենտրոններից մեկը: Լեռներով մյուս նահանգներից կտրվածությունը հնարավորություն տվեց Արցախին դարեր շարունակ մնալ հայոց պետականության կրող մեկը:

Հայոց վաղմիջնադարյան պետականության ինքնատիպ դրսևորում հանդիսացող սատրապական համակարգն էլ բավական ժամանակ՝ մինչև Հուստինիանոս I (527–565) կայսեր բարեփոխումները, պահպանվեց Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ կային հինգ սատրապություններ: Դրանց կառավարիչ սատրապներն օգտվում էին ներքին ինքնավարությունից⁴:

Անշուշտ, ինչպես պարսից, այնպես էլ բյուզանդական արքունիքները, ժամանակի ընթացքում տարբեր քայլերով՝ հատկապես նախարարական կավածքները բաժան-բաժան անելու միջոցով, հետզհետե թուլացրին հայոց ինքնավարությունները, բայց մինչև աշաբական արշավանքները, այդպես էլ չկարողացան իսպառ վերացնել դրանք: Ավելին՝ անգամ արաբական արշավանքներից հետո, օգտվելով արաբաբյուզանդական հակամարտության սրումից, հայկական նախարարական դասի մի շարք նշանավոր դեմքերի (Թեոդորոս Ռշտունի, Վարազդիրոց Բագրատունի և այլք) կազմակերպած պայքարը, հաջողվեց VII դարի երկրորդ կեսին, մի միասնական ու

³ Հայոց պետականության պատմության մեջ Արցախի ունեցած դերակատարության մասին մանրամասն տե՛ս Ուլուքաբյան Բ., Դավազներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, V–VI դդ., Ե., 1981, նույնի՝ Արցախի պատմություն. սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994:

⁴ Արևմտյան Հայաստանի ինքնավար իշխանությունների մասին տե՛ս Ադունց Նիկողայոս, նշվ. աշխ., էջ 39–146:

ուշագրավ իշխանապետություն ստեղծել, իսկ VIII դ. Արմինիա վարչական միավորումում պահպանել ներքին ինքնավարության տարրեր:

«Հայաստանը արաբական շրջանում,- գրում է արաբագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը,- երբեք չկորցրեց իր ներքին ինքնավարությունը և վարչական տեսակետից երբեք չկազմալուծվեց, այլ լինելով խալիֆայության «Արմինիա» նստահանգի մի մասը, պահպանեց իր ուրույն վարչական ու քաղաքական դեմքը: Հայաստանն այս շրջանում կառավարում էր Հայոց իշխանը, որը թեև ենթակա էր Արմինիայի ոստիկանին, սակայն երկրի գործերի իրական տնօրինողն էր»⁵: Նույն գիտնականի համոզմամբ՝ Հայաստանի և հարևան Վիրքի ներքին ինքնավարությունը, ի տարբերություն խալիֆայությանը ենթակա այլ երկրների, պայմանավորված էր այնտեղ ժառանգական հողատիրության պահպանմամբ, որի շնորհիվ էլ հայերն ու վրացիները «պահպանեցին իրենց լեզուն ու մշակույթը և IX դարում ինքնուրույն պետականություն ստեղծեցին»⁶:

Միջնադարում զարգացած ավատատիրական պետականության փուլը, վերաբերում է Բագրատունիների վերելքին և հայկական նոր պետությունների (Վասպուրականի, Վանանդի, Տաշիր-Ձորագետի, Սյունիքի թագավորություններ, Տարոնի, Տայքի, Համշենի, Սամցխե-Սաաթաբագոյի իշխանություններ, Չաքարյանների, Վահրամյանների իշխանապետություններ, Կիլիկիայի հայկական պետություն և այլն) ժամանակներին՝ IX դ. կեսերից մինչև XIV դարի վերջը⁷:

⁵ Տեր-Ղևոնդյան Արամ, Հայոց իշխանը արաբական տիրապետության շրջանում, Հոդվածների ժողովածու, Ե., 2003, էջ 133:

⁶ Նույնի, Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները, Հոդվածների ժողովածու, էջ 299:

⁷ Տե՛ս Վարդանյան Վ., Վասպուրականի թագավորության պատմությունը, Ե., 1969, Մարգարյան Հայրապետ, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Ե., 1980, Գրիգորյան Գրիգոր, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Ե., 1981, Գրիգորյան Գնեկ, Տարոնի ֆեոդալական իշխանությունը 9-10-րդ. Ե., 1983, Շահնազարյան Ա., Վահրամյանների իշխանությունը, Ե.,

Ինչպես աշխարհի շատ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, պայմանավորված ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման նոր մակարդակով, հայկական կենտրոնական պետության հարևանությամբ երևան են գալիս մի շարք մանր ու միջին պետական կազմավորումներ. սկսվում է ֆեոդալական մասնատվածությունը: Բայց եթե որոշ ժամանակ անց՝ եվրոպական երկրների մեծ մասում այդ մասնատվածությունը հաղթահարվում է և շուտով ձևավորվում են կենտրոնացված միապետություններ (ինքնակալություններ), ապա Հայաստանում՝ մոնղոլական ու թուրքմենական ցեղերի, Լենկ Թեմուրի արշավանքների, պարսկա-թուրքական երկարատև ու արյունալի պատերազմների հետևանքով, պետականության դրսևորումներն ավելի են թուլանում և, բացառությամբ լեռնային մի շարք շրջանների, երկրի մեծ մասում վերանում են: Հայրենիքից դուրս՝ Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան առափնյա շրջաններում, որտեղ Հայաստանից հայերի զանգվածային արտագաղթի պատճառով հոծ հայություն էր կուտակվել, XI դ. վերջին ստեղծվում են հայկական մի քանի կազմավորումներ, որոնցից ամենակենսունակը լինում է Ռուբինյան իշխանությունը, որը 1198 թ. Լևոն Մեծագործի կողմից վերածվում է թագավորության և դառնում տարածաշրջանի ուժեղագույն երկրներից մեկը:

«Ուշ-միջնադարյան Հայաստանում,- գրում է Բ. Ուլուքաբյանը,- թաթար-մոնղոլական գավթիչների, ապա նրանց հետքերով եկած ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու թուրքերի կործանարար հարվածների տակ, ոչնչացել էին հայկական իշխանությունները, և Խաչենը համարյա միակ վայրն էր, ուր պահպանվում էին հայ պետականության բեկորները, և ուր դեռևս բոլորք էին մնում հայոց քաղաքական ազատության կայծերը...»⁸: Արցախում, հարակից գավառներում և Հյուսիսարևելյան Հայաստանի այլ շրջաններում պահպանված իշխանական տների (Հասան-Ջալալյաններ, Դոփյաններ, Օրբելյան-

1990, Միքայելյան Գ., Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, Ե., 2007. Սահակյան Լուսինե, Համշենը հայկական ձեռագրերում, Ե., 2019 և այլն:

⁸ Ուլուքաբյան Բ.Ա., Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 6:

ներ, Մելիք-Շահնազարյաններ և այլք) շառավիղները, ըստ մեծանուն վիպասան Րաֆֆու երբեք չկորցրեցին «իրենց ինքնավարության իրավունքները» և ձևավորեցին հայ մելիքական դասը⁹:

Օգտվելով վրաց թագավորների և մոնղոլների հակամարտությանը՝ Սարգիս Ջաղեցին կարողանում է ստեղծել մի ընդարձակ իշխանություն, որը շուտով իր մեջ ընդգրկում է Տաշիրից մինչև Էրզրում ընկած տարածքը: Այստեղի իշխանը կրում էր աթաբեկի տիտղոս, որի համար իշխանությունը հայտնի էր նաև Սաաթաբագո (այսինքն՝ աթաբեկին ենթակա) անունով: Հայկական աղբյուրներում այն հիշատակվում է «Իշխանաց երկիր» ձևով¹⁰: Ինչպես Բագրատունիների, Ջաքարյանների, այնպես էլ վերջիններիս հաջորդներ Ջաղեցիների օրոք տնտեսական ու մշակութային կյանքը Ջավախքում և աթաբեկության այլ շրջաններում զգալի վերելք է ապրում: Այս իշխանապետությունը պահպանվեց մինչև XVI դ. վերջը, երբ գրավվեց օսմանյան թուրքերի կողմից¹¹:

Այդ ժամանակներում կրկին կարևոր դերակատարություն է ստանձնում Հայ եկեղեցին, որն իր վրա է վերցնում հայոց պետության որոշակի գործառույթներ: Պատահական չէ, որ 1441 թ. տեղի է ունենում արդեն պետականությունից զրկված Կիլիկիայից կաթողիկոսական աթոռի վերադարձը Հայրենիք՝ Ս. Էջմիածին: Այդուհետ հայոց կաթողիկոսները ղեկավարում են ազատագրական պայքարը. 1547 թ. Էջմիածնում Ստեփանոս Սալմաստեցի, իսկ 1562 թ. Սեբաստիայում Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսների հրավիրած գաղտնի ժողովների կազմած պատվիրակությունները մեկնում են Եվրո-

⁹ Հայ մելիքների ինքնավար կարգավիճակի, գինուժի, դատական իշխանության և այլ գործառույթների և առհասարակ՝ նրանց ստեղծած պետականության դրսևորում հանդիսացող մելիքությունների մասին մանրամասն տե՛ս Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Ե., 1959, էջ 396–510, Ուլուքբաբյան, նշվ. աշխ., Մաղալյան Արտակ, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Ե., 2007 և այլն:

¹⁰ Բագմավեպ, Վենետիկ, 1887, էջ 138 և Լէօ, Սահմանավեճեր, էջ 105: Հակոբոս Տաշյանի համոզմամբ այս իշխանության մեջ ընդգրկվել են նաև Կիսկիմն ու Թորթոմը (Տաշեան Հ.Յ., Տայք, դրացիք եւ Խոստորջուր, Վիեննա, 1973, էջ 61):

¹¹ Այս իշխանապետության մասին տե՛ս Մելլոնյան Աշոտ, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 56–63:

պա՝ Հռոմի պապից և եվրոպական տիրակալներից Հայաստանի ազատագրության համար աջակցություն ստանալու առաքելությամբ: Հայ աշխարհիկ հողատերերի դասի ներկայացուցիչները, փորձում են ելք գտնել ստեղծված անելանելի իրավիճակում. նրանցից շատերն իրենց հողերը փոխանցում են հայ հասարակական ու տնտեսական կյանքը տնօրինող հայ եկեղեցուն և իրենք էլ անցնում ծառայության արդեն եկեղեցապատկան կալվածքներում: Այդօրինակ հողատերերը հայտնի են դառնում պարոնտեր անունով: Թուրք-պարսկական տիրապետության պայմաններում նման եղանակով հնարավոր է լինում որոշ չափով պաշպանել հայ հողատերերի գույքային իրավունքը:

Նոր ժամանակներում (XVII դարի կես – 1918 թ.) հայոց պետականության պատմությունն ունի իր առանձնահատկությունները: Առաջին շրջափուլում (XVII դարի կես XVIII դարի սկիզբ), որը կարելի է անվանել պետականության տեղական (տեղայնական) շառավիղների ժամանակաշրջան, բացակայում է համահայկական պետականությունը, բայց այն առկայծումներով ու զանազան դրսևորումներով՝ ինքնիշխան կազմավորումների (սղնախներ՝ պաշտպանական ամրոցներ, մելիքություններ, իշխանապետություններ, ինքնավար համայնքներ) տեսքով երևան է գալիս Հայաստանի առանձին շրջաններում՝ Արցախում, Սյունիքում, Գեղարքունիքում, Մոկսում, Շատախում, Սասունում¹², Կիլիկիայի լեռնային հատվածներում:

Այդ շրջափուլի սկիզբն ազդարարում է 1677 թ. Էջմիածնում Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի հրավիրած ազատագրական գաղտնի ժողովը: Հայոց հայրապետի գլխավորած պատվիրակությունը ժամանում է Կ.Պոլիս, Հայաստանի ազատագրության ծրագրերով դիմում է Ռեչ-Պոսպոլիտայի թագավոր Յան Սոբեսկուն: Հակոբ Ջուղայեցու մահվանից հետո Եվրոպա է անցնում պատվիրակության երիտասարդ անդամ Իսրայել Օրին, որը Հայաստանի ազատագ-

¹² Արևմտյան Հայաստանում ձևավորված հայկական կիսանկախ իշխանությունների մասին տե՛ս **Բաղդյան Գ.**, Հայկական կիսանկախ իշխանություններն ու մելիքություններն Արևմտյան Հայաստանում և Լեռնային Կիլիկիայում, ՎԷՄ, Ե., 2011, թիվ 137–155:

րության և պետականության վերականգնման հետաքրքրական ծրագրերով նախ դիմում է Գերմանիայի Պֆալց երկրամասի կուրֆյուրստ (մեծ իշխան) Հովհանն Վիլհելմին, իսկ 1701 թ.՝ Ռուսական կայսր Պետրոս I-ին: Հատկանշական է, որ իր ծրագրերի (Պֆալցյան և Մոսկովյան) նկատմամբ վերոհիշյալ տիրակալների հետաքրքրությունը չարժեքու համար Օրին նրանց դիվանագիտորեն հասկացնում է, որ Հայաստանն ազատագրելուց հետո իրենք կարող են դառնալ հայոց թագավոր: Սակայն իրականում, ինչպես ճիշտ նկատել է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, Սյունիքի մելիքներից Ռուսաց ցարին հասցեագրված նամակի հայերեն տարբերակը մշակելիս, Պոռոչյան իշխանական տնից սերող «Օրին մի պահ հենց իրեն էր պատկերացնում Ռուսաստանի ձեռքով ազատված և ցարի կողմից հովանավորված ապագա Հայաստանը գլխավորողի դերում»¹³:

Այդուհետ շարունակվում են ազգային-ազատագրական պայքարի ընդհանուր շղթայում պետականության վերականգնման համար գործնական քայլերը Սյունիքում և Արցախում: Դրանով սկսվում է պետականության վերականգնման գործնական քայլերի փուլը (1722–1747 թթ.): Սյունիքում Դավիթ բեկի գլխավորած ազատագրական պայքարը պսակվում է հաջողությամբ. 1724 թ. Իրանի Թահմասպ II շահը ճանաչում է Սյունիքի հայկական իշխանությունը՝ հաշվի նստելով հայերի ազատագրական ձգտումների հետ և նպատակ ունենալով Դավիթ բեկի իշխանապետությունը օգտագործել ընդհանուր թշնամու՝ Օսմանյան կայսրության դեմ:

Հայ-իրանական համագործակցության արդյունքում 1730-ական թվականներին Նադիր խանի (շահ) ջանքերով ամրապնդվում են հայկական մելիքությունները ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում (Սյունիք, Արցախ, Գեղարքունիք), այլ նաև հարթավայրերում: Արդեն նրա 1734 թ. հրովարտակով Արցախի Դովշանլու գյուղի ավագերեց Դավիթը հաստատվում է ինչպես այդ, այնպես էլ Խաչենի մի քանի այլ գյուղերի ավագի ու մելիքի պաշտոնում:

¹³ Հովհաննիսյան Աշոտ, Դիվաներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Ե., 1959, էջ 498:

«Կարգադրությանը չպետք է հակառակվեն,- հրահանգվում էր փաստաթղթում,- և այն ընդունելով որպես խիստ կարգադրություն՝ ջանք չխնայեն նրա կատարման հարցում: Թող այն իրենց պարտականությունը համարեն»¹⁴:

Մեկ այլ հրովարտակով Նադիրը Գեղարքունիքի մելիք Մելիք-ջան Մելիք-Շահնազարյանի որդուն՝ Մանուչարին «ետ նմա իշխանութիւն, ունել ընդ ինքեան զդահլիճ..., և անուանեաց զնա միրիմիրան կամ պէյլերպէյի ի վերայ Արարատեան երկրի և մասին ինչ Սիւնեաց»:¹⁵ 1738 թ. շահական հատուկ հրամանագրով մուաֆուքյան իրավուքներ շնորվեցին Երևանի մելիքներ Հակոբջանին ու Մկրտումին՝ «Նմանների մեջ լավագույն խնդրարկուների բարի ծառայության համար այնպես, ինչպես նախկինում արքայական հրամանագրով հաստատվել էր նրանց մելիքության *մուաֆուքյունն* ու մյուս [իրավունքները], ըստ կարգի...»¹⁶:

Բազմաթիվ հայ մելիքներ պարսիկների հետ դաշնակցած պայքարում են ընդհանուր թշնամու՝ օսմանցիների դեմ: Այդ պայքարում փաստական ինքնավարություն են ձեռք բերում հատկապես Արցախի մելիքները, Դիզակի մելիք Եգանի գլխավորությամբ, որոնց զինական ուժերի հետ Նադիրի գործակցությունը բարձրանում է նոր աստիճանի: Արցախում Գանձակի նախկին բեկլարբեկությանը եկթակա Վարանդայի, Դիզակի, Ջրաբերդի, Խաչենի և Գյուլիստանի գավառներում 1736 թ. ծնունդ է առնում հայկական նոր ինքնավարություն՝ Խամսայի (արաբերեն խամսա՝ հինգ) մելիքությունները: Նադիրը, խիստ կարևորելով հայության դերը հակաթուրքական պայքարում, չի հապաղում ճանաչել Արցախյան այս յուրահատուկ պետա-

¹⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 2 բ, վաճերագիր 182, բնագիր և Զ. Կոտիկյան, Մատենադարանի սրբսկրեն հրովարտակներ, պրակ IV, Ե., 2005, վավ. 2:

¹⁵ Մելիք-Սիլիմեանց Հ. Չմիւռնիացի, Համառոտութիւն պատմութեան Հայկազեանց, Մատենադարան, ձեռագիր 2888, էջ 341ա, հմմտ.՝ Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք առաջին, Ե., 2010, էջ 55:

¹⁶ Մատենադարան. Կաթողիկոսական դիվան. թղթ. 1գ, վավ., 1032:

կանությունը: Նա փաստորեն վավերացնում է հայերի շուրջ 15-ամյա հերոսական պայքարի արդյունքում ստեղծված իրողությունը¹⁷:

Այսպիսով, Արցախում պետականության յուրօրինակ դրսևորումներ եղան հայկական սղնախներն ու մելիքությունները: “Պատահական չէ, որ Արցախի դերը խիստ կարևորվեց XVIII դ. երկրորդ կեսին առաջ քաշված ազատագրական ծրագրերում:

XVIII դ. երկրորդ կեսը և XIX դ. առաջին կեսը Հայաստանի ազատագրության նոր ծրագրերի մշակման և մասնակի գործադրման փուլն է: Այն սկսվում է հնդկահայ նշանավոր գործիչ Հովսեփ Էմինի բռն գործունեությամբ¹⁸ 1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և 1783 թ. ռուս-վրացական Գեորգևսկի դաշնագրով Վրաստանի ռուսական հովանավորության ընդունումը նոր խթան հանդիսացան ավելի բուխողակալից ազատագրական ծրագրերի մշակման համար: 1769 թ. աստրախանաբնակ հայ գործիչ Մովսես Սարաֆյանի կազմված ծրագրերում նախատեսվում էր հայոց թագավորության վերականգնում Ռուսաստանի օժանդակությամբ: Պետականության վերակերտման գործում կարևորություն էր տրվում Հայաստանի այն շրջանների փորձին, որոնք ժամանակ առ ժամանակ եղել էին ինքնավար կազմավորումներ և հայ ժողովրդի կողմից ընկալվել են որպես ընդօրինակության արժանի և թագավորության վերականգնման առավել հնարավոր տարածաշրջաններ: Մասնավորապես, մատնանշվում էին Արցախն ու Սյունիքը: Պատահական չէ, որ սալազա Հայոց թագավորների թեկնածուների շարքում Մ. Սարաֆյանը տեսնում էր Արցախի մելիքներից մեկին: Ակնհայտ է, որ 1722–1747 թթ. Արցախում պետականության վերականգնման իրողությունը և մելիքությունների շառավիղները հստակ կնիք էին դրել ազատագրական պայքարի ղեկավարների մնանատիպ մտածողության վրա:

¹⁷ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. 3, գլխ. առաջին, էջ 64–65:

¹⁸ Հովսեփ Էմինի ազատագրական գործունեության և ծրագրերի մասին մանրամասն տե՛ս Иоаннисян А.Р., Иосиф Эмин, Е., 1945.

Ուշագրավ է, որ այդ ժամանակ մելիքները ևս գիտակցում էին թագավորության վերականգնման գործում իրենց առաքելությունը, չէին մոռանում իրենց հայոց արքայական ծագումն ու առիթ առ առիթ այդ մասին հիշատակում էին պաշտոնական գրագրություններում: Այսպես. 1781 թ. սեպտեմբերի 2-ին ռուս մեծ գորավար Ալեքսանդր Սուվորովին և Եկատերինա II կայսրուհուն հասցեագրած հերթական նամակներում, որտեղ խնդրում էին զինական օգնություն մահմեդականների դեմ անհավասար պայքարում, Արցախի մելիքները (Ադամ, Բեգլար, Իսրայել) իրենց մասին գրում էին. «Մեր ներքոյ անվանեալքս Ղարաբաղու հայոց թագաւորաց ազնիւ զինվորած(ց) մնացեալ ժառանգք մելիքներըս», «մեր ի ազգաց հայոց ի տանիցն Արշակունեաց և Աւդանից ի արքունական գահոյից, մնացեալ ազնիւ զինաւորացէն ժառանգ մելիքներս և մեր բոլոր երկիրս իշխանօվք հանդերձ...»¹⁹:

Այդ ժամանակաշրջանում առանձնակի կարևորվում էր նաև հայերի ու վրացիների հակապարսկական ու հակաթուրքական համատեղ պայքարը և արդյունքում Ռուսաստանի հովանու ներքո հայ-վրացական բրիստոնեական պետություն ստեղծելու գաղափարը: Օրինակ՝ դեռ 1750-1760-ական թթ. Հովսեփ Էմինը, լավ իմանալով, որ վրաց Բագրատունիները սեղում են հայ Բագրատունիներից, հայ-վրացական պետություն ստեղծելու խնդիրը կապում էր Վրաց արքա Հերակլ II-ի անվան հետ²⁰:

1783 թ. Հովսեփ Արղությանի ու Հովհաննես Լազարևի 18 կետից բաղկացած նախագիծը շատ ավելի հստակ էր նախանշում Հա-

¹⁹ Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760–1800 гг.), сборник документов. т. IV, Е., 1990, с. 179, 181. Ի դեպ, այդ նամակների ուղևորեն թարգմանություններում մելիքների հայոց արքաներից սերված յիսելու մասին հատվածը հանված է. իսկ «թագավոր», լատր՝ փոխարինված «начальник» բառով (նույն տեղում, էջ 180, 183–184): Արցախում ազգային ազատագրության և պետականության համար պայքարի մասին տե՛ս նաև՝ Բալայան Վ., Արցախահայ ազատագրական պայքարի բովանդակությունը 17-րդ դ. երկրորդ կեսից մինչև 1813 թ., Ստեփանակերտ, 2013 և նույնի՝ Դովագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, (1813–2007 թթ.), Ստեփանակերտ, 2012:

²⁰ Տե՛ս Иоаннисян А.Р., նշվ. աշխ., էջ 48–49:

յոց թագավորության վերականգնման ուղին. հինավուրց Անին կամ Վաղարշապատը պետք է դառնար ազատագրված Հայաստանի մայրաքաղաքը: Ծրագիրը, որ կրում էր «Կերպ դաշնադրության ի մեջ երկուց ազգաց՝ Ռուսաց և Հայոց» անվանումը, ենթադրում էր ազատագրված Հայաստանի և դաշնակից Ռուսաստանի միջև հորիզոնական հարաբերություններ. կնքվելու էր հայ-ռուսական ռազմական դաշինք. Հայաստանում տեղակայված ռուսական զորքերը պետք է պաշտպանեին երկիրը Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի ոտնձգություններից: Հայաստանը դառնալու էր Ռուսաստանին հարկատու. անհրաժեշտության դեպքում իր հերթին պարտավոր էր զինական ուժեր տրամադրել կայսրությանը: Ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա II-ին էր վերապահվում հայերից կամ իր մերձավորներից մեկին Հայոց թագավոր ընտրելու իրավունքը²¹:

Հայոց պետականաշինության գաղափարական տեսլականը նոր քարձրության են հասցնում հնդկահայ նշանավոր գործիչներ Շահամիր Շահամիրյանը և Մովսես Բաղրամյանը: Մադրասում 1771 թ. նրանց հիմնադրած տպարանում շուտով լույս են տեսնում Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց» աշխատությունները, որոնցում անդրադարձ էր կատարվում հայ ժողովրդի ծանր վիճակին և միապետության փոխադրման, առաջարկվում էր ստեղծել ժողովրդավար պետություն, որն ըստ հեղինակների՝ հայոց պետականության կործանման գլխավոր պատճառներից է եղել: Ի տարբերություն նախորդ բոլոր ծրագրերի Շահամիրյանի նախագիծը, որը հայտնի է «Հարավային ծրագիր» անունով, առաջ էր քաշում տվյալ ժամանակաշրջանի համար արտառոց՝ ընդհանուր ընտրական իրավունքի հիման վրա ձևավորված հանրապետական Հայաստան ստեղծելու գաղափարը: Այսպես Հայաստանում ամեն ինչից վեր լինելու էր ոչ թե միապետի կամքը, այլ օրենքը: Ըստ «Որոգայթ փառացի»՝ անհրաժեշտ է «կալ և մնալ ձեզ

²¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 168–169:

կախեալ ըստ օրինաց ձերոց զի ո՛չ որ իցե՛ որ իշխեսցե՛ ի վերայ ձեր բայց օրէնս ձեր»²²:

Ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանը, անդրադառնալով XVIII դարի երկրորդ կեսի ազատագրական ծրագրերին, ընդգծում է, որ «Առավել էականն ու հատկանշականն այն է, որ ինչպէս Հայաստանում, այնպէս էլ Ռուսաստանի և Հնդկաստանի գաղութներում երկիրն ազատագրելու հետ մեկտեղ միահամուռ ու աներեր խնդիր էր դրվում վերականգնելու հայկական անկախ պետականությունը»²³:

XIX դ. առաջին երեսնամյակին գրավելով Արևելյան Հայաստանը՝ ռուսական արքունիքը դեռ որոշ ժամանակ չէր կառնում, կամ ավելի ճիշտ՝ չէր կարողանում Անդրկովկասում մտցնել կայսերական վարչակարգեր: Ուստիև առժամանակ տեղական ինքնակառավարման առանձին տարրեր, որոնք կային պարսկական ազդեցության շրջանում, պահպանվեցին: Ավելին՝ հայ հասարակական շրջանակների, մասնավորապէս 1827 թ. վերջին Խ. Լազարյանի, Կ. Արդուրյանի և Ա. Խուդաբաշյանի կազմած ազատագրական ծրագրերին²⁴ ընդառաջ գնալու պատրանք ստեղծելու նպատակով, 1828 թ. մարտի 21-ի հրամանագրով նախկին Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների տարածքում Նիկոլայ I-ի հրամանագրով ստեղծվեց վարչատարածքային մի միավոր՝ «Հայկական մարզ» անունով²⁵: Ցարական հրամանագրով հայերին արված «պետականության շնորհը» մատ-

²² Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, Մադրաս, 1773, էջ 15–16:

²³ Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 178:

²⁴ Խաչատուր Լազարևի ներկայացրած ծրագրի համաձայն հայկական թուգավորությունը պետք է ընդգրկեր Ռուսական կայսրության իշխանության ներքո գտնվող Արևելյան Հայաստանի բոլոր տարածքները՝ Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շամխորի շրջանները: Հայաստանը պետք է ունենար սեփական զինված ուժեր, երկրում պետք է գործեին հայկական օրենքները և այն (տե՛ս Հայոց պատմություն, նույն տեղում, էջ 262):

²⁵ Стѣн Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянскаго народа, ч. I, М., 1833, էջ 278–279: Մույն հրամանագրի հայերեն տարբերակում հայ գործիչները «Հայկական մարզ» բառերի փոխարեն գործածել են «զաւստ Հայկազանց» ձևը՝ ամենայն հավանականությամբ տվյալ վարչամիավորն ընկալելով որպէս Մեծ Հայքի Հայկազունիների պետության վերականգնման իրողություն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 278):

նանշելու նպատակով՝ ընդգծվում էր, որ նորաստեղծ մարզի կառավարումը դրվում է իր՝ կայսեր տիտղոսավոր իշխանության ներքո²⁶:

Անշուշտ, այս վարչամիավորն իր կառավարման համակարգով քիչ էր տարբերվում Ռուսական կայսրության՝ այլ վարչական միավորներից, սակայն նրան բնորոշ որոշ հատկանիշներ, հատկապես հայության շրջանում, ստեղծում էին հայոց պետականության երևութական պատկեր: Այսպես՝ հայության որոշ շրջանակների համար ոգևորության աղբյուր էր միավորի «Հայկական» անունը, այն դեպքում, երբ կայսրության այլ վարչամիավորներ ազգային անվանումներով չէին առանձնանում: Մարզն ուներ սեփական դրոշ, գինանշան և այլն: Ռուսաստանի սենատի 1833 թ. մարտի 25-ի որոշման համաձայն Հայկական մարզի գինանշանի կենտրոնում պետք է պատկերված լինեին սպիտակափառ Արարատը՝ Նոյան ոսկեգույն տապանը գագաթին, ներքևի աջ անկյունում՝ հայոց արքաների թագը, ձախում՝ Ս Էջմիածինը: Չինանշանի վրա լինելու էին ռուսական կայսերական խորհրդանիշները՝ արծիվը և ինքնակալի թագը²⁷:

XIX դ. երկրորդ կեսից սկսվում է մի ժամանակաշրջան, երբ Արևելյան Հայաստանում ռուսական վարչակարգեր հաստատելուց հետո, ինքնիշխանության գրեթե բոլոր սաղմերը վերանում են, իսկ Արևմտյան Հայաստանում, բացառությամբ Սասունի, Կիլիկիայում՝ Չեյթունի²⁸, պայմանավորված հայ ժողովրդի համար ստեղծված քա-

²⁶ Այդ մասին տե՛ս փաստաթուղթում. «Повелеваем во всех делах именовать отныне Областью Армянскою и включить оную в титул Наше» (նույն տեղում, էջ 278):

²⁷ Стен Собрание актов..., ч. II, М., 1838, էջ 280:

²⁸ Լեոնային այս երկու համայնքները զարմանալի հաստատականությամբ չլնկրկեցին օսմանյան իշխանությունների ոտնձգությունների առջև: Չեյթունը 1862 թ. և 1895–1896 թթ., իսկ Սասունը՝ 1894 թ. ու 1904 թթ. ինքնապաշտպանական կոիվների շնորհիվ փաստորեն պահպանեցին իրենց ինքնավարությունը շատ տարրեր՝ մնալով հայոց նոր ժամանակների ազատատենչության վերջին կղզակները: Ավելին՝ ամեն մի հնարավորության դեպքում քաջարի լեռնեցիները պահը բաց չէին թողնում ինքնավար կարգավիճակն անկախ դարձնելու համար: Օրինակ՝ 1895 թ. ապստամբության ժամանակ զավառակից թուրքերին դուրս մղելուց հետո նրանք բարձրացրին դրոշ «Չեյթունի անկախ իշխանութիւն» վերտառությամբ և փաստորեն երեք ամիս անկախ կարգավիճակում էին (տե՛ս Մկրտչյան Լ., Չեյթունի ապստամբությունը (1895–1896 թթ.), Ե., 1995: Չեյթունի կիսանկախ վիճակի մասին տե՛ս նաև Պողոսյան Հ., Չեյթունի պատմությունը (1409–1921), Ե., 1969:

դաքական ծանրագույն պայմաններով, պետականության վերականգնման համար պայքարը փոխարինվում է Օսմանյան կայսրության կազմում ընդամենը հայկական ինքնավարության հասնելու տեսլականով:

Այդ ժամանակաշրջանում էլ միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ է իջնում Հայկական հարցը՝ Արևմտյան Հայաստանում եվրոսլական տերությունների հսկողությամբ բարեփոխումների կատարելու ծրագիրը, որը հայության մի զգալի մասի կողմից ընկալվում է որպես ազատագրության հարց: Հատկանշական է, որ Բեռլինի 61-րդ հոդվածի համաձայն՝ բարեփոխումների ճանապարհով ինքնավարության հասնելու համեստ մտայնությունն այնքան զրավիչ է դառնում, որ 1885–1890 թթ. ընթացքում ստեղծված հայ ազգային կուսակցությունների՝ արմենականների, հնչակյանների ու դաշնակցության ծրագրային փաստաթղթերում անկախության գաղափարը փաստորեն տեղ չի գտնում²⁹, և պետականության վեհ իդեալը փոխարինվում է ինքնավարության վերաբերյալ սին պատկերացումներով: Նոր ժամանակների այդ փուլը, որ տևում է մինչև 1918 թ. մայիսի վերջը, պայմանականորեն կարելի է անվանել **պետականության վերջին շառավիղների մարման և միաժամանակ՝ պետականության վերականգնման նախադրյալների ստեղծման փուլ**:

XX դարի սկզբին օսմանյան և ռուսական տիրապետությունների դեմ հայության ազատագրական շարժման վերելքը (հայդուկային շարժման նոր դրսևորումներ, հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին ցարական օրենքի դեմ ելույթներ, հայ-թաթարական բախումների օրերին ինքնապաշտպանական ջոկատների ստեղծում և այլն) հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում հանգեցրեց ինչ-

²⁹ Այդ իմաստով թերևս կարելի է առանձնացնել Սոցիալ-դեմոկրատական հեղափոխական կուսակցության ծրագիրը, ըստ որի՝ արևմտահայությանն ազատագրելուն պիտի հաջողվեր ռուսահայատակ ու պարսկահայատակ հայերի ազատագրումը: Հայության այդ երեք հատվածների միավորումից հետո հեռավոր ապագայում նախատեսվում էր ստեղծել սոցիալիստական պետություն՝ դեմոկրատական հանրապետություն (տե՛ս «Հեղափոխություն», 1888, թիվ 10, հմմտ.՝ Հովհաննիսյան Գեղամ, Հնչակյան կուսակցության պատմություն (1887–1915 թթ.), Ե., 2012, էջ 23):

պես ժողովրդի երկու հատվածների միասնական պայքարին, այն-
պես էլ Այսրկովկասի հայաշատ գավառների միավորումով հայկա-
կան ինքնավարություն ստեղծելու անհրաժեշտության գաղափար-
ներին: Այդ մտայնությունը հատկապես նկատվեց 1906 թ օգոստոսի
17-ին Էջմիածնում հրավիրված Ռուսաստանի հայության պատգա-
մավորական կենտրոնական ժողովում³⁰: Պատահական չէ, որ իշխա-
նություններն այդ ժողովը գնահատեցին որպես հայկական պետա-
կանության վերականգնմանը միտված գործողություն և շուտով այն
փակեցին:

Դարասկզբին ցարիզմի գաղութային քաղաքականության
սաստկացումը և հայության երկու հատվածների ազատագրական
ընդհանուր պայքարի վերելքը մի շարք կարևոր հարցերում հայ քա-
ղաքական կուսակցությունների մոտեցումների վերանայման անհ-
րաժեշտություն առաջացրին: 1907 թ. Ժնևում հրավիրված ՀՅԴ IV
ընդհանուր ժողովը որոշակի փոփոխություններ մտցրեց կուսակ-
ցության ծրագրում: Եթե 1892 թ. ծրագրում նախատեսվում էր Օս-
մանյան կայսրության կազմում ինքնավար կարգավիճակ միայն
Արևմտյան Հայաստանի համար, ապա այստեղ ավելանում էր նաև
Ռուսական կայսրության կազմում Արևելյան Հայաստանի և ամբողջ
Անդրկովկասի հայության ինքնավարության հարցը. «Անդրկովկաս-
յան ռամկավար ֆեդերատիվ հանրապետությունը պիտի կազմի
Ռուսաստանի դաշնակցական (պիտի հասկանալ՝ դաշնային – *Ա.Մ.*)
հանրապետության անբաժան մասը, կապված նրա հետ պետական
ինքնավարության, դրամական սիստեմի, մաքսի և արտաքին քաղա-
քականության խնդիրներով»³¹:

³⁰ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք երկրորդ, Ե., 2015, էջ 22, հմմտ.՝
Սիմոնյան Հրաչիկ, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Ե., 2003, էջ
767–786:

³¹ Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան ծրագիրը, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 26.
հմմտ.՝ Համբարյան Ազատ, Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաս-
տանում, Ե., 1999, էջ 165: Գ. Խուդինյանի համոզմամբ՝ «Իրանով իսկ, քաղաքա-
կան գետնի վրա առաջին անգամ հենց Հ.Յ. Դաշնակցության ծրագիրն էր նախան-
շում Անդրկովկասում առանձին հայկական տարածքի և դրա հիման վրա՝ հետա-
գայում նաև պետականության ձևավորման խնդիրը»: (Խուդինյան Գևորգ, Հայ

Արևմտահայության շրջանում ինքնավարության համար շարժումը նոր թափ ստացավ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին: Հայության որոշ շրջանակներում որոշակի ոգևորություն առաջացրեց հայկական բարեփոխումների ռուսական՝ Ա. Մանդելշտամի ծրագիրը (1913), որը նախատեսելով արևմտահայկական վեց նահանգներից մեկ նահանգի ստեղծում, միասնական Հայաստանի պատրանք ստեղծեց: Դրանով էլ պետք է բացատրել այդ նախագծի հանդեպ Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայի մերժողական վերաբերմունքը, որն էլ հանգեցրեց նրա մերժմանն ու դրա փոխարեն հայկական ինքնավարության որևէ նշույլ չպարունակող 1914 հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի կնքմանը:

1914 թ. ամռանը և սեպտեմբերին՝ դեռ մինչև ռուս-թուրքական կովկասյան ճակատի բացումը, կարևորելով պատերազմում հայության դիրքորոշումը, ինչպես երիտթուրքերը, այնպես էլ ռուսական արքունիքը չհապաղեցին հայերին շռայլ խոստումներ տալ: Չավեշտալի է, որ թուրքերը խոստանում էին հայերի աջակցությամբ Արևելյան Հայաստանը գրավելու դեպքում թույլատրել այնտեղ կազմավորելու «հայկական ինքնավարություն», իսկ ռուսները՝ Արևմտյան Հայաստանին տիրելուց հետո՝ վարձահատույց լինել Ռուսաստանի հովանու ներքո ինքնավար Հայաստանի ստեղծումով: Ժամանակը ցույց տվեց, որ երկուստեք այդ խոստումները միայն նալատակ էին հետապնդում օգտագործել հայերին իրենց քաղաքական ծրագրերի իրականացման համար:

Պատերազմում ռուսական զորքերի հաղթանակները, որոնցում իրենց ծանրակշիռ ավանդն ունեցան նաև հայկական կամավորական ջոկատները, օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու և Արևմտյան Հայաստանում հայկական ինքնավարություն ստեղծելու հույսեր արթնացրին, ուստիև հայ հասարակական-քաղաքական ուժերի մեծ մասը հնարավոր միջոցներով աջակցեց ռուսական իշ-

Յեղափոխական Դաշնակցություն, Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885–1914 թթ.), Ե., 2003, էջ 108):

խանութություններին³²։ Իսկ 1915 թ. մայիսի սկզբին՝ երբ մոտ մեկամսյա հերոսական ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց Վանի ազատագրումով, բազմահազար հայերի իրատեսական թվաց հնամենի թագավորությունը վերականգնելու երազանքը։

Հայության այդ միամիտ ծրագրերի մասին ռուսական բանակի սպա, կազակ Ֆ. Ելիսենը, ով քաջատեղյակ էր Արևմտյան Հայաստանում «Եփրատյան կազակություն» ստեղծելու ցարական ծրագրին, իր հուշերում գրում էր. «Դժբախտներ..., նրանք անշուշտ համոզված էին, որ գոնե հիմա, ռուսական հաղթական զորքերի օգնությամբ կազատագրվի և կկառուցվի իրենց Մեծ Հայաստանը»³³։

Հայ գործիչներից հատկապես Արամ Մանուկյանը, լինելով Վանի ինքնապաշտպանության փաստական ղեկավարը, գործնական քայլեր կատարեց հայկական ինքնավարության հասնելու համար, որի սաղմերը նա դրել էր ապրիլյան կռիվների օրերին։ Գեներալ Ա. Նիկոլաևի կողմից նշանակվելով Վանի նահանգի կառավարիչ (նահանգապետ)՝ նա կարճ ժամանակում ստեղծեց տեղական ինքնավարության մարմիններ³⁴։

Հայկական պետականության սաղմավորման գործընթացն օրեցօր սկսեց վերածվել իրողության, ուստի և չէր կարող աննկատ մնալ ոչ միայն ցարական իշխանությունների տեսադաշտից, այլ նաև մարտերին ականատես պատանի վանեցիների ուշադրությունից։ Վանի թեմական դպրոցի 11-ամյա Գրիգոր Գրիգորյանը Վ. Տերյանի խնդրանքով 1916 թ. սկզբին երևանյան որբանոցում գրած իր հուշերում նշում էր. «Վանի փառալուր կռիւն հետո Վան ամբողջապէս թոյրքերէն մաքրւած և գուտ հայկական կառաւարութեան ներքև,

³² Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Ե., 1965, էջ 174–190։ 1914 թ. նոյեմբերին Նիկոլայ II-ը Թիֆլիսում հայ գործիչներին «խոստացել էր», որ «հայկական հարցը կլուծվի հայերի սպասումների համաձայն», միայն թե նրանք ազատագրվելուց հետո բուլղարների մնացած Ռուսաստանի հանդեպ սպերախոս չգտնվեն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 190)։

³³ Елисеев Ф.И., Казаки на Кавказском фронте 1914–1917, М., 2001, էջ 102։

³⁴ Տե՛ս Սահակյան Աուրբեն, Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը 1914 թ. հուլիս – 1917 թ. փետրվար, Ե., 2015, էջ 178–215։

երջանիկ կերպով կապրեինք: ...Կապրեինք ապագայի յոյսերով: ...Բայց հանկարծ դժբախտություն պատահեցաւ. ռուս զինուորներ նահանջեցին և մենք ստիպվեցանք դէպի Ռուսաստան գաղթել»³⁵:

Մեծ եղեռնը, Վանի 1915 թ. հուլիսյան աղետալի նահաջը միայն առժամանակ կասեցրին հայության անկախական ձգտումը: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո՝ ժամանակավոր կառավարության անհամեմատ բարյացակամ վերաբերմունքը հայկական հարցի նկատմամբ, մասնավորապես ապրիլի 26-ի հրամանագրով թուրքերից գրավված արևմտահայ գավառներում գեներալ-կոմիսսարության ստեղծումը, կրկին օրակարգ բերեցին Արևմտյան Հայաստանում ինքնավար պետություն ստեղծելու խնդիրը: Գեներալ-կոմիսարի տեղակալ Հակոբ Չավրիյանի, տեղերում տարբեր պաշտոնների նշանակված հայազգի այլ գործիչների (Սեբաստացի Մուրադ, Սեպուհ, Կ. Համբարձումյան, Համագասպ և այլք) ու Այսրկովկասում գործող հայկական զանազան կազմակերպությունների, մասնավորապես ազգային խորհուրդների³⁶ ջանքերով բազմաթիվ արևմտահայ գաղթականներ վերադարձան հայրենի եզերքներ և լծվեցին հայրենիքի վերաշինման գործին: Տիրող ոգևորության մասին Ս. Վրացյանը գրում էր. «Մի տեսակ արտահոգային պետություն էր ստեղծվում՝ կենտրոնական և տեղական իշխանություններով: Ապագայում, երբ Թուրքահայաստանը դառնար ազատ, կառավարական մեքենան արդեն պատրաստ էր»³⁷:

1917 թ. բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո էլ, երբ Ռուսաստանի նոր իշխանություններն աչքի չընկան իրենց «հայասիրությամբ» և

³⁵ Էմին-Տեքյան Գևորգ, Վահան Տեքյանի անհայտ նախաձեռնությունը. հայ որբերի հուշերը, Ե., 2016, էջ 30:

³⁶ 1917 թ. ընթացքում Անդրկովկասի զանազան շրջաններում ստեղծված ազգային խորհուրդները դարձան հայ բաղադրական կյանքի կազմակերպման կենտրոններ: Դրանց մեջ առանձնանում էր Թիֆլիսում գործող Արևելահայ ազգային խորհուրդը. որը պատմական դեպքերի բերումով կարևոր դերակատարություն ունեցավ Հայոց պետականության նախապատրաստման ու վերականգնման գործում (Պետրոսյան Գ., Հայոց ազգային ժողովի և Հայոց ազգային խորհրդի ստեղծման պատմությունից, Հայագիտության հարցեր, Ե., 2016, թիվ 2, էջ 51–57):

³⁷ Վրացյան Սիմոն, Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 33:

վարած քաղաքականությամբ հանգեցրին կոմկասյան բանակի ու ճակատի կազմալուծմանը, հայ քաղաքական շրջանակները շարունակեցին Արևմտյան Հայաստանում ինքնավար պետություն ստեղծելու ջանքերը: Դրա վառ արտահայտություններից էր տարբեր քաղաքական կուսակցություններ ներկայացնող ու հայացքներ ունեցող գործիչների մասնակցությամբ ստեղծված և բոլշևիկյան Ռուսաստանի կառավարության (ժողկոմխորհ) կողմից 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունված «Թուրքահայաստանի մասին դեկրետը», որն անվանապես ճանաչում էր Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

Նմանատիպ մեկ այլ դրսևորում տեղի ունեցավ վերոհիշյալ հրովարտակի ընդունումից մեկ ամիս անց՝ 1918 թ. հունվարի 30-ին, երբ հայ գործիչներից գնդապետ Թորգոմը (Արշակ Երվանդյան) հատուկ հռչակագրով ազդարարեց հայկական պետականության վերականգնումը՝ Էրզրում մայրաքաղաքով: Ռուսական ռազմական իշխանությունները թշնամաբար ընդունեցին այդ քայլը և ձերբակալելով Թորգոմին, դատական գործ հարուցեցին նրա դեմ³⁸:

1918 թ. հունվարին Թիֆլիսում քննարկումներ սկսվեցին դաշնակցականների (Ռ. Տեր-Մինասյան, Հ. Չավրիյան և ուրիշներ) և հայ բոլշևիկների (Ս. Շահումյան, Դ. Շահվերդյան, Ս. Կասյան և այլք) միջև Հայաստանի երկու հատվածների ապագայի վերաբերյալ մոտեցումները հստակեցնելու նպատակով: Կողմերը եկան այն եզրահանգման, որ պետք է պայքարել Արևմտյան Հայաստանում անկախ պետություն, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ ռուսական հովանավորությամբ ինքնավարություն՝ հայկական կանտոն ստեղծելու համար:³⁹ Ցավոք, այս ծրագիրը քաղաքական զանազան պատճառներով, չիրագործվեց:

Պայմանավորված դեպքերի սրընթաց զարգացումներով (Ռուսական կայսրության քայքայման գործընթացի խորացում, կոմկաս-

³⁸ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Հայկական հարց հանրագիտարան, Ե., 1996, էջ 136:

³⁹ Տե՛ս Մելիքյան Վահան, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, Ե., 2010, էջ 242:

յան ճակատի փլուզում և այլն)՝ հայ ազգային գործիչներին ստիպեցին ակամայից Ռուսաստանից անջատվելու քայլեր կատարել՝ մաս կազմել 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղծված Անդրկովկասի կոմիսարիատին, որոշ ժամանակ անց՝ նաև Անդրկովկասյան սեյմին:

Գիտակցելով ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակի ողջ քարոզությունը՝ 1917 թ. դեկտեմբերին Արևելահայ ազգային խորհուրդը Երևան գործուղեց 1915 թ. Վանում պետականաշինության զգալի փորձ կուտակած Արամ Մանուկյանին: Ստանձնելով Երևանի ազգային խորհրդի նախագահի և դիկտատորի պարտականություններ Արամն ահռելի աշխատանք տարավ Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես Երևանի նահանգում կարգուկանոն հաստատելու, պաշտպանության գործը կազմակերպելու՝ դրանով իսկ պետականության վերականգնման նախադրյալներ ստեղծելու ուղղությամբ: Պատահական չէ, որ 1918 թ. մայիսի վերջին՝ Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի օրերին, երբ փլուզվեց Անդրկովկասի Դաշնային Դեմոկրատական Հանրապետության իշխանության մարմին սեյմը, մի քանի օր անց Հայոց ազգային խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ հանրապետություն: Դրանով սկսվեց հայոց պետականության նորագույն դարաշրջանը:

Պետականությունը նորսփռված ժամանակներում ներկայանում է երեք հանրապետությունների պատմափուլերով՝ 1918–1920, 1921–1991 և 1991–2017 թթ.: Թեպետ իրենց քաղաքական համակարգերով այդ հանրապետություններն սյրմատապես տարբերվում են միմյանցից, սակայն նորագույն ժամանակներում դրանք կազմում են պետականության մեկ ընդհանուր շղթայի օղակները:

1918 թ. մայիսի 28-ով սկսվող Հայաստանի Հանրապետության (1918–1920) պատմության փուլը նշանավորվում է ոչ միայն անկախության վերականգնումով, այլ նաև իր վարչական կառուցվածքով ժողովրդավարական՝ խորհրդարանական հանրապետությամբ:

յան ստեղծումով⁴⁰։ Ընդամենը երկուսուկես տարիների ընթացքում Առաջին հանրապետությունը ձեռք է բերում անկախ պետականությանը բնորոշ բոլոր հատկանիշները՝ տարածք, իշխանության մարմիններ, բանակ, միջազգային ճանաչում և այլն։

Հանրապետությունը ձևավորվում է շատ ծանր աշխարհաքաղաքական իրադրության պայմաններում՝ սահմանափակ տարածքի վրա, սակայն 1919 թ. ընթացքում ընդարձակվելով, իր մեջ ներառում է Կարսի մարզը, Նախիջևանը, 1920 թ.՝ Արցախը՝ շուրջ 60–70 հազ. կմ տարածքով։ Սևրի դաշնագրի (1920 թ. օգոստոսի 10) համաձայն Հայաստանի Հանրապետությունն իր մեջ ընդգրկելու էր նաև Արևմտյան Հայաստանի Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների մեծ մասը։ Միացյալ Հայաստանի տարածքը կազմելու էր շուրջ 160 հազ. քառ. կմ։ Դրանով իսկ իրականությունն պիտի դառնար հայկական միասնական պետականության ստեղծումը։

Նորագույն ժամանակաշրջանում Արցախը և ապա նաև Սյունիքը, արտաքին գործոնների պատճառով հնարավորություն չունենալով միանալ Հայաստանի Հանրապետությանը, ստեղծեցին սեփական պետական կազմավորումները և պայքար ծավալեցին Մայր հայրենիքին միանալու համար։ 1918 թ. հուլիսի 22-ին Շուշիում հրավիրվում է Արցախահայության առաջին համագումարը, որը կազմում է Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն և երկրամասը հռչակում անկախ վարչատարածքային միավոր։ Հետագա համագումարներում Արցախի հայությունը իր որոշումներով կրկնում է Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու իր վճռականությունը։ Ադրբեջանի ոտնձգությունների դեմ մղած համառ ու արյունալի պայքարից հետո Արցախահայության 9-րդ համագումարը 1920 թ. ապրիլի 25-ին երկրամասը հռչակում է ՀՀ մաս։ Այդ երկու տարիների

⁴⁰ Տե՛ս Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. I–IV, Berkeley, Los Angeles, London, 1971–1996, **Հակոբյան Արարատ**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.), Ե.. 2005։

ընթացքում Արցախը դառնում է հայոց նորագույն պետականության կերտման գլխավոր կենտրոններից մեկը⁴¹:

Քեմայաբուլճեիկյան գործակցության արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո անկախության դրոշը շարունակեց ծածանել նույն ամսի 25-ին Գարեգին Նժդեհի ղեկավարությամբ Տաթևի համագանգեգուրյան առաջին համագումարում հռչակված Ինքնավար Սյունիքը, որը 1921 թ. ապրիլի 27-ին վերանվանվեց Լեռնահայաստանի, իսկ հունիսի 1-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության: Սյունիքը դարձավ ամբողջ անդրկովկասյան տարածաշրջանում վերջին անկախ պետական կազմավորումը⁴²:

Խորհրդային Հայաստանը (մինչև 1936 թ. Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն՝ ՀՄԽՀ) քանի որ ուներ պետությանը բնորոշ հատկանիշների մեծ մասը, անշուշտ նույնպես պետականություն էր, առավել ևս, որ իր գոյության առաջին տարիներին ուներ հարաբերական անկախ կարգավիճակ: Այսպես՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում կնքված համաձայնագրի առաջին կետով «Հայաստանը հայտարարվում էր *անկախ* (լնդգծումն իմն է – *Ա.Մ.*) Սոցիալիստական Հանրապետություն»⁴³: Եվ իսկապես, առաջին տարիներին այդ հարաբերական անկախությունը պահպանվեց մինչև 1922 թ.: Միջազգային իրավունքի մասնագետ Ա. Եսայանը գրում էր, որ այդ մի քանի տարիների ընթացքում Խորհրդային Հայաստանն ուներ անկախության այնպիսի մի հատկանիշ, որպիսին արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունքն էր. «Սովետական անկախ հանրապետությունների առաջացումից մինչև... մեկ միութենական պետության մեջ նրանց միավորվելն ըն-

⁴¹ Մանրամասն տե՛ս Հարությունյան Հ., Լեռնային Ղարաբաղը 1918–1921 թթ., Ե., 1996, Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախը 1917–2000, գիրք 1. 1917–1923, Ե., 2003, և այլն:

⁴² Տե՛ս Միմոնյան Արամ, Չունգեգուրի գոյապայքարը 1917–1920 թթ., Ե., 2017:

⁴³ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. Ե., 2000, էջ 383:

կած ժամանակաշրջանում յուրաքանչյուր սովետական անկախ հանրապետություն միջազգային ասպարեզում հանդես էր գալիս ինքնուրույնաբար, որպես միջազգային իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ...»⁴⁴: ՀՍԽՀ-ն Առաջին Հանրապետության նման մի շարք երկրներում ուներ դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Այն միջազգայնորեն ճանաչվեց անգամ եվրոպական մի քանի երկրների կողմից»⁴⁵։ Այդ ամենին գումարվում էին զինական ուժեր, իշխանության օրենսդիր, գործադիր ու դատական մարմիններ, սահմանադրություն (1922 թ.), պետական խորհրդանիշներ և այլ ատրիբուտներ ունենալու իրողությունները⁴⁶: Ուստի Խորհրդային Հայաստանի պատմության 1920–1922 թթ. պայմանականորեն կարելի է համարել խորհրդային պետականության առաջին՝ անկախության ենթափուլը:

Միաժամանակ չի կարելի մոռանալ, որ նույն՝ հարաբարական անկախության ենթափուլում, օգտվելով Հայաստանի համար ստեղծված արտաքին ու ներքին անբարենպաստ պայմաններից, հայկական մի շարք տարածքներ (Նախիջևան, Լեռնային Ղարաբաղ, Ուտիք, Ջավախք, Կարսի մարզ, Սուրմալուի գավառ և այլն) դուրս մնացին ՀՍԽՀ սահմաններից: Դրանցից գոնե Լեռնային Ղարաբաղին Ադրբեջանի կազմում տրվեց ինքնավար մարզային կարգավիճակ 1923 թ. հուլիսի 7-ին, երբ կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ): Վերջինս թեև զրկված էր ինքնավարության շատ տարրերից, այնուամենայնիվ իր սահմանափակ ինքնավարության շնորհիվ կարողացավ պայքարել Ադրբեջանի ազգայնամոլ քաղաքականության դեմ և մինչև 1988 թ. Արցախյան շարժումը պահպանել երկրամասի ընդհանուր հայկական դիմագիծը:

Հանիրավի Ադրբեջանի կազմում հայտնված մյուս հայկական երկրամասը՝ Նախիջևանը 1924 թ. փետրվարի 9-ին վերակազմվեց Նախիջևանի ինքնավար Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապե-

⁴⁴ Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920–1922 թթ., Ե., 1967, էջ 3:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 242–258:

⁴⁶ Տե՛ս Հարությունյան Կ., Հայկական առաջին զորամիավորումները 1918–1945 թթ., Ե., 2002, Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920–1940 թթ., Ե., 2006:

տության (ՆԻԽՍՀ): Այդ վարչատարածքային միավորի ստեղծման դրդապատճառները փաստորեն չպարզաբանվեցին: Նախ՝ երկրամասը հինավուրց հայկական տարածք էր և սահմանակից լինելով ՀՍԽՀ-ին, Թուրքիայի ճնշման և Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությամբ միացվել էր ընդհանուր սահման չունեցող Ադրբեջանին: Անհասկանալի էր, թե ո՞ւմ համար էր Ղարաբաղից ավելի բարձր, ինքնավար՝ հանրապետական կարգավիճակը, երբ հայերն այնտեղ 1905-1906, 1918 և 1920 թվականների կոտորածներից հետո դարձել էին փոքրամասնություն: Ստացվում էր, որ Ադրբեջանի կազմում կովկասյան թաթարները (ներկայիս ադրբեջանցիները) ստանում էին ինքնավարություն «իրենց» իսկ հանրապետության մեջ: Այդուհանդերձ, այդ հերթական ճչացող անարդարությունը «մեղմելու» համար խորհրդային իշխանություններն առերես ձևացնում էին, թե այդ «ինքնավարությունը» ստեղծված է նաև հայերի շահերի պաշտպանության համար: Օրինակ՝ կարող է տարօրինակ թվալ, բայց ՆԻԽՍՀ զինանշանի և դրոշի վրա մինչև 1937 թ. գրված էր ոչ միայն թուրք-թաթարերեն («ադրբեջաներեն»), այլ նաև՝ հայերեն. վերևի տողում՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ, ներքևում՝ Նախիջևանի ԱԽՍՀ⁴⁷:

Նորագույն ժամանակաշրջանում Հայոց պետականության երրորդ՝ անկախության փուլը սկսվում է 1991 թ. սեպտեմբերից, երբ ամսի 2-ին կյանքի է կոչվում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ), իսկ 21-ին անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեից հետո՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս գործընթացի հիմքերը փաստորեն դրվեցին Արցախյան ազատագրական հուժկու շարժումով, 1990 թ. մայիսին կայացած բազմակուսակցական, ժողովրդավարական ընտրություններով և նորընտիր Գերագույն խորհրդի (հետագայում՝ Ազգային ժողով) կողմից օգոստոսի 23-ին ընդունված «Անկախության հռչակագրով»:

⁴⁷ Стів Поцелуев В.А., "Гербы Союза ССР, Из истории разработки," М., 1987, էջ 138:

Ներկայումս հայկական երկու պետությունները՝ ՀՀ-ն և ԼՂՀ-ն, բոլորելով իրենց վերանկախացման քառորդ դարը, շարունակում են հայոց հինգիսգարամյա պետականության երթը:

Այսպիսով՝ հայոց պետականության ուրվագծային պատմության վերոհիշյալ շարադրանքը հուշում է, որ անհրաժեշտ է վերանայել հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունեցած այն թյուր տեսակետը, որ դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը եղել է պետականագուրկ: Անտարակույս, ժամանակ առ ժամանակ կործանվել է միայն միասնական թագավորությունը, իսկ պետական ինքնատիպ դրսևորումները՝ տեղական թագավորությունները, իշխանապետությունները, մելիքությունները և այլ կազմավորումները գրեթե բոլոր պատմավուրերում եղել են և դրանով իսկ պահպանել հայկական պետականության ընդհանուր շղթան: Այդ շղթայում, ինչպես երևաց, Արցախը մշտապես ունեցել է իր պատվավոր ու ծանրակշիռ տեղը:

Ashot Melkonyan

ARTSAKH IN THE HISTORY OF THE ARMENIAN STATEHOOD DISCOURSE

Summary

The Armenian statehood often appeared in different forms in the Armenian highlands at geographically favorable conditions (dictatorship, semi-independent community, etc.). It is noteworthy that many state formations of local significance have often been the basis for the formation of pan-Armenian states. In the form of a united, inter-state kingdom like within Van, as well as later within Yervand, Artashesyan and Arshakuni kingdoms, separate provinces continued to maintain sovereign status or at least have played a more important role in the life of the whole country because of their influential position. As a rule, these were the great constitutional authorities, the marchlands (Syunik, Gugark,

Aghdznik, and others) or geographically-favored regions (Artsakh, Tayk, Moxs, Tavush, and others). Particularly, Artsakh has played a special role among them.

Thanks to the liberation struggle of the Armenian people during the Vardanants and Vahanants wars, starting from the 480s the Armenian state system was restored autonomously in the central part of Eastern Armenia - in the Ararat land, as well as in the eastern part of Armenia - in Artsakh under the leadership of Vachagan Barepasht.

In subsequent centuries, Arshakahiks continued their tradition of preservation of patriotism by the Hassan-Jalalians and other tribal noble houses in Artsakh. In the middle Ages, the Armenian fortresses and principalities were unique manifestations of statehood in Artsakh. There is no coincidence that the role of Artsakh was very important in the liberation programs that were introduced in the second half of the 18th century.

Artsakh has been actively involved in the liberation struggle of the Armenian people in the new era. A modern state system was established in Artsakh in 1918-1920, which declared itself a part of the Republic of Armenia by the decision of the 9th congress of Artsakh Armenians on April 25, 1920. In the Soviet era, under Bolshevik's non-pro-Armenian policy, Artsakh has managed to maintain certain elements of its state system with the status of NKAR, formed on July 7, 1923, and to implement the Nagorno-Karabakh Republic on September 2, 1991.

АРЦАХ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Резюме

На территории Армянского нагорья в период отсутствия общеперсидского царства армянская государственность имела и иные проявления (княжества, полунезависимые общины и т.д.). В этом плане в течение многих столетий выделялась историческая область Арцах.

После освободительных войн в начале 480-х годов армянская государственность была восстановлена в восточных регионах Армении, в частности, в Арцахе во главе с царем Вачаганом Барепаштом (Благочестивый).

В последующие века в Арцахе Араншахики, Допяны, Гасан-Джалалыны продолжили традиции государственных институтов. В позднем средневековье своеобразными проявлениями в Арцахе стали армянские синаги и меликства. Не случайно, что значение Арцаха подчеркивалось в освободительных программах второй половины XVIII века.

Одним из первых регионов, восстановивших армянскую государственность в новое время, снова был Арцах в 1918–1920 годах. Даже в советские годы в условиях дискриминационной политики азербайджанских властей в отношении армянского населения, армяне Арцаха сумели сохранить статус государственности в составе Аз. ССР в качестве Нагорно-Карабахской Автономной Области, а 2 сентября 1991 года в результате мощного национально-освободительного движения провозгласить независимость Нагорно-карабахской (Арцахской) Республики.

**ԱՐՑԱԽԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ
(1918–1920 թթ.)**

Հիրավի առանցքային է եղել Արցախի դերակատարումը հայոց պետականության համար պայքարի քառուղիներում: Բացառություն չեն նաև 1918–1920 թվականները: Այդ տարիներին կովկասահայությունը ապրեց հերոսական մաքառումներով, դրամատիկ իրադարձություններով, վայրիվերումներով հարուստ ժամանակաշրջան, երբ նժարին էր դրված կամ մնալ կայսրության փլատակների տակ և կորցնել ամեն ինչ, կամ կազմակերպվել և դիմագրավել բոլոր մարտահրավերներին և շարունակել տեսակի գոյությունը: Ասվածը լիովին վերաբերում է Հայոց Արևելից կողմանց՝ Արցախ աշխարհին և նրա ըմբոստ ու պատվախնդիր ժողովրդին:

Այդ տարիներին Արցախի հայությունը ոչ միայն հաջողությամբ դիմագրավեց ներքին և արտաքին բոլոր մարտահրավերներին և պաշտպանեց ազատ ու անկախ ապրելու իր իրավունքը, այլև առանձին դեպքերում, օրհասական պահերին թիկունք կանգնեց Հայաստանի Հանրապետությանը:

Ռուսական կայսրությունում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակի շնորհիվ կտրուկ ակտիվացավ նաև կովկասահայ քաղաքական կյանքը: Ինչպես ամենուր, այնպես էլ Արցախում կազմավորվում էին ժամանակավոր կառավարության մարմիններ՝ ի դեմս հասարակական կազմակերպությունների գործադիր կոմիտեների:

1917 թ. մարտի 11-ին Շուշիի քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք-Շահնազարյանի նախաձեռնությամբ քաղաքի Ղազանչեցոց եկեղեցում հրավիրվեց ժողով, որը քննարկեց զավառի գործադիր մարմին

ընտրելու հարցը: Հաջորդ օրը՝ մարտի 12-ին, գաղտնի քվեարկությամբ, որին մասնակցեցին բնակչության բոլոր խավերը, ընտրվեց 40 հոգուց կազմված տեղական իշխանության մարմինը՝ գործադիր կոմիտեն:

Փաստորեն ցարական ինքնակալության տապալումից հետո Արցախն իրեն դուրս էր դրել Ելիզավետպոլի նահանգի կազմից (նրա կազմում էր 1868 թ.) և դարձել հայկական առանձին ինքնուրույն իշխանություն:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, սակայն, նոր ընթացք տվեց զարգացող իրադարձություններին, փոխեց քաղաքական իրադրությունը:

Հենվելով տեղական փոքրաթիվ մուսուլմանական բնակչության վրա՝ մուսուլմանների ազգային խորհուրդը, հակառակ բացարձակ մեծամասնություն կազմող հայ բնակչության¹ ձգտումներին, փորձում էր իր ազդեցությունը տարածել Արցախի վրա այն դեպքում, երբ տարածաշրջանի բոլոր հայկական գավառները «ենթարկվում էին բացառապես Հայոց ազգային խորհրդին»²:

Թուրք-թաթարների հակահայկական գործունեության պատճառով գավառը հայտնվել էր մեկուսացման մեջ և ամբողջովին կտրվել դրսի աշխարհի հետ հաղորդակցվելու ճանապարհներից, ինչից խիստ տուժում էր արտաքին առևտուրը, քայքայվում էր գյուղատնտեսությունը:

1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի դրությամբ Արցախում գրեթե իշխանություն չկար: Գոյություն ունեցող միակ տեղական մարմինը՝ 72 հոգուց կազմված գործադիր կոմիտեն, ըստ էության, անգործության էր մատնված:

Նոյեմբերին գավառի նախկին կոմիսար Լ. Վարդապետյանի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց խորհրդակցություն (մասնակցեցին հասարակական և քաղաքական մի շարք կազմակերպությունների

¹ 1917 թ. դրությամբ Արցախում բնակչության կազմն այսպիսին էր. հայեր՝ 150 հազար (70 տոկոս) մուսուլմաններ՝ 58 հազար (27 տոկոս), այլ ազգեր՝ 5 հազար (3 տոկոս), (տե՛ս ՀԱՄԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 128, թ. 249):

² Ջամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիղը. – Հայրենիք, 1928, թիվ 6 (ապրիլ), էջ 89:

ներկայացուցիչներ), որն իր կազմից ընտրեց 14 հոգուց բաղկացած տեղական իշխանության ժամանակավոր մարմին՝ «Հայ հեղափոխական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների Արցախի ժամանակավոր խորհուրդ» (հետագայում կոչվեց միջկուսակցական բյուրո): Խորհրդի գործունեությունը սահմանափակվում էր միայն Շուշի քաղաքի շրջանակներում՝ բացառելով Դիզակի, Խաչենի, Վարանդայի և Ջրաբերդի գավառները:

Շուտով Արցախում իրադարձություններն այնպիսի ընթացք ստացան, որ միջկուսակցական բյուրոյի վերակազմության անհրաժեշտություն զգացվեց: Տնտեսական ճգնաժամն աննախադեպ չափերի էր հասել, քաղաքական կրքերն ու ազգամիջյան հակամարտություններն երկու ժողովուրդներին մղում էին փոխադարձ վրիժառության և անխոհեմ քայլերի: Այդ ամենին գործադիր կոմիտեն չէր կարողանում համարժեք քայլերով հակազդել:

1917 թ. դեկտեմբերի 20-ին միջկուսակցական բյուրոյի և մուսուլմանների ազգային կոմիտեի ճնշման տակ գործադիր կոմիտեն հրաժարական տվեց: Կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ ստեղծվեց նոր մարմին՝ ազգամիջյան կոմիտե:

Այն պահին, երբ Անդրկովկասի սահմանները պաշտպանող ուսս զինվորները լքել էին Կովկասյան ռազմաճակատը, երբ թուրքերը հասել էին Երևանի մատույցներին, Թիֆլիսում վրացի և մուսուլման ազգայնականների ջանքերով լուծարվեց Անդրկովկասի դաշնությունը: Փլուզվեց երկրամասի քաղաքական ու տնտեսական միասնությունը:

Անդրկովկասում անկախ պետությունների կազմավորման ու զոյության ամբողջ շրջանում նրանց միջև հարաբերություններն ունեին լարված բնույթ՝ պայմանավորված տարածքային ու սահմանային վեճերով: Առաջին հերթին դա վերաբերում է հայ-թաթարական հարաբերություններին: Անկախ պետության կարգավիճակում հայտնվելուն պես «վիճելի» տարածքներին տիրանալու Կովկասի թաթարների ձգտումը դարձավ պետական քաղաքականության հիմնաքար:

Պահն իրեն ուշացնել չտվեց: Դեպի Գանձակ էր շտապում թուրքական բանակը: Ադրբեջանական Հանրապետության մայրաքաղաք Գանձակում վերակազմավորված թաթարական զորամասերն ու թուրքական զորքերը միավորվեցին՝ ստեղծելով, այսպես կոչված, «Կովկասի իսլամական բանակ», որի ընդհանուր հրամանատարությունը ստանձնեց Նուրի փաշան: Իսլամական բանակի հրամանատարությունը հեռահար նպատակներ ուներ՝ Բաքուն գրավելուց անմիջապես հետո նվաճել Արցախը, որի ինքնուրույնությունը խանգարում էր համաթուրքականության ծրագրերին:

Թուրք-թաթարական բանակն, ընդհանուր ճակատով հարձակում սկսեց Բաքվի վրա: Բաքվի անկումից հետո Ադրբեջանի կառավարությունն ու իսլամական բանակի հրամանատարությունը նախապատրաստվեցին դեպի Արցախ արշավանքին:

1918թ. հուլիսի 19-ին ինքնալուծարման ենթարկվեց միջկուսակցական բյուրոն և փոխարենը ստեղծվեց նոր մարմին՝ Արցախի հայ ժողովրդական կառավարություն կամ կոմիսարների խորհուրդ: Կոմիսարների խորհուրդը և նրա նորանշանակ գլխավոր լիազորները զգալի աշխատանք կատարեցին բնակչության մեջ՝ գավառի գյուղացիությանն առաջիկա համագումարին նախապատրաստելու ուղղությամբ: 1918 թ. հուլիսի 22-ից 26-ը Շուշիում տեղի ունեցավ առաջին համագումարը, որը Արցախը հռչակեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, լուծարեց հեղափոխական ուժերի ստեղծած ազգային ճակատի ժամանակավոր կառավարությունը և կազմեց 7 հոգուց բաղկացած (ներկայացնում էին Արցախի գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերին) նոր ղեկավար մարմին՝ Արցախի ժողովրդական կառավարություն: Վերջինիս իշխանությունը տարածվում էր ինչպես Շուշի քաղաքի, այնպես էլ ամբողջ գավառի վրա:

Գավառը բնականոն կյանքին վերադարձնելու ժողովրդական կառավարության գործադրած ջանքերը, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, «սկսեցին տհաճություն պատճառել թուրքերին»³:

³ Տե՛ս Մշակ, 23 փետրվարի, 1919:

Վերախմբավորելով իսլամական բանակի ուժերը, ինչպես նաև հավաքագրելով քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ «սրբազան» պատերազմ սկսելու մոլուցքով լցված մահմեդականներին՝ Նուրի փաշան շտապեց դեպի Արցախ: Նա նախ որոշեց համոզել Արցախի ժողովրդին կամովին ընդունել Ադրբեջանի հպատակությունը: Գանձակարանակ հայերից (Գանձակի քաղաքագլուխ Խ.Համասփյուռը, Կ.Դ.Մեյք-Շահնազարովը) և թաթարներից կազմված պատվիրակություն գործուղվեց Շուշի՝ արցախցիներին ներկայացնելու Նուրի փաշայի վերջնագիրը⁴:

Մուսավաթականներին և նրանց զինակից օսմանցիներին շատ բան պետք չէր համոզվելու համար, որ արցախահայությունն «անուղղելի» է Ադրբեջանի տիրապետությունն ընդունելու հարցում և ցանկանում է միանալ Հայաստանի Հանրապետությանը: Այդ գիտակցումով նրանք անցան բիրտ ուժի գործադրմանը: Մաստկացան բռնություններն ու ազգամիջյան կռիվները:

Սեպտեմբերի 6-ից 13-ը Շուշիում տեղի ունեցավ արցախահայության երկրորդ համագումարը: Այդ օրերին թուրք զորահրամանատար Ջեմիլ Ջահիդ բեյից երկու վերջնագիր նամակ ստացվեց, մեկն՝ ուղղված Արցախի հայոց հոգևոր առաջնորդին, մյուսը՝ գավառի հայությանը: Պահանջվում էր երեք օրվա ընթացքում գեները հանձնել թուրքական բանակի հրամանատարությանը և անձնատուր լինել⁵: Համագումարն իր երեք նիստերում քննարկեց վերոհիշյալ վերջնագիրը և կայացրեց հետևյալ որոշումները. ա) մերժել ադրբեջանական գերիշխանությունը, բ) պատգամավորություն ուղարկել Ադդամ՝ իսլամական բանակի հրամանատարության հետ առերես բանախոսելու համար: Համագումարը սեպտեմբերի 11-ի նիստում Արցախի ժողովրդական կառավարությունը վերանվանեց Արցախի հայոց ժողովրդական խորհուրդ: Անվանափոխումը թելադրված էր սովալարված իրադրությամբ և միտում ուներ մեղմելու Ադրբեջանի դեկա-

⁴ St'u Nagornyy Karabakh v 1918–1923 гг. Сборник документов и материалов. отв. ред. Микаелян В.А., Ереван, 1992, док. 12, էջ 19–20:

⁵ St'u Մշակ. 22 փետրվարի. 1919:

վարության գայրույթն ինքնիշխան գավառի նկատմամբ: Արցախի հայոց ժողովրդական խորհուրդը, կատարելով համագումարի որոշումը, սեպտեմբերի 15-ին Ադդամ գործուղեց հինգ հոգուց կազմված պատվիրակություն՝ Գ.Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորությամբ: Նույն օրը նրանք հանդիպեցին Ջեմիլ Ջահիդ բեյի հետ: Վերջինս ներկայացրեց նույն պահանջը՝ հպատակվել Ադրբեջանի կառավարությանը: Չարագուշակ լուրը Շուշի հասցրին Հ.Մուսայեյանն ու Դ.Առաքելյանը: Մյուս պատվիրակներին՝ որպես պատանդ, նետել էին բանտ⁶: Անհրաժեշտ էր հրավիրել նոր համագումար:

1918 թ. սեպտեմբերի 17-ից 22-ը տեղի ունեցավ Արցախի հայության 3-րդ համագումարը: Սեպտեմբերի 19-ին Գանձակից Ադդամ ժամանեց Նուրի փաշան և Արցախի հայ բնակչությանը՝ ի դեմս նրա երրորդ համագումարի, գրավոր առաջարկեց զինաթափվել և ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը: Սեպտեմբերի 20-ի նիստում բուռն քննարկումներից հետո համագումարը կայացրեց իրատեսական որոշում. «Անհրաժեշտ է թուրքերի հետ լեզու գտնել, խուսափել պատերազմից՝ հաշվի առնելով գավառի մեկուսացված վիճակը, նրա տնտեսական ծանր պայմանները և զինամթերքի ու հանդերձանքի սակավությունը»⁷:

Որոշումը Նուրի փաշային փոխանցելու համար Ադդամ մեկնեց նոր պատվիրակություն, որը տեղ հասավ սեպտեմբերի 21-ին, երբ արդեն լրացել էր վերջնագրին պատասխան տալու ժամկետը: Սեպտեմբերի 22-ին թուրք ասկյարներն ու ադրբեջանական զորքերը ներխուժեցին Արցախ և լայնածավալ մարտական գործողություններ ծավալեցին Դաշբուշից (Քարագյուլիս) մինչև Միրուշենլի: Նրանք սեպտեմբերի 22-ից 23-ը գրավեցին ու թալանեցին Միրշալու, Դահրազ, Վարազաբուն, Փրջամալ, Խանաբադ, Քարագյուլիս, Խրամորթ գյուղերը և սրի քաշեցին բնակչության մի մասին: Սեպտեմբերի 24-ին հակառակորդը մտավ Շուշի: Ցրվեց Արցախի կառավարությունը:

⁶ Տե՛ս Հարությունյան Հ.Մ., Լեոնային Դարաբաղը 1918–1921 թթ., Ե., 1996, էջ 50–53:

⁷ Նույն տեղում, էջ 55:

Անիշխանության մատնված բնակչությանը զինաթափելուց հետո նվաճողները սկսեցին կողոպտել նրանց տները, խանութները և կոտորել մարդկանց:

Թեև Շուշին ընկել էր, սակայն կանգուն էին մյուս գավառները՝ Ջիվանշիրը, Ջրաբերդը, Դիզակը և Վարանդան: Դեռևս թուրքերի հարձակման նախօրյակին այդ շրջանների զինված կազմավորումները համախմբվել էին Սուկրատ բեկ Մելիք-Շահնագարյանի, Ալեքսանդաջու, Արտեմ Լալագարյանի, Բագրատ Նազարյանի հրամանատարության տակ և որոշել կռվել մինչև արյան վերջին կաթիլը, չզինաթափվել ու անձնատուր չլինել:

Գավառի նորակազմ զորաջոկատներից սեփական ուժերի առաջին քննությունը հանձնեցին Ջիվանշիրի գավառի բնակչությունից կազմավորված փոքրաթիվ ու թույլ զինված ջոկատները: Այն օրերին, երբ թուրքերը շարժվում էին դեպի Շուշի, նրանք կարողացան ջարդել և դուրս շարտել իրենց հողը ներխուժած թշնամուն: Հակառակորդը Ջիվանշիրի վրա նոր հարձակում կատարեց Շուշիի անկումից հետո: Թշնամու զորաջոկատները Շուշիից մտնում են Ջիվանշիրի գավառ և շարժվում դեպի Մարտակերտ գյուղը: Մարտակերտի և Լույսասազի մատույցներում հակառակորդը, ծանր կորուստներ տալով, խուճապահար նահանջում է:

Քննություն հանձնելու հերթը Վարանդայինն էր: Թուրքական բանակը Շուշիից շարժվեց դեպի Վարանդա ու Դիզակ: Շուշիքենդ, Տոնավարզ և Խաչմաչ գյուղերի փոքրաթիվ և վատ զինված ջոկատները չկարողացան կանգնեցնել թվաքանակով շատ անգամ գերազանցող և լավ զինված թշնամուն: Հոկտեմբերի 17-ին թուրք-ադրբեջանական զինյալները հասան Մամնա գյուղ: Չենք կրելու ընդունակ բնակչությունը ոտքի կանգնեց: Հայկական ուժերը փակեցին թշնամու նահանջի բոլոր ճանապարհները: Հակառակորդը հոկտեմբերի 18-ի լուսաբացը: դիմավորեց շրջապատման մեջ, որից դուրս պրծնելու նյւս բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան: Հոկտեմբերի 19-ին

թշնամին, մեծ կորուստներ տալով, նահանջեց դեպի անտառ և գիշերով հասավ Շուշի⁸:

Այսպիսով՝ դրսից, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետությունից որևէ օգնություն չստանալով՝ Արցախի հերոս ժողովուրդը պաշտպանեց իր ազատությունն ու անկախությունը մինչև բրիտանացիների հայտնվելը:

Մուղրոսի զինադադարի համաձայն՝ տարածաշրջանից թուրքական զորքերը հեռացան նաև Արցախից: Թուրքիային փոխարինեցին Համաձայնության երկրները՝ ի դեմս Մեծ Բրիտանիայի:

Մեծ Բրիտանիայի կառավարության 1918 թ. դեկտեմբերի 11-ի որոշմամբ անգլիական զորամասերը Կովկասում ապահովելու էին թուրքերի կողմից Մուղրոսի զինադադարի պայմանների կատարումը: Բրիտանացիները ծրագրում էին ոչ միայն նվաճել «ողջ Անդրկովկասը, Դադստանի հետ միասին, այլև վերահսկողություն սահմանել երկրամասի ամբողջ տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա»⁹. որպեսզի կարողանային չեզոքացնել տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցությունը:

Այդ նպատակն իրականացնելու գործում Անգլիան առանձնապես կարևորում էր Ադրբեջանի դերը, քանի որ վերջինս տարածաշրջանում առանձնանում էր իր հակահեղափոխական ու հակառուսական ընդգծված գործելակերպով, ինչը համահունչ էր Համաձայնության երկրների աշխարհաքաղաքական շահերին: 1918 թ. նոյեմբերի սկզբներին հինգ հոգուց կազմված բրիտանական ներկայացուցչությունը մայր Գիբբոնի գլխավորությամբ այցելեց Շուշի: Մայորը Բաքվում դաշնակից զորքերի հրամանատար գեներալ Վ.Թոմսոնի անունից տեղեկացրեց, որ ներկայացուցչությունը կոչված է կարգ ու կանոն հաստատելու գավառում, իսկ քաղաքական ու տարածքային խնդիրները չէին վերաբերում ներկայացուցչությանը, քանի որ դրանք պետք է լուծվեին Փարիզի վեհաժողովում¹⁰:

⁸ Տե՛ս Արև. 21 փետրվարի, 1919:

⁹ Գալոյան Գ.Ա., Պատմության բառուղինրում, Ե., 1982, էջ 251:

¹⁰ Տե՛ս Մշակ, 2 մարտի, 1919:

1919 թ. հունվարի 15-ին Արցախի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահը նամակով տեղեկացրել է Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին. թե անգլիական ներկայացուցչության ժամանելուց հետո, ամբողջ հույսը դնելով նրա վրա, դիմել են խաղաղ կյանքի՝ հաստատ հավատացած լինելով, որ իրենց կյանքի դեմ ոչ մի դավ չի նյութվի: Բայց դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ նամակի հեղինակը չէր սխալվել՝ կանխատեսելով, որ այդպես վարվելով իրենք չարաչար կ'սպառժվեն ու հիմնահատակ կ'կործանվեն¹¹: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքականությանը, ապա նրա կառավարությունը, առաջնորդվելով դաշնակից երկրների բարձրագույն հրամանատարության խորհուրդներով, այն է՝ վիճելի տարածքին ուժի միջոցով տիրանալը. լրջորեն կվնասի նախահարձակվողի պահանջներին, և պետք է սպասել խաղաղության վեհաժողովի վճռին, շարունակում էր չարդարացված զգուշավորությունն ու սպասողականությունն ցուցաբերել, ինչի հետևանքով հետագայում թանկ վճարեցին, և՛ Հայաստանի Հանրապետությունը, և՛ Արցախը:

Շատ չանցած՝ մուսավաթականների կառավարությունը սկսեց մեծ թվաքանակով զինվորական ուժեր ուղարկել Արցախ և նրանց տեղակայել ռազմավարական նշանակության վայրերում: Այդ կապակցությամբ հայկական կողմի արդարացի բողոքներին բրիտանական ներկայացուցչությունը մշտապես պատասխանում էր, թե դա Ադրբեջանն է, և թուրքերն իրավունք ունեն կատարելու զորաշարժեր, կամ էլ թե իրենք անգոր են նման հարցեր վճռելու¹²:

1919 թ. հունվարի 15-ին Արցախում անգլիական հովանավորության ներքո ստեղծվեց գեներալ-նահանգապետություն՝ Խոսրով բեկ Սուլթանովի ղեկավարությամբ: Հայաստանի կառավարությունը բողոք հայտնեց Ադրբեջանի կառավարությանը՝ Հայաստանի տարածքային իրավունքները խախտելու համար և պահանջեց ետ քաշել զորքերը Արցախից¹³: Խոսրով բեկ Սուլթանովի կողմից նահանգա-

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 74, թ. 45:

¹² Տե՛ս նույն տեղում. ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 1-2:

¹³ Տե՛ս Народнои Карабах в 1918-1923 гг., док. 40, էջ 64:

պետությունն ընդունելու փաստի մասին Շուշիում բրիտանական զինվորական ներկայացուցչության ղեկավար Մոնկ Մեսոնի գրությամբ Ղարաբաղի Հայոց ազգային խորհուրդը պատասխանեց, որ Ղարաբաղը չի ճանաչել և չի ճանաչում իր սահմաններում Ադրբեջանի կառավարության իշխանությունը¹⁴:

Արտաքին աշխարհից որևէ օժանդակություն ստանալուց հույսը կտրած՝ սրածուծության չենթարկվելու և երկիրը նոր ավերածություններից զերծ պահելու համար գավառի Հայոց ազգային խորհուրդը փորձում էր փոխադարձ զիջումների միջոցով, բայց ոչ Ադրբեջանի կազմի մեջ մտնելով, հիմնահարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով:

1919 թ. մարտի 26-ին Բաքվում գնդապետ Դ. Շատելվորդի հետ հանդիպման ժամանակ Արցախի պատվիրակներ Շուշիի քաղաքագլուխ Գ.Մելիք-Շահնազարյանը և Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ասլան Շահնազարյանը մեկ անգամ ևս համոզվում են, որ անգլիացիներն ադրբեջանամետության խնդրում անգիջում են: Դա հաստատվում է նաև գավառի հայության 5-րդ համագումարում (1919 թ. ապրիլի 23-ից 29-ը), երբ գնդապետ Դ. Շատելվորդը «Ղարաբաղի ժամանակավոր իշխանության վարչական ծրագիրը» զեկուցման մեջ ջանում էր ապացուցել, որ զեներալ-նահանգապետությունը մտցվել է՝ գլխավորապես հայ ժողովրդի շահերը հաշվի առնելով: Եվ դա այն դեպքում, երբ համագումարն արդեն հնչեցրել էր, որ Ադրբեջանի հետ որևէ կապ ունեցող ցանկացած վարչական ծրագրի իրականացումն անխուսափելի պատճառ է ազգամիջյան լուրջ ընդհարումների ու արյունահեղության¹⁵:

Գավառում ռազմաքաղաքական իրադրությունը կտրուկ սրվեց մայիսի վերջին: Մայիսի 20-ից Խոսրով բեկ Սուլթանովի կարգադրությամբ հայերի առջև փակվեցին արտաքին աշխարհի հետ կապող բոլոր ճանապարհները: Զբաղարարվելով տնտեսական բոյկոտով մոսավաթականները հունիսի առաջին օրերին հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներ կազմակերպեցին Շուշի քաղաքում

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 59, էջ 93:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 105, էջ 164:

և նրա շրջակա Ղայքալիշեն, Կրկժան, Փահլուր և Ջամիլու գյուղերում: Հունիսյան կոտորածների ժամանակ, ոչ ճշտված տվյալներով, Արցախում զոհվել է ավելի քան 700 մարդ¹⁶:

Անդրկովկասի բնակավայրերում տեղի էին ունենում հայության բողոքի ցույցեր: Յուլցարարների կողմից ընդունվում է բողոքի դիմում՝ ուղղված դաշնակից երկրների կառավարություններին՝ պահանջելով դատի տալ կոտորածի կազմակերպիչներին, Արցախից անհապաղ հեռացնել Ադրբեջանի իշխանությանը, որին չի ճանաչել և չի ճանաչում հայկական Արցախը, և այն միացնել Հայաստանի Հանրապետությանը¹⁷: Բողոքի ձայն հնչեցրեց նաև Հայաստանի կառավարությունը՝ մեկ անգամ ևս փաստելով, որ ինքը չի ճանաչում Խոսրով բեկ Սուլթանովի գեներալ-նահանգապետությունը հայկական Արցախի սահմաններում¹⁸:

Անդրկովկասում բրիտանական բարձր հրամանատարությունը հունիսյան դեպքերի առնչությամբ բավարարվեց միայն Արցախ քննիչ հանձնաժողով ուղարկելով ու կատարվածը խոսքով դատապարտելով:

Փոխգիշումային համաձայնագիր կայացնելու ամբողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունն ընկան Արցախի հայության 7-րդ համագումարի (օգոստոսի 12-ից 22-ը) վրա: Օգոստոսի 22-ին համագումարի կողմից ընտրված 16 հոգուց կազմված պատվիրակությունը Խոսրով բեկ Սուլթանովի հետ քննարկեց և ստորագրեց 26 կետից բաղկացած ժամանակավոր համաձայնագիր, ըստ որի՝ Արցախը ժամանակավորապես՝ մինչև Փարիզի վեհաժողովի կողմից հարցի վերջնական լուծումը, ընդունում է Ադրբեջանի իշխանությունը՝ պայմանով, սակայն, որ վերջինս չի միջամտի գավառի ներքին գործերին¹⁹:

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, թ. 387, գ. 76, թ. 12:

¹⁷ Տե՛ս Ժողովուրդ, 27 յունիսի. 1919: Հայաստանի աշխատաւոր. 26 յունիսի. 1919:

¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 299, թ. 403: Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 170, с. 206.

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 9, թ. 67: Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 214, с. 323–327:

Համաձայնագիրը բավարարում էր Ադրբեջանին՝ լուծված համարելու Արցախի հարցը, իսկ Հայաստանի կառավարությունը դա գնահատեց որպես հայության ազգատարածքային շահերի դեմ ուղղված գործարք և պաշտոնական բողոք հղեց Փարիզի վեհաժողովին ու զեներալ Վ.Թոմսոնին՝ նշելով, որ բացի հայկական տիրապետությունից՝ Արցախին մեկ այլ տիրապետություն պարտադրելը նշանակում է «հակառակվել ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքներին», և ընդգծում, որ «Ղարաբաղը եղել է և կմնա որպես Հայաստանի անբաժանելի մաս»²⁰:

Կարևորելով երկու հանրապետությունների միջև սահմանների հստակեցման խնդրի լուծումը՝ 1919 թ. նոյեմբերի 20-ին Թիֆլիսում Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները բանակցություններ սկսեցին: Նոյեմբերի 23-ին վարչապետներ Ա. Խատիսյանը և Ն. Ուսուքբեկովը ստորագրեցին համաձայնագիր, որով պետք է վերջ տրվեին պատերազմական գործողություններին:

Զեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն՝ երկու հանրապետությունների պատվիրակները դեկտեմբերի 14-ին (նախատեսված էր նոյեմբերի 26-ին) գումարեցին խորհրդաժողով: Ադրբեջանական կողմը, խուսափելով սահմանային վեճերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու պատրաստակամությունից, հայտարարեց, թե ներկա պայմաններում անկարելի է երկու հանրապետությունների միջև այնպիսի սահմանագիծ անցկացնել, որ բավարարի երկու կողմերին էլ, և, որպես այլընտրանք, առաջարկեց ստեղծել համադաշնություն (կոնֆեդերացիա), ինչը կհեշտացներ մյուս խնդիրների լուծումը: Հայաստանի պատվիրակությունը համաձայնվեց այն պայմանով, որ աշխատանքների ավարտից ութ օր անց նորից հանդիպեն Թիֆլիսում՝ տեղերում նախապես քննարկելով հարցը²¹: Ադրբեջանական կողմը չառարկեց: Սակայն խորհրդաժողովն այդպես էլ տեղի չունե-

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 199, գ. 223 (մաս I), թ. 143–144: Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 217, с. 332–334.

²¹ ՏՆՍ Հառաչ, 9 հունվարի, 1920:

ցավ 1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին սկսված հայ-ադրբեջանական նոր կռիվների պատճառով:

1919 թ. սեպտեմբերին Արցախից (նաև ամբողջ Անդրկովկասից՝ բացի Բաթումից) հեռացան բրիտանական զորքերը: Այսպիսով, վերոգրյալից հետևում է, որ Անգլիան շարունակում էր արտաքուստ հայ ժողովրդին ցույց տալ իր «քարեկամական վերաբերմունքը». բայց գործնականորեն վարում էր ադրբեջանամետ քաղաքականություն: «Ադրբեջանը չէր հաշտվում Չանգեզուրում կրած պարտության հետ, որի գլխավոր պատճառներից մեկը համարում էր Արցախը: Մուսավաթ պարագլուխները որոշել էին ուղղել թույլ տված «սխալը», այն է՝ վերջնականապես նվաճել Արցախը, ապահովել թիկունքը, ապա նոր միայն պատերազմել Չանգեզուրի համար: Ադրբեջանը եռանդուն կերպով նախապատրաստվում էր այդ ծրագրի իրականացմանը: 1920 թ. գարնանը Ադրբեջանը Արցախի տարբեր ուղղություների վրա կենտրոնացրել էր ավելի քան 10 հազար զինվոր: Շուշի մեկնեց Նուրի փաշան: Նոր իրադրության պայմաններում Արցախի հետագա ճակատագրի հետ առնչվող խնդիրները քննարկվեցին 8-րդ համագումարում (1920 թ. փետրվարի 28-ից մարտի 4-ը), որը խստորեն դատապարտեց Արցախի դեմ ուղղված Ադրբեջանի ոտնձգությունները և փաստեց, որ նման դեպքերի կրկնությունը արցախահայությանը կստիպի դիմադրել և անգամ դուրս գալ բացահայտ կռվի²²:

1920 թ. մարտի 20-ին Խոսրով բեկ Սուլթանովի կարգադրությամբ ադրբեջանական բանակը և տեղի մուսուլմանական զինված կազմավորումները բռնությամբ զինաթափեցին արցախահայության մեծ մասին: Երկու օր անց՝ մարտի 22-ին, հակառակորդն անցավ բացահայտ հարձակման՝ Ադրբեջանի սահմանի ամբողջ երկայնքով՝ Գանձակից մինչև Մուսուլմանլար-Չանգեզուր: Թշնամու բանակը Չանգեզուրի վրա գրոհում էր երեք ուղղություններով: Չանգեզուրի քաջարի ժողովուրդն անհավասար գոտեմարտում կանգնեցրեց հակառակորդի առաջխաղացումը և մարտի 25–26-ին, անցնելով հակա-

²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. I, գ. 21, թ. 34–35:

հարձակման, նրան ետ շարտեց մինչև Մասխուդլի և վերականգնեց կապը Արցախի հետ:

Մուսավաթական բանակի հարվածային ուժերը թուրք սպաների հրամանատարությամբ կենտրոնացել էին Ադդամ-Ասկերան-Խանքենդ-Շուշի խճուղու իսկ արևմտյան կողմից՝ Քիր-Տումի-Խծաբերդ ուղղություններով:

Հայկական զինված կազմավորումները նախ հարձակվեցին ռազմավարական նշանակություն ունեցող Ասկերանի, Շուշիի և Խանքենդի վրա: Մարտի 22-ին Խանքենդի ուղղությամբ գործող հայկական ուժերը գրավեցին Խոջալուն և Խանքենդը: Մարտի 23-ին ազատագրվեց Ասկերանը:

Հայ ռազմիկներից ու աշխարհագորայիններից կրած խայտառակ պարտության վրեժն Ադրբեջանը լուծեց Շուշիի ու շրջակա գյուղերի հայ բնակչությանը սրածության ենթարկելով: Խոսքով քել Սուլթանովի հրահանգով ադրբեջանցի զինվորները և տեղի մահմեդականները մարտի 22-ից 23-ը արյան խրախճանք կատարեցին Շուշիի հայկական թաղամասում: Ոչ ստույգ տվյալներով՝ Շուշիում զոհվեց մոտ 8 հազար հայ: Ապրիլի սկզբներին Ադրբեջանի բանակը կոտորածներ կազմակերպեց Շուշիի և Ջիվանշիրի շրջանների ավելի քան 30 հայկական գյուղերում: Անխնա թալանվեցին բազմաթիվ գյուղեր:

Ադրբեջանական բանակը մարտի վերջին միաժամանակ երեք՝ Ասկերան-Շուշի խճուղու, Ադդամ-Վանք և Կարաչինար-Էրբեջ ուղղություններով անցավ նոր հարձակման: Կատաղի մարտեր ծավալվեցին Ասկերանի համար: Ապրիլի 4-ին հակառակորդը մեծ կորուստների գնով կարողացավ գրավել Ասկերանը, իսկ 7-ին՝ Խանքենդը: Նրանց առաջխաղացումը կասեցվեց Քելիշքենդ և Սղնախ գյուղերի մոտ: Դիզակի ռազմաճակատում գործող հայկական ուժերը մի շարք մարտերում հակառակորդին ծանր պարտության մատնելուց հետո ազատագրեցին Ղարադշաղ գյուղը և վերականգնեցին կապը Չանգեգուրի հետ:

Վերջին անգամ Արցախի հարցը քննարկման նյութ դարձավ 1920 թ. ապրիլի 9-ին Թիֆլիսում Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների խորհրդածոցովում: Համադաշնության հարցի կապակցությամբ սկզբունքային քննարկումներն այդպես էլ կողմերին համաձայնության չբերեցին: Նույնը վերաբերում է սահմանների հարցին: Ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի խորհրդայնացումով խորհրդածոցովը կասեցրեց աշխատանքները:

Սպառնելով Արցախի հարցի խաղաղ կարգավորման բոլոր հնարավորությունները՝ Հայաստանի կառավարությունը 1920 թ. ապրիլի 11-ին քննարկեց Արցախ կանոնավոր գործեր մտցնելու հարցը: Ապրիլի 14-ին Չանգեզուրի կողմից Արցախի Վարանդա գավառ մտան Դրոյի ղեկավարած զորամասերը և 3—4 օրվա ընթացքում ամբողջ գավառը, բացի Շուշիից և Խանքենիից, ազատագրեցին թշնամուց: Ստեղծվեց բանակի ընդհանուր հրամանատարություն՝ Դրոյի գլխավորությամբ: Կազմվեց Արցախի ժամանակավոր կառավարություն, որը բանաձև ընդունեց Արցախը Հայաստանի Հանրապետության հետ վերամիավորելու մասին: Բանաձևը հաստատվեց արցախահայության 9-րդ համագումարի (1920 թ. ապրիլի 25-ից 29-ը) կողմից, որը, վերացված և ուժը կորցրած համարելով 7-րդ համագումարի որոշումը, Արցախը հռչակեց որպես Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի մաս: Արցախ հասավ նաև Գ.Նժդեհը՝ Կապանի իր զորամասով, և տեղավորվեց Դիզակի շրջանում:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին նոր լարվածություն հաղորդեց ապրիլի վերջին տեղի ունեցած Ադրբեջանի խորհրդայնացումը:

Ադրբեջանը խորհրդայնացնելուց հետո ռուսական կարմիր բանակի հերթական խնդիրը դառնալու էին Արցախի ու Չանգեզուրի նվաճումը և քեմալական Թուրքիայի հետ ցամաքային կապի հաստատումը:

Ապրիլի 29-ից 30-ը կարմիր դիմակ հագած նախկին մուսավաթական Խոսրով բեկ Սուլթանովի նախաձեռնությամբ Արցախի մի շարք վայրերում Շուշիում, Կարյազինոյում, Ասկերանում և այլուր,

ստեղծվեցին հեղկոմներ: Ապրիլի 29-ին կազմակերպվեց Արցախի միացյալ հեղկոմը, որի նախագահ հռչակվեց Խ. Բեկ Սուլթանովը:

Արցախին ու Չանգեզուրին «կարմիրների» կողմից սպառնացող վտանգի առաջն ատենելու նպատակով ապրիլի 30-ին Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինին հղված բողոքի նոտայում Հայաստանի կառավարությունը հայտնում է, որ Ադրբեջանի գորքերը շարունակում են Արցախում զանգվածաբար ոչնչացնել հայկական գյուղերն ու հայ ազգաբնակչությանը, և այդ բարբարոսություններին մասնակից են դառնում նաև ռուսական բանակի զինվորները²³: Նույն օրը Ադրբեջանի կառավարությանը հղած հեռագրում Հայաստանի արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը դատապարտում է Ադրբեջանի հայաջինջ քաղաքականությունը և պահանջում Արցախից ու Չանգեզուրից դուրս բերել ադրբեջանական բոլոր զինված կազմավորումները²⁴:

Չնայած դրան՝ Արցախի սահմաններ ներխուժած կարմիր բանակի զորամասերը շարունակում էին ռազմական գործողությունները հայկական զինուժի դեմ: Ավելին, մայիսի 1-ին Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողկոմի տեղակալ Մ. Հուսեյնովը Երևան ուղարկած պատասխան հեռագրով պահանջում էր հայկական գորքերից «մաքրել Արցախի ու Չանգեզուրի տարածքը»²⁵:

Մայիսի 12-ին Շուշի մտավ 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի 281-րդ գունդը: Մայիսի 18-ին կովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանն իր հանձնախմբով Վարանդայի շրջանի Ղարաբուլաղ գյուղում պաշտոնական հանդիպում ունեցավ Դրոյի հետ: Նա խորհրդային իշխանության անունից Դրոյից պահանջեց հայկական զորամասերը դուրս բերել Արցախի տարածքից և հետ քաշվել դեպի Չանգեզուր՝ հակառակ դեպքում սպառնալով պատերազմով:

²³ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 303, էջ 443–444:

²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 20:

²⁵ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., док. 305, էջ 445:

Մեծաթիվ և լավ զինված կարմիր բանակի զինուժի հետ չքախվելու նկատառումով, ինչը ողբերգական կարող էր լինել թե՛ Հայաստանի Հանրապետության և թե՛ Արցախի համար, մայիսի 27-ին հայկական փոքրակազմ զորամասը Դրոյի գլխավորությամբ դուրս եկավ Արցախից և վերադարձավ Գորիս:

Մայիսի 25-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ արցախահայության 10-րդ համագումարը, որը Արցախը հռչակեց խորհրդային:

1920 թ. հուլիսի վերջերին Արցախը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը գտնվում էին Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերի ձեռքում: Վերջիններիս ներկայությունը միայն մասամբ փոխեց դրությունը, քանզի խորհրդային իշխանությունները Արցախում և Չանգեզուրում ունեին իրենց շահերը և Ադրբեջանի նկատմամբ վարում էին այդ շահերին համապատասխան քաղաքականություն:

Մուսավաթականների քաղաքականությունը Արցախի և հայկական մյուս «վիճելի» տարածքների նկատմամբ անփոփոխ շարունակեցին Ադրբեջանի բոլշևիկ ղեկավարները՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և Քեմալական Թուրքիայի հետ համագործակցած՝ նաև այն բանից հետո, երբ Հայաստանը դարձավ խորհրդային:

Hamlet Harutyunyan

ARTSAKH IN THE CONTEXT OF THE GEOPOLITICAL CONFRONTATION BETWEEN THE POWERS IN TRANSCAUCASIA (IN 1918–1920)

Summary

During the whole period of formation and existence of the independent States in Transcaucasia their relations had always remained strained, as far as they were aggravated by the territorial and border disputes. First of all it referred to the Armenian-Tatar relations.

Nuri Pasha had regrouped the detachments of the army of Islam and enforced them with those fanatically instigated Moslems, who strived to wage war against the Christians. After war he rushed into Artsakh.

The heroic people of Artsakh, without any external assistance or help from the Republic of Armenia in particular, had successfully defended their liberty and independence up to the British arrival in Transcaucasia.

The Great Britain had manifested its "benevolent attitude" toward the Armenian people outwardly, however, its real policy was Azerbaijan-oriented.

In April, 1920, the detachments under the command of Dro Kanayan had liberated the whole region during 3 or 4 days, with the exception of Shushi and Khankend. The provisional Government of Artsakh had been established, it adopted a resolution on a Reunification of Artsakh with the Republic of Armenia.

The Armenian-Azerbaijani relations tensed even more with the Sovietization of Azerbaijan at the end of April, 1920.

The Bolshevik leaders of Azerbaijan, who cooperated with the Soviet Russia and Kemalist Turkey, steadily continued the Musavat policy in regard of Artsakh and other "disputable" Armenian territories even after the Sovietization of Armenia.

Гамлет Арутюнян

АРСАХ В КОНТЕКСТЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОТИВОБОРСТВА ДЕРЖАВ В ЗАКАВКАЗЬЕ (В 1918–1920 ГГ.)

Резюме

В течение всего периода формирования и жизнедеятельности государств в Закавказье, их отношения оставались напряженными в виду территориальных и пограничных споров между ними. Это прежде всего относится к армяно-татарским отношениям.

Переформировав силы Армии ислама, а также призвав в нее подстегнутых фанатизмом мусульман, рвавшихся начать «Священную войну» против христиан, Нури-паша устремился в Арцах.

Не получив какой-либо помощи из-вне, и в частности от Республики Армения, армяне Арцаха отстаивали свою свободу и независимость вплоть до прихода англичан.

Великобритания продолжала проявлять внешне «благожелательное отношение» к армянскому народу, однако на деле она проводила проазербайджанскую политику.

В апреле 1920 г. военные части под командованием Дро Канаяна в течение 3–4 дней освободили от почти врага край. Было создано временное правительство Арцаха, принявшее резолюцию о воссоединении Арцаха с Республикой Арменией.

Советизация Азербайджана в конце апреля 1920 г. еще более обострила армяно-азербайджанские отношения.

Политика мусаватистов в отношении Арцаха и других «спорных» армянских территорий неизменно продолжалась большевистским руководством Азербайджана, сотрудничавшим с Советской Россией и кемалистской Турцией и после советизации Армении.

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ **(1920 թ. ապրիլ-մայիս)**

1920 թվականի գարնանը Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանությունը ամեն ինչ անում էր Արցախ-Չանգեզուրի հայությանը խեղդել արյան ճիրաններում: Դեռևս 1919 թ. հունվարին անգլիական զեներալ Վ. Թոմսոնի համաձայնությամբ Ղարաբաղ-Չանգեզուրի նահանգապետ նշանակված ազգությամբ քուրդ, մասնագիտությամբ բժիշկ, հայտնի հայատյաց մուսավաթ, Արցախի Փղանիս բնակավայրում հայուհուց ծնված Խոսրովբեկ Սուլթանովը, կատարելով իր կառավարության պահանջը, բոլոր ջանքերը գործադրում էր Արցախ-Չանգեզուրը ենթարկեցնելու մուսավաթական Ադրբեջանին: Այդ նպատակով, ինչպես ժամանակակիցներից գրել է Հարություն Թումյանը; արդեն 1920 թ. մարտի կեսերին Արցախ-Չանգեզուրի սահմաններում կենտրոնացրել էր 80 հազար ասկար և խուժան¹:

1919 թ. օգոստոսի 22-ի Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի միջև կնքված ժամանակավոր պայմանագրի համաձայն Ղարաբաղը ժամանակավոր գտնվում էր Ադրբեջանի սահմաններում և չէր կազմում նրա մաս: Հայաստանի նախարար-վարչապետ Ալ. Խատիսյանը 1920 թ. ապրիլի 3-ին զեկուցումով հանդես գալով հանրապետության պառլամենտի 78-րդ նիստում, հանգամանորեն ներկայացրել է Արցախում տեղի ունեցած մարտյան իրադարձությունները և շեշտել, որ ղարաբաղցիները չեն ապստամբել Ադրբեջանի իշխանությունների դեմ, այդ մասին Ադրբեջանում ինչ-որ ասվում է, կեղծիք է, խաբեբայություն, իրենց դիմակը թաքցնելու համար դիմում են ամեն տեսակի կեղծարարության²:

¹ Թումյան Հարություն, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917–1920, Ե., 2008, էջ 283:

² Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918–1920 թթ., Երևան, 2010, էջ 479–480:

Արցախի այդ ծանր օրերին Չանգեզուր-Ղարաբաղի մարտական ուժերի հրամատար Դրաստամատ Կանայանը (Դրո) իր էքսպեդիցիոն ուժերով Չանգեզուրից մտնում է Արցախ: Նա ապրիլի 26-ին կոչով դիմելով արցախահայությանը, նշել է. «Ես մտա Ղարաբաղ ամսույս 14-ին, այն ժամանակ, երբ արդեն հրդեհը սկսվել էր, և երբ բավական հայ գյուղեր ավերի մատնված էին թշնամու կողմից, և երբ Ղարաբաղի գյուղացիությունը հերոսաբար դիմադրելուց հետո, նորից մնացել էր իր դիրքերում՝ կուրծքը դեմ տված թշնամու գնդալիին: Դու պիտի ըմբռնես, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, որ Ադրբեջանի ծրագիրն է վերացնել Ադրբեջանի հայ ազգաբնակչությանը, շարունակել իրականացնել տաճկական փաշաների որոշումը, տիրել Ղարաբաղին, ոտքի տակ տալ Չանգեզուրը և ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությունն ու, այդպիսով, վերացնել մահմեդական աշխարհի մեջ ընկած այդ քաղաքակրթված ժողովուրդը»: Նա հիշեցնելով, որ ռուսական բանակին և հայ ազատագրությանը միշտ հերոսներ տված Ղարաբաղը հաղթանակով կշարունակի կռիվը մինչև վերջնական հաղթանակ»³:

Դրոյի Արցախ մտնելուց մի քանի օր անց, Գարեգին Նժդեհը ջախջախելով Ղարաբաղի և Չանգեզուրի միջև ընկած Բարկուշա-Հաքարյուի տարածքում կուտակված մուսուլմանական ուժերին, մտնում է Արցախի Դիզակի շրջան՝ չեզոքացնելով գորամասերի աջ թևին սպառնացող վտանգը:

Դրոն մտնելով Արցախ, ապրիլի 18-ին Վարանդայի Ներքին Թաղավարդ գյուղում հայտարարում է, որ Վարանդա ու Դիզակ գավառներն արդեն Հայաստանի մաս են կազմում, բաժանվել են վարչական շրջանների, նշանակվել են տեղամասային կոմիտեներ, որոնց ծախսերը լրիվ հոգում է Արարատյան Հանրապետությունը:

Ապրիլի կեսին ստեղծվել է Արցախի ժամանակավոր կառավարություն, որն առաջնորդվում էր Հայաստանի Հանրապետության օրենքներով ու հանձնարարություններով: Այստեղ շրջանառության մեջ է դրվում Հայաստանի Հանրապետության դրամը, ընդունվում է

³ ՀԱԱ, ֆ. 259, ց. 1, գ. 6, թ. 14:

դրոշը, հիմնը և զինանշանը, Չանգեզուրի հետ ամրապնդվում է բոլոր 'յապերը: Ապրիլի 23-ին տեղի ունեցած Արցախի ժամանակավոր կառավարության առաջին նիստում քննության առնելով արցախահայության կողմնորոշման հարցը, որոշում է պաշտպանել՝ Արցախը մայր Հայաստանի հետ միավորելու երկրամասի հայ բնակչության արդարացի պահանջը: Կառավարության անդամ Արշավիր Զամայանը հայտարարում է. «Ներկա կոնկրետ պահի Արցախի հայության ձգտումը հայկական կողմնորոշումն է, երբեք և ոչ մի դեպքում Ադրբեջանի հետ կապ ստեղծելու խնդիր չի կարող լինել», իսկ Աստվածատուր Ավետիսյանը հայտարարում է. որ «Մեր ժողովրդի կողմնորոշումը պետք է պարզ լինի նույնիսկ սոցիալիստական կարգերի ժամանակ Արցախն ու Չանգեզուրը պիտի լինեն Հայաստանի հետ...»: Ընդունված որոշումը հայտարարում է. «... Արցախահայությունը երբեք և ոչ մի պայմանով հնարավոր չի համարում գտնվել Ադրբեջանի կազմում: Արցախը պետք է միանա ընդհանուր հայությանը՝ կազմելով Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը»⁴:

Ապրիլի 25-ին Ներքին Թաղավարդ գյուղում հրավիրվում է արցախահայության 9-րդ համագումարը, որը որոշում է.

«Հռչակել Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը, որպես նրա անբաժան մաս»⁵:

Այդ օրերին, երբ գործնական քայլեր էին կատարվում Արցախում հայկական պետական մարմիններ ստեղծելու և ամրապնդելու ուղղությամբ, երբ Արցախի վերամիավորումը Մայր Հայաստանի հետ իրական էր դարձել, Ադրբեջանում արագորեն փոխվում էր վիճակը: Խորհրդային Ռուսաստանի Կարմիր բանակի ձեռք բերած հաջողությունները նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծել դեպի Անդրկովկաս արշավելու համար:

⁴ Արցախի ժամանակավոր կառավարության Ա նիստի արձանագրությունը /ինչպես նաև մյուս արձանագրությունները/ տե՛ս Հրանտ Աբրահամյան, Արցախի գոյամարտ, Երևան, 1991, էջ 137-141: Ընդհանրապես՝ կառավարության նիստերի արձանագրությունները տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 498:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 98:

Ըստ որոշ տվյալների, այդ ժամանակ մուսավաթական Ադրբեյջանի 30 հազարանոց բանակից 20 հազարը գտնվում էր Արցախ-Չանգեզուրի շրջանում⁶: Ադրբեյջանի ազգայնամոլները, որի դեմ պայքարում էին Արցախ-Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության ելած ժողովրդական մասսաները, իրենց անհաջողությունը բացատրում են նրանով, որ իբրև իրենց ամբողջ ուժերը կոչվում էին ապստամբած Արցախ-Չանգեզուրի դեմ և ռուսական ամբողջ սահմանագծի վրա միայն 300 զինվոր ունեին⁷: Դա լիովին կեղծիք է և խաբերալություն: Իրականում Ադրբեյջանի մուսավաթը իշխանությունը «բոլշևիկներին» է հանձնել կամավոր: Բաքվում ստեղծվում է Ադրբեյջանի ժամանակավոր հեղափոխական կոմիտե, որը 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեյջանը հայտարարում է խորհրդային և իր վրա վերցնում պետական բարձրագույն մարմինների ֆունկցիաները: Ապրիլի 29-ին և 30-ին հեղկոմներ են ստեղծվում Շուշիում, Կարյազինոյում և Աղդամում: Ադրբեյջանի հեղկոմը, օգտվելով ստեղծված պատմական հնարավորությունից, Կարմիր բանակի որոշ զորամասեր թուրք սակյարների հետ միասին ուղղում է Ղարաբաղ-Չանգեզուր: Այդ հանգամանքը ստիպում է Ղարաբաղի նահանգապետ դահիճ Սուլթանովին արագ մաշկափոխ լինել, մի գլիշերվա ընթացքում դառնալ «կարմիր» ու իրեն հորջորջել Շուշիի հեղկոմի նախագահ: Այդ երևույթը խոր գայրույթ է առաջ բերում Արցախ-Չանգեզուրի հայության շրջանում: Սուլթանովի դիմակը պատռելու համար Արցախի աշխատավորների անունից հեռագիր է ուղարկվում Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Վ. Ի. Լենինին: Մայիսի 14-ին լուծարվում է Սուլթանովի ստեղծած հեղկոմը: Ստեղծվում է նոր հեղկոմ Բահատուր Վելիբեկովի նախագահությամբ, իսկ Սուլթանովը կանչվում է Բաքու, որը Նարիմանովի հովանավորությամբ ազատվում է պատասխանատվությունից, ապահով տեղափոխվում Պարսկաստան, այնտեղից էլ՝ Թուրքիա, որտեղ շարունա-

⁶ Кадишев А. Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960, стр. 304.

⁷ Չանգեզուր /1917-1921 թթ./, Երևան, 1988, էջ 47:

կում է հակախորհրդային և հակահայկական քաղաքականություն ըարոզել:

Շուշիում ստեղծված Սուլթանովի հեղկոմը մայիսի 5-ին նամակով Ղարաբաղի Ժամանակավոր կառավարությունից պահանջում է հեռանալ երկրամասից և արցախահայությանը հորդորում կատարել հեղկոմի բոլոր պահանջները: Չարմանալին այն է, որ դահիճ Սուլթանովը փորձում էր Արցախի բնակչությանը համոզել, թե ինքը «կանգնած լինելով պրոլետարիատի շահերի պաշտպանության դիրքերում, պատրաստ է իր տրամադրության տակ գտնվող բոլոր միջոցներով աջակցել վերացնելու Ղարաբաղում հնարավոր անմիտ արյունահեղությունը»⁸: Այդ նույն օրը, մայիսի 5-ին, հրապարակվում է նաև բոլշևիկների կուսակցության Շուշիի օկրուգային կոմիտեի կոչը՝ ուղղված Լեռնային Ղարաբաղի հայ աշխատավորներին, որտեղ նշվում է, որ անհրաժեշտ է տեղեկություն «ստեղծել հեղկոմներ»:

Արցախի Ժամանակավոր կառավարությունը մայիսի 6-7-ին Վ. Ի. Լենինին, պատճեն՝ Ադրբեջանի կառավարությանը, Շուշիի հեղկոմին ուղարկած հեռագրով դատապարտում է Շուշիի հեղկոմի գործունեությունը, շեշտելով, որ Ղարաբաղի 360 հազարանոց հայությունը չի հավատում «Շուշիի հեղկոմին» և կշարունակի պայքարը նրա դեմ: Ղարաբաղի Ժամանակավոր կառավարության կոլեգիան քննարկելով Շուշիի հեղկոմի կոչը, ցուցաբերում է զգուշավորություն և վճռականություն: Աստվածատուր Ավետիսյանը իր ելույթում շեշտում է. «Պետք է ընդունենք այն փաստը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը զայիս է, թեև դա մի կողմից ուրախացնող է, սակայն մյուս կողմից էլ տխրեցնում է, որովհետև նա զայիս է կիսալուսնի հետ»⁹:

Ադրբեջանի Խորհրդային կառավարության կողմից Հայաստանի կառավարությանը ներկայացված զավթողական քաղաքականությունն արտահայտող պահանջները մերժվում է Հայաստանի կառավարության և Արցախ-Չանգեզուրի ժողովրդական ուժերի կողմից: Հայաստանի կառավարությունը մերկացնում է Ադրբեջանի կա-

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200. ց. 1, գ. 581, թ. 55:

⁹ Տե՛ս Արքայապետի Հ., Արցախյան գոյամարտ, էջ 148:

ռավարությանը և ցույց տալիս, որ նա ունենալիքում է Չանգեզուրի ու Ղարաբաղի աշխատավորների իրավունքները:

1920 թ. մայիսի սկզբին Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի զորամասերը Եվլախից շարժվում են Արցախ՝ առանց հարցնելու արցախցիների կամքն ու ցանկությունը: Նրանց հետ էին Բաքվում հավաքագրված մի խումբ արցախցի բուլշևիկներ, որոնք լինելով Արցախի հայկական բնակավայրերում, կոչ են անում չլիմադրել Կարմիր բանակին և տեղերում հաստատել Խորհրդային իշխանություն: Հենց այդ օրերին, մայիսի 18-ին, Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ Դադաշ Բունիաթզադեն և նրա տեղակալ Արմենակ Կարակոզովը (Ղաբազյոզյան) Բաքվից ժամանում են Ղարաբաղ, իրենց հետ բերելով հավաքագրված ռուսամետ 25 հոգուց բաղկացած շքախումբ¹⁰: Ուշագրավ է այն, որ այդ օրերին Արցախ ներխուժած մուսավաթական նախկին բանակի ասկյարները ընդունվել էին Կարմիր բանակի շարքերը ու շտապ վերահանդերձավորվել: Մուսուլման “կարմիր ասկյարները” գլխներին դրել էին պոպոզավոր գլխարկներ և հագել Ռուսաստանի զինվորական հագուստ:

Մայիսի 12-ին Շուշի է մտնում 11-րդ Կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի 281-րդ գունդը՝ հրամանատար Աբուզարովի և զինկոմ Կայդալովի գլխավորությամբ: Մայիսի 18-ին Շուշի ժամանելով Կովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի նախագահ Ս. Օրջոնիկիձեն, որը երեք օր անց, մայիսի 22-ին, Բաքվից Վ. Ի. Լենինին հեռագրում է Շուշիում տեսած բարբարոսությունների մասին: Մայիսի 19-ին 11-րդ Կարմիր բանակի պատվիրակությունը Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի գլխավորությամբ Վարանդայի Ղարաբուլաղ գյուղում հանդիպում է Դրոյի հետ և առաջարկում հայկական զորամասերը դուրս բերել Ղարաբաղից: Դրոն հեռագրել է Երևան ու հաղորդել՝ Շուշիից եկած բուլշևիկների ներկայացուցիչները Օրջոնիկիձեի անունից ինձ հայտնեցին, որ մտադիր են կարմիր-ռուս զորքեր մտցնել Լեռնային Ղարաբաղ, իբրև մինչև Հազարո գետը Ղարաբաղը պետք է պատկանի

¹⁰ Государственный архив Азербайджанской Республики (ГҜАР), ф. 410, г. 1, գ. 78, թ. 6:

խորհրդային Ադրբեջանին: Օրջոնիկիձեի այդ արարքի դեմ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Համո Օհանջանյանը հեռագրում է Չիչերինին և խնդրում է կարգի հրավիրել նրան¹¹:

Դրոն պատվիրակությանը պատասխանում է, որ ինքը լիազորված չէ նման հարց լուծելով: Նա գինվորությանը հրաման է տալիս բոլշևիկների առաջացման դեպքում համառ դիմադրություն ցույց տալ¹²:

Խորհրդային բանակի պատվիրակությունը բացահայտորեն դիմել էր կեղծիքի և խաբեության: Նրանք Դրոյին հայտնել էին, թե իբրև «Հայաստանի նախկին կառավարությունը այլևս մայիսի 2-ին Հայաստանում հայտարարված է խորհրդային իշխանություն»¹³: Հայաստանի հետ կապի բացակայության պատճառով հնարավոր չէր ստուգել այդ հաղորդումը: Հենց այդ օրերին Կարմիր բանակի գործառնները ներխուժում են Արցախի Ջրաբերդի, Գյուլիստանի, Խաչենի, Դիզակի և Վարանդայի գավառները և օկուպացնում: Որ բնակավայր մտնում էին, բոլշևիկների աջակցությամբ հայտարարում էին խորհրդային: Ահա նման պայմաններում մայիսի 22-ին տեղի ունեցած Արցախի Ժամանակավոր կառավարության կոլեգիայի վերջին նիստը, որը քննարկելով երկրամասում ստեղծված քաղաքական վիճակը, որոշում է բոլոր ջանքերը գործադրել արցախահայության ֆիզիկական գոյությունը վիրկելու համար: Կառավարությունը գտնում է, որ արցախահայությունը իր բախտը չախտի կապի «Խորհրդային Ադրբեջանի հետ, պետք է ապավինել «Ռուսաստանի մեծ հեղափոխությանը»: Ողջունելով “նրա բանակի մոտենալը Արցախի սահմաններին», որոշում է մայիսի 26-ին հրավիրել արցախահայության համագումար և այնտեղ քննարկել այդ հարցը¹⁴:

Դրոյի գործադրած ձեռնարկումներն արդյունք չեն տալիս: Կարմիր բանակի գործառնները բռնությունների են դիմում այնտեղ, որտեղ բնակչությունը չէր ցանկանում խորհրդային կարգեր հաստա-

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 194-195:

¹² Նույն տեղում, թ. 154:

¹³ Անդրանիկյան Արթուր, Դրո, Եր., 1991, էջ 149:

¹⁴ Տե՛ս Արախամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, էջ 151:

տել: Ըստ որոշ տվյալների, միայն Շուշի-Վարանդայում 8000 մարդ դեմ էր խորհրդային կարգերի հաստատմանը: Մայիսի 24-ին Ավետարանոց գյուղում Դրոյի հրավիրած խորհրդակցությունը որոշում է Արցախում իշխանությունը հանձնել հայ բոլշևիկներին և ժողովրդի ինքնսպաշտպանության համար նրանց տրամադրության տակ թողնելով բավականին թվով պաշտպանության միջոցներ ու վերադառնալ Չանգեգուր: Մայիսի 25-ին Դրոյի գորամասերը թողնում են Արցախը և Զիրս լեռան փեշերով վերադառնում Գորիս: Չանգեգուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը հունիսի 7-ին ՀՀ կառավարության նախագահին ուղարկած հեռագրում հաղորդել է, որ Դրոյի և նրա ջոկատի խուճապահար փախուստը Չանգեգուրում առաջ է բերել հուսալքում¹⁵:

Մայիսի 26-ին Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում տեղի է ունենում Ղարաբաղի հայության 10-րդ համագումարը, որը Ղարաբաղը հայտարարում է խորհրդային, ստեղծում է հեղկոմ, բոլշևիկ Սաքո Համբարձումյանի նախագահությամբ: Մինչև հունիսի վերջը հեղկոմներ են ստեղծվում Արցախի բոլոր բնակավայրերում:

Արցախահայության այն հույսը, թե խորհրդային կարգերի հաստատումը կնպաստի Մայր հայրենիքի հետ Արցախի վերամիավորմանը, չիրականացավ: Շուտով պարզ դարձավ, որ Կարմիր բանակի գորամասերն Արցախը զինակալել են հոգուտ Ադրբեջանի, որի քաղաքականության հիմնաքարը հանդիսացել է մուսավաթական Ադրբեջանի գործելակերպը: Այդ օրերին «Ժողովուրդ» թերթը գրել է, որ բոլշևիկները ցանկանում են բռնի ուժով «հոծ հայկական մեծամասնություն ունեցող Լեռնային Ղարաբաղը հպատակեցնել Ադրբեջանին: Դրանով, իհարկե, բոլշևիկաթաթարական դաշնակիցները չպիտի բավականանան, այլ կաշխատեն իրագործել իրենց վաղեմի ծրագիրը՝ Հայաստանի վրայով միանալ Անատոլիայի թուրք «կարմիր» ազգայնականներին, պայքարելու համար դաշնակիցների դեմ»: Եվ ապա՝ «... Հայ ժողովուրդը չպետք է թույլ տա, որ իր պապենական հողից մի թիզ անգամ գրավեն թշնամիները: Ղարաբաղը եղել է հայ-

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 195, ց. 3, գ. 981, թ. 3:

կական և պիտի կցվի Մայր հայրենիքին: Հայ ժողովուրդը միահամուռ կդիմադրի իր գոյությունը վտանգող և անկախության սրբազան իրավունքը ոտնահարելու ձգտող բոլշևիկապանթոնրքական բլոկի ամեն փորձին»¹⁶:

Այս կոչը հետևանք էր նրան, որ խորհրդային իշխանության հաստատման նախօրյակին Արցախը վեր էր անվել ծայրաստիճան քայքայված ու ավերածությունների ենթարկված երկրամասի, որտեղ թուրք բարբարոսների կողմից ոչնչացվել են 59 գյուղ, անօթևան են մնացել 37 հազար բնակիչ, փոշիացվել էր 7000 տնտեսություն, զոհվել էր 25 հազար մարդ (երկրամասի բնակչության 20,1 տոկոսը), մոխրի էր վերածվել Արցախի տնտեսական ու մշակութային կենտրոն Շուշիի հայկական մասը, փակվել կամ ոչնչացվել էին ֆաբրիկաների ու արհեստանոցների 90 տոկոսը¹⁷:

Hrant Abrahamyan

SOCIALIZATION OF NAGORNO-KARABAKH (APRIL-MAY 1920)

Summary

The 11th Red Army of Soviet Russia, having entered Azerbaijan, established the Provisional Revolutionary Committee of Azerbaijan in Baku, which on April 28, 1920, obliged Azerbaijan to be Soviet. On April 29, revolutionary committees were set up in Shushi, Karyagino and Aghdam. The Shushi revolutionary committee was headed by the executioner, the governor of Karabakh Khosrovbek Sultanov. On May 14, at the request of the population of the region, Sultanov's revolutionary committee was liquidated. During these days the 11th Red Army entered Shushi. Entering Shushi representatives of the Bolsheviks S.

¹⁶ «Ժողովուրդ», 3 հունիսի 1920:

¹⁷ «Խորհրդային Արարադ», 1930, թ. 31, М. Шагинян, Нагорный Карабах, Москва, 1930, ст. 9, «Революция и национальности», 1936, и. 11, ст. 52.

Ordzhonikidze, seeing Shushi, subjected to genocide by the Turks, sent a telegram about this to V. I. Lenin. The Dro, who entered Nagorno-Karabakh, was forced to retreat to Zangezur on May 25. The 10th congress of the Armenians of Artsakh, which took place on May 26 in the village of Nerkin Taghajard of the province of Varanda, obliged the region to be Soviet and by the end of June revolutionary committees were established in all settlements of the province.

Грант Абрамян

СОВЕТИЗАЦИЯ НАГОРНОГО КАРАБАХА (АПРЕЛЬ-МАЙ 1920 Г.)

Резюме

11-ая красная армия Советской России, ввойдя в Азербайджан, в Баку создали Временный революционный комитет Азербайджана, который 28 апреля 1920 г. объявил Азербайджан советским. 29 апреля были созданы революционные комитеты в Шуши, Карягино и Агдаме. Шушийский революционный комитет возглавил палач, губернатор Карабаха Хосровбек Султанов. 14 мая по требованию населения края революционный комитет Султанова был ликвидирован. В эти дни в Шушу вошла 11-ая красная армия. Войдя в Шуши представители большевиков С. Орджоникидзе, увидев Шуши, подвергнутую геноциду со стороны турков, направил телеграмму об этом В. И. Ленину. Вошедший в Нагорно-Карабах Дро был вынужден 25-го мая отходить в Зангезур. X конгресс армян Арцаха 26 мая в селс Неркин Тагавард провинции Варанда, объявил край советским и до конца июня революционные комитеты были созданы во всех населенных пунктах края.

ԼՂԻՄ-Ի ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՕՏԱՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՊՐԲԵՋԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ կազմավորելու ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կողմից 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը մեծ դժկամությամբ ընդունվեց Խորհրդային Ադրբեջանի կուսակցական-պետական ղեկավարության կողմից: Վերջինս ոչ միայն չէր շտապում կյանքի կոչել վերադաս կուսակցական մարմնի որոշումը, այլև փորձում էր հասնել նրա չեղարկմանը: Ադրբեջանական իշխանությունների նպատակն էր. առժամանակ մոռացության մատնել խնդիրը, իսկ հետագայում հասնել նրան, որպեսզի երկրամասը տարալուծվի ԱդրՄԽՀ վարչական շրջանների մեջ: Այդ մասին է վկայում հետևյալ ուշագրավ փաստը. ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմի կազմբյուրոյի և քաղբյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 26-ի նիստում, որը նախագահում էր կենտկոմի քարտուղար Ս. Կիրովը, ձայների մեծամասնությամբ որոշվում է. «Խնդրել Կալբյուրոյին, որպեսզի վերանայի Լեռնային Ղարաբաղն առանձնացնելու մասին իր որոշումը, իսկ մինչ այդ ինքնավարություն չառանձնացնել»¹:

Ադրբեջանական կողմի նենգամիտ այս ծրագիրը, սակայն, հաջողություն չունեցավ: Չհանդուրժելով Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տրամադրելու որոշման կատարման միտումնավոր ձգձգումը Ադրբեջանի կողմից, 1922 թ. հունիսի 5-ին ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի պլենումը որոշում է դիմել ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի անդրկողկապյան երկրային կոմիտեին (որը փոխարինել էր ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կողկապյան բյուրոյին)՝ որպեսզի կատարվի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը:

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918–1925: Документы и материалы, Баку, 1989, с. 96–97.

մը²։ Ընդառաջելով հայկական կողմին, ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի անդրերկրկոմի նախագահությունը 1922 թ. հոկտեմբերի 27-ին ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմին հանձնարարում է «կյանքի կոչել այդ որոշումը»³։

«Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության անցկացման» հարցը քննարկվում է 1922 թ. դեկտեմբերի 14-ին Բաքվում հրավիրված Անդրերկրկոմի պլենումի նիստում, որը նախագահում էր Անդրերկրկոմի քարտուղար Ա. Մյասնիկյանը։ Նիստում ընդունվում են համապատասխան որոշումներ, տրվում դրանցից բխող կարգադրություններ⁴։ Հաջորդ իսկ օրը՝ դեկտեմբերի 15-ին, Բաքվում հրավիրված ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոյի նախագահության նիստում Անդրերկրկոմի պլենումի որոշումներն ընդունվում են ի կատարում. հաստատվում են Լեռնային Ղարաբաղի գործերով կենտրոնական հանձնաժողովի (Կիրով, Միրզաբեկյան, Կարակոզով) և յոթ հոգանոց կոմիտեի կազմերը։ Վերջինիս հանձնարարվում է կարգավորել բոլոր հողային վեճերը Շուշիի, Ջաբրայիլի և Ջևանշիրի գավառների շրջանում⁵։ «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության անցկացման մասին» և դրանից բխող վերը նշված որոշումները հաստատվում են Անդրդաշնության Միությանակա խորհրդի նախագահության 1922 թ. դեկտեմբերի 22-ի նիստում⁶։

Այսպիսով, հայկական կողմի համառ ջանքերի շնորհիվ Լեռնային Ղարաբաղը որպես ինքնավարություն առանձնացնելու 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը կարծես մոտ էր կյանքի կոչվելուն։ Բաքվում, սակայն, այլ կերպ էին տրամադրված. ադրբեջանական կողմը շարունակում էր հարցի կարգավորումը ձգձգելու և վիժեցնելու հետևողական փորձերը։ Ուստի՝ Անդրերկրկոմին այլ ելք չէր մնում, քան 1923 թ. հունիսի 27-ին հերթական անգամ անդրադառնալ հիմնախնդրին և հանձնարարել Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմին այլևս

² Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, էջ 660։

³ Տե՛ս К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, էջ 127։

⁴ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., էջ 662։

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 663։

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 664։

չձգձգել և մեկամսյա ժամկետում Լեռնային Ղարաբաղն առանձնացնել իբրև ինքնավար մարզ: Ընդամենը մի քանի օր անց՝ հուլիսի 1-ին, ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմի նախագահությունը ստիպված է լինում առաջարկել Ադրբեջանի Կենտգործկոմին (ԿԳԿ) հռչակել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարությունը և ստեղծել «Ղարաբաղի ինքնավար մարզ»: Հռչակագրում հանձնարարվում է նշել, որ ինքնավարության «սահմանները և այլնը կորոշվեն հատուկ հանձնաժողովի կողմից»: Վերջինս որոշելու էր. «1) Ինքնավար Ղարաբաղի սահմանները: 2) Բրդստանի տեղադրությունը: 3) Դաշտային Ղարաբաղի վարչական փոփոխությունները»⁷:

Վերջապես, 1923 թ. հուլիսի 4-ին Ադրբեջանի խորհուրդների ԿԳԿ-ի նախագահությունն ընդունում է համապատասխան որոշում, որի արդյունքում էլ հուլիսի 7-ին լույս է տեսնում «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ» (ԼՂԻՄ, ռուսերեն՝ «Автономная область Нагорного Карабаха» (АОНК)⁸) կազմավորելու մասին Կենտգործկոմի դեկրետը: «Մարզի կանոնադրությունը մշակելու, Ղարաբաղի ինքնավար մարզին վարչական միավորները փաստացի հանձնելու, նաև ինքնավար մարզի սահմանները որոշելու համար ստեղծվելու էր խառը հանձնաժողով՝ Լեռնային Ղարաբաղի, Բրդստանի և ԱդրՍԽՀ կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչներից»: Հանձնաժողովին հանձնարարվում է աշխատանքներն սկսել 1923 թ. օգոստոսի 15-ը⁹:

Այսպիսով, արցախահայության, Խորհրդային Հայաստանի և Անդրդաշնության ղեկավարության, մասնավորապես՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի, հաստատակամ և հետևողական ջանքերի շնորհիվ Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ստիպված էին երկու տարվա համառ դիմադրությունից հետո նահանջել և Լեռնային Ղա-

⁷ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 149–150.

⁸ 1936 թ. ընդունված ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությամբ մարզը «АОНК»-ից վերանվանվեց «НКАО»-ի՝ «Нагорно-Карабахская автономная область».

⁹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 151–153.

րաբաղին տրամադրել ինքնավարություն: Դրա շնորհիվ էր նաև, որ խորհրդային տարիներին արցախահայությանը հաջողվեց դիմակայել Ադրբեջանի սադրանքներին և ազգային խտրականության քաղաքականությանը, Արցախը չհայաթափվեց:

Ադրբեջանական կողմը, սակայն, Ղարաբաղի հարցում նոր ծուղակ էր նախապատրաստել՝ խախտելով ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի որոշումը, որով ինքնավարություն պետք է տրամադրվեր ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղին. 1923 թ. հուլիսի 7-ի դեկրետով ինքնավարություն էր կազմավորվելու միայն «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասում»: Ավելին, նույն օրը՝ հուլիսի 7-ին, հրավիրված «Ինքնավար Ղարաբաղի և Քրդստանի սահմանները որոշելու հանձնաժողովի» նիստում որոշվում է «Լեռնային Ղարաբաղի առանձնացումից (որպես ինքնավար մարզ – Կ.Խ.) մնացած Ղարաբաղի դաշտային մասերից ստեղծել մարզային վարչություն Ադդամ կենտրոնով»: Հանձնաժողովը որոշում է նաև «Կազմավորել Ինքնավար Քրդստան, որի կենտրոններն ու սահմանները որոշել ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի սահմանների հաստատումից հետո»¹⁰:

1923 թ. հուլիսի 16-ին ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմի նախագահության ընդունած որոշման մեջ նշվում է. «ա) Այն ազատ հողատարածքները, որոնք մնացել են Սկոբեյլեկայի հասարակության ռուսական ամայացած գյուղերից, մտցնել Ինքնավար Ղարաբաղի սահմանների մեջ: բ) Շուշի քաղաքը մտցնել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կազմի մեջ: գ) Ղարաբաղի դաշտային մասից կազմել երկու գավառ: դ) Քրդերով զբաղեցրած տարածքներում ստեղծել «Քրդական գավառ»: ե) Հանձնարարել Ժողկոմխորհին խորհրդային կարգով որոշել այդ գավառների ճշգրիտ սահմանները և վարչական կենտրոնները»¹¹: Որոշումը հաստատվում է Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի նախագահության 1923 թ. հուլիսի 21-ի նիստում¹²:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 153–154:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 154–155:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 157:

Այսպիսով, տեղի տալով և առանձնացնելով «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասը»՝ որպես ինքնավար մարզ, Ադրբեջանը տեղադրեց օտարում էր դեռևս թղթի վրա գոյություն ունեցող ԼՂԻՄ-ի տարածքներն ու սահմանները, դրանք այնպես «ճշգրտում», որպեսզի մարզը լինի առավել փոքր սահմաններով և անջատվի Խորհրդային Հայաստանից:

Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի 1923 թ. օգոստոսի 6-ի հրամանագրով Ղարաբաղի այն հատվածները, որոնք Ադրբեջանի ղեկավարության նենգամիտ քաղաքականության արդյունքում օտարվելու էին ԼՂԻՄ-ից, ներառվեցին արհեստականորեն ստեղծված Ադդամի, Ջաբրայիլի և Բրդստանի գավառների կազմում, որոշվեցին նրանց տարածքն ու վարչական սահմանները: Ըստ այդմ՝ նոր վարչամիավորները պետք է ունենային հետևյալ կառուցվածքը.

1. *Ադդամի գավառ*՝ Ադդամ կենտրոնով (ներառելու էր նախկին Շուշիի և Ջևանշիրի գավառների հարթավայրային մասերը),

2. *Ջաբրայիլի գավառ*՝ Ջաբրայիլ կենտրոնով (ներառելու էր նախկին Կարյազկինյի գավառի հարթավայրային հատվածը),

3. *Բրդստանի գավառ* (ոչ պաշտոնական անվանումը՝ «Կարմիր Բրդստան»)՝ Փիրիջան (իմա՝ Փիրջահան) կենտրոնով (ներառելու էր նախկին Ջևանշիրի արևմտյան՝ Թարթար գետի վերին ավազանում ընկած հատվածները, ինչպես նաև ՀՄԽՀ-ից կտրված Չանգեզուրի գավառի արևելյան՝ Լեռնային Ղարաբաղին հարող հատվածները, ուր 1930 թ. կազմավորվեցին Բյալբաջարի (Բարվանար), Լաչինի (Բերձոր) և մասամբ Ղուբաթլուի գավառները)¹³:

Այսպիսով, ադրբեջանական ղեկավարության նպատակն էր ամեն գնով բացառել որևէ հնարավորություն՝ Խորհրդային Հայաստանի անմիջական սահմանակցությամբ, միասնական հայկական ինքնավարության ձևավորումը: Դրան հասնելու համար Լեռնային Ղարաբաղի երկրամասի ընդհանուր տարածքից, որը կազմում էր շուրջ 8000 քառ. կմ, 1923–1924 թթ. Ադրբեջանի կողմից օտարվեց

¹³ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 173–175.

մոտ 3000 քառ. կմ-ը: Նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ը, որի ամբողջական սահմանները դեռ որոշված չէին, այսուհետև կարող էր հավակնել ընդամենը 5000 քառ. կմ տարածքի:

Խորհրդային Ադրբեջանի նորաստեղծ Ադդամի, Ջաբրայիլի և Զրդստանի գավառների տարածքները որոշելուց հետո անգամ ԼՂԻՄ-ի տարածքային և սահմանային խնդիրների վերջնական կարգավորման գործընթացը դժվարությամբ էր ընթանում:

Լեռնային Ղարաբաղը որպես ինքնավար մարզ առանձնացնելու և նրա տարածքն ու վարչական սահմանները որոշելու աշխատանքներին զուգահեռ ընթանում էին նաև ԼՂԻՄ-ի Սահմանադրության (Կանոնադրության) ստեղծման աշխատանքները: Հաստուկ հանձնաժողովի կողմից պատրաստված Սահմանադրության նախագիծը հաստատվեց ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմի նախագահության 1924 թ. հուլիսի 3-ի նիստում, Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի նախագահությանն առաջարկվեց «Սահմանադրությունը հրապարակել թյուրքերեն, հայերեն և ռուսերեն»¹⁴: Այն հայերեն և թյուրքերեն տպագրվում է Բաքվի «Կոմունիստ» օրաթերթի 1924 թ. հուլիսի 6-ի թիվ 145 (924)-ում, իսկ ռուսերեն՝ ռուսալեզու «Բակինսկի ռաբոչի» թերթի 1924 թ. նոյեմբերի 26-ի թիվ 269-ում:

«Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Շրջանի Սահմանադրությունը» հանդիսացավ առաջին պաշտոնական փաստաթուղթը, որում «Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի տարածությունը (տերիտորիան)» վերնագրով առանձին բաժնում նշված են մարզի տարածքը և բնակավայրերը¹⁵:

Ինչպես Ադրկենտգործկոմի վերը նշված հրամանագրում հանդիսող, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ի «Սահմանադրության» տարածքային տվյալների համադրումը, մեզ հասու այլ փաստաթղթերի տեղեկությո-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 248–249:

¹⁵ Տե՛ս Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ և խմբագիրներ՝ Կ. Խաչատրյան, Հ. Աբրահամյան, առաջաբանը՝ Կ. Խաչատրյանի, Ե., 2011, էջ 29–36:

յունների համադրմամբ ցույց է տալիս, որ գոյության առաջին տարիներին ԼՂԻՄ-ն ընդգրկել է շուրջ 5000 քառ. կմ տարածք:

Թեև ԼՂԻՄ-ի «Սահմանադրությամբ» որոշվեցին մարզի տարածքները և նախանշվեցին նրա վարչական սահմանները, սակայն Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հետագա տարիներին պարբերաբար բարձրացված սահմանային նոր խնդիրների քողի ներքո ԼՂԻՄ-ից նորանոր տարածքներ էին օտարվելու:

Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից իրականացված սահմանագատման արդյունքում ոչ միայն կրճատվեց ԼՂԻՄ-ի տարածքը, այլև մարզն արհեստականորեն անջատվեց Խորհրդային Հայաստանից և, որպես «կղզյակ» (անկյավ), ամբողջությամբ հայտնվեց ԱդրՍԽՀ-ի ներքին տարածքում: Այդ մասին են վկայում նաև ԽՍՀՄ-ում 1920–40-ական թթ. հրատարակված պաշտոնական քարտեզները: Եվ եթե 1920-ական թթ. կեսերի քարտեզներում¹⁶ ՀՍԽՀ-ն և ԼՂԻՄ-ն ունեն սահմանահատման ընդհանուր կետ Հազարու գետով (Գորիսի շրջանի Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերի շրջանում), ապա արդեն 1930–40-ական թթ. քարտեզներում¹⁷ ՀՍԽՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի սահմանները զգալի չափով փոխված են և հայկական պետական երկու կազմավորումները՝ հանրապետությունն ու ինքնավարությունը, տարանջատված են 6–8 կմ-անոց նեղ հողաշերտով՝ այսպես կոչված «Լաչինի միջանցքով»: Այս ամենը «լրացրեց» ԱդրՍԽՀ-ին նախկին Չանգեզուրի գավառի արևելյան ընդարձակ հատվածի բռնակցումը, որի տարածքում՝ վարչական ձևախեղումների հետևանքով, 1929–1930 թթ. ստեղծվեցին Լաչինի, Ղուբաթուրի և Չանգեղանի շրջանները՝ ընդհանուր շուրջ 3340 քառ. կմ տարածքով:

ԼՂԻՄ-ի վարչական սահմաններից ապօրինաբար օտարվեցին և ԱդրՍԽՀ Գյանջայի գավառում ներառվեցին պատմական Հյուսի-

¹⁶ «Азербайджанская ССР», Большая Советская Энциклопедия (БСЭ), М., 1926, т. 1, с. 640–641 (вставка), «ССР Армения», БСЭ, М., 1926, т. 3, с. 416–417 (вставка).

¹⁷ «Административная карта Нагорно-Карабахской АО» (Главное управление Геодезии и картографии при СНК СССР, 1939–1940), «Азербайджанская ССР – политико-административная карта», БСЭ, 2-ое изд., М., 1949, т. 1, с. 434–435 (вставка).

սային Արցախի շուրջ երկու տասնյակ հայկական գյուղեր: Վերջիններիս բնակչությունն արդեն 1923 թ. աշնանից ԼՂԻՄ-ին միանալու համար պայքար ծավալեց, սակայն, անարդյունք:

ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները շարունակվեցին նաև 1930-ական թվականներին: Ադրբեջանական իշխանությունների կողմից պարբերաբար իրականացվող վարչատարածքային փոփոխությունների արդյունքում ԼՂԻՄ-ից յուրացված գյուղերն իրենց հողատարածքներով անջատվում և կցվում էին արհեստականորեն ստեղծված հարևան շրջաններին¹⁸: Պաշտոնական (ադրբեջանական) տվյալներով, արդեն 1933 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, ԼՂԻՄ-ի տարածքը կազմում էր 4431,7 քառ. կմ¹⁹:

Այսպիսով, 1920–1930-ական թթ. ադրբեջանական իշխանությունների կողմից Լեռնային Ղարաբաղում իրականացված վարչատարածքային արհեստական վերաձևման արդյունքում ԼՂԻՄ-ից օտարվեցին և հարևան շրջաններին կցվեցին ինչպես բուն Լեռնային Ղարաբաղի գգալի հատվածներ (Վերին Խաչեն–Քարվաճառը, Գյուլիստանի հյուսիսային մասը՝ Շահումյանի շրջանը և Գետաշենի ենթաշրջանը, Դիզակի մի մասը՝ Ջաբրայիլը), այնպես էլ Հյուսիսային Արցախի և Գարդմանի հայաբնակ շրջանները²⁰:

ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշման տրամաբանությամբ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության տարածքը պետք է կազմեր շուրջ 8000 քառ. կմ: Սակայն, ի խախտումն այդ որոշման, ԼՂԻՄ-ը 1923–1924 թթ. կազմավորվեց միայն Լեռնային Ղարաբաղի մի մասում՝ մոտ 5000 քառ. կմ տարածքով: Հետագա տարիներին Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանություն-

¹⁸ Մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ.Հ., Սուքիասյան Հ.Կ., Բադալյան Գ.Մ., Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920–1930-ական թվականներին, Ե., Պատմության ինստիտուտ, 160 էջ + 4 էջ ներդիր + 2 քարտեզ, էջ 141–142:

¹⁹ Տե՛ս Социалистическое строительство АССР. Статистический сборник, Баку, Аз. УИХУ, 1935, էջ 9:

²⁰ Տե՛ս Манасян А., Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника, էջ 40, 113: Նաև՝ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Комментарии к документам. Том 2 / Ю.Г. Барсегов, отв. ред. А.О. Меликян/, Москва, 2009, էջ 225:

ները ԼՂԻՄ-ից շարունակաբար անջատեցին շուրջ 600 քառ. կմ ևս՝ մարզին թողնելով ընդամենը 4400 քառ. կմ տարածք: Ավելին, ինքնավար մարզը «Լաչինի միջանցքով» արհեստականորեն մեկուսացվեց Խորհրդային Հայաստանից:

Karen Khachatryan

THE SEIZURE OF TERRITORIES OF NAGORNO-KARABAKH TO SOVIET AZERBAIJAN IN THE 1920–1930s

Summary

In early July of 1921, the decision of the Caucasian Bureau of the CC RCP (B) all the Nagorno-Karabakh as an autonomous region was illegally handed over to Soviet Azerbaijan. The authorities of the latter, however, did not hurry with the release of Nagorno-Karabakh as a regional autonomy. Only under severe political pressure of the Soviet leadership of Armenia and the Soviet Transcaucasian Federation (in particular A. Myasnikyan) Soviet Azerbaijan in the beginning of July 1923 finally declared the formation of the Autonomous Region of Nagorno Karabakh (ARNK); (according to the new Soviet Constitution of 1937 - Nagorno-Karabakh Autonomous Region (NKAR)). However, in violation of the above-mentioned decision of the Caucasian Bureau, the autonomous region has been allocated only from the part of Nagorno Karabakh the rest of its territory artificially formed “Azerbaijani” districts - Kurdistan, Gyandja (arm. Gandzak), Kelbajar, Jabrayil, Lachin (arm. Berdzor) and others. Thus, from the entire territory of Nagorno Karabakh, which was about 8000 square km., in 1923-1924 Azerbaijani authorities cut about 3,000 square km. In this case, however, the territorial losses were not over. According to the Constitution (the Regulations) of ARNK of 1924, where were

mentioned also towns and villages included in its territory, the total area was up to 5,000 square km. However, in subsequent years, the Azerbaijani authorities periodically cut off from autonomous region about 600 square km territory with a predominantly Armenian population which was connected to neighboring areas. As a result - at the end of the 1930s the territory of Nagorno-Karabakh was only 4,400 square km. Moreover, the autonomous region was artificially cut off from Soviet Armenia with which it had though small (approx. 6-8 km.) but a common border.

Карен Хачатрян

ОТТОРЖЕНИЕ ТЕРРИТОРИЙ НКАО СОВЕТСКИМ АЗЕРБАЙДЖАНОМ В 1920–1930–ЫХ ГГ.

Резюме

В начале июля 1921 г. по решению Кавказского бюро ЦК РКП(б) весь Нагорный Карабах на правах автономной области был незаконно передан Советскому Азербайджану. Власти последнего, однако, не спешили с выделением Нагорного Карабаха в областную автономию. Лишь под жестким политическим давлением руководства Советской Армении и Советской Закавказской Федерации (в частности А. Мясникяна) Азербайджан в начале июля 1923 г. декларировал об образовании Автономной области Нагорного Карабаха (АОНК) (по новой Советской Конституции 1937 г. – Нагорно-Карабахская автономная область (НКАО)). Однако, в нарушение вышеуказанного решения Кавбюро, автономная область была выделена только из части Нагорного Карабаха, на остальной же ее территории были искусственно образованы новые “азербайджанские” уезды и районы – Курдистанский, Гянджинский (арм. Гандзак), Кельбаджарский (арм. Карвачар), Джебраильский, Лачинский (арм. Бердзор) и др. Таким образом, от всей территории Нагорного Кара-

баха, которая составляла около 8000 кв. км., азербайджанскими властями только в 1923–1924 гг. было отрезано около 3000 кв. км. На этом, однако, территориальные потери не закончились. По Конституции (Положению) АОНК 1924 г., в которой были обозначены и входящие в ее территорию города и селения, общая площадь области составляла до 5000 кв. км. Однако в последующие годы азербайджанскими властями от автономной области периодически были отрезаны в пользу соседних районов еще около 600 кв. км территорий с преобладающим армянским населением. В результате этого – в конце 1930–ых годов территория НКАО составила всего 4400 кв. км. Более того – автономная область была искусственно отрезана от Советской Армении, с которой имела хоть и маленькую (ок. 6–8 км.), но общую границу.

**ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1921–1940 թթ.)**

Արցախն Ադրբեջանին բռնակցվելուց անմիջապես հետո, խորհրդային այդ հանրապետության հայակույլ քաղաքականությամբ ղեկավարելու նպատակով, հայ ժողովուրդը կանգնեց ազատագրական պայքարի շավիղի վրա:

Մարզն Ադրբեջանի գերիշխանությունից ազատագրելու և Մայր հայրենիքին վերամիավորելու համար ադրբեջանական պաշտոնյաների դեմ Արցախի գավառներում անընդհատ եղել են ընդվզումներ ու ապստամբական պոռթկումներ: Այդ կապակցությամբ Ռուբեն Տեր Մինասյանը գրել է. «ՀՅ Դաշնակցությունը, իբրև հայ ժողովրդի հույսի և հավատի խտացումը, չի դավաճանած Գանձակ-դարաբաղցիին, ընդառաջ է գացած անոր բաղձանքին և ամենեն տագնապալի վայրկյանին իսկ չէ մոռացած զայն: Այսօր ալ իր հալածական վիճակին մեջ, իր ծրագրին մեջ ունի հին Արցախ գավառներուն ազատագրումը: Այդ ծրագիրն ինքը չէ հղացած, այլ քաղած է Ղարաբաղի ժողովրդեն կամքեն»¹:

Թեև Ստեփանյանի գլխավորած ազատագրական շարժման ճնշվելուց հետո ժողովրդական ընդվզումները, տարբեր երանգավորումներով, շարունակվեցին հետագա տարիներին:

1921 թ. գարնանը, սահմանամերձ շրջաններում, տեղի էին ունենում հայ-ադրբեջանական ընդհարումներ, որոնց ժամանակ գոհվում են Ներքին Սգնեք և Նորշեն գյուղերի մի շարք բնակիչներ²:

1922–23թթ. Մարտակերտի շրջանի Մոխրաթաղ և Ներքին Սարով գյուղերի մոտակայքում՝ Թարթառի մերձակա անտառներում,

¹ Ռուբեն, Գանձակ Ղարաբաղի վեճը, «Դրոշակ», թիվ 2, 1926, էջ 52:

² «Կոմունիստ», 21 ապրիլի, 1921:

Գ.Դանիելյանի և Մովսես Բոթենի գլխավորությամբ մի զինված խումբ էր գործում³, որը հրաժարվում էր ենթարկվել խորհրդային Ադրբեջանի իրավակարգին:

1925–1929 թթ. Ջրաբերդում, Սերգեյ Բալայանի գլխավորությամբ, գործում էր զինված մեկ այլ ջոկատ, որը թույլ չէր տալիս քոչվորներին՝ բարձրանալ Ղարաբաղի ալպյան արոտավայրերը և կոչվում էր բոլշևիկ ակտիվիստների դեմ: Այստամբությունը ճնշելու նպատակով Ադրբեջանի արտակարգ հանձնաժողովը գործեր է տեղափոխում Ղարաբաղ: Ընդհարումների ժամանակ զոհվում են երկու ապստամբներ, իսկ մնացածն էլ ստիպված հանձնվում են⁴:

1928–1929 թթ. 25 հոգուց բաղկացած մի խումբ էլ, Ալեքսանդր Տեր-Սարգսյանի գլխավորությամբ, գործում էր հյուսիսային Արցախում՝ Էրբեջ, Բուզլուխ և Գետաշեն գյուղերի մոտակայքում⁵: Օրեցօր ԼՂԻՄ-ում ավելանում է բանտարկյալների թիվը:

Այսպես, եթե 1923 թ. սեպտեմբերի 1-ի դրությամբ Շուշիի ուղղիչ տանը եղել էր 36 կալանավոր, ապա 1924 թ. դեկտեմբերի 8-ին նրանց թիվը հասել էր 200-ի⁶:

1920-ական թվականների սկզբներին արցախահայության ազատագրական պայքարը համակարգում էր 1921 թ. Թավրիզում ստեղծված «Ղարաբաղի ազատագրման» միությունը: ՀՅ Դաշնակցության ջանքերով գաղտնի ճանապարհով Արցախում են հայտնվում այդ միության գործիչները, որոնք տեղում, հայրենասեր ուժերի հետ միասին, փորձում են ժողովրդի մոտ կենսունակ պահել ազատագրական շարժման գաղափարները: Այդպիսի գործիչներից մեկը՝ Մովսես Խալաֆյան Բաղդադյանը, 1923–29 թթ. գործել է Արցախում:

1929 թ. նոյեմբերի 25-ին Ստեփանակերտում տեղի է ունեցել նրա դատը, որի մասին «Կոմունիստ» թերթը գրել է. «Դատարանը վերջնականապես ապացուցում է, որ Մովսես Խալաֆյան Բաղդա-

³ «Կոմունիստ», 14 ապրիլի, 1929:

⁴ Նույն տեղում, 4 հոկտեմբերի, 1929:

⁵ Նույն տեղում, 14 սեպտեմբերի, 1929:

⁶ «Ազատ Արցախ», 14 հունվարի, 1999:

ջուրյանը, 1923 թ. սկսած, դաշնակ կուսակցության թելադրանքով, մի բանդայի գլուխ անցած, եկել է ԼՂ, որտեղ աշխատում էր ազգային ընդհարում առաջ բերել: Բանդիտները սպանել են մի շարք խաղաղ բնակիչների, Շուշվա շրջգործկոմի նախագահ Հաջիևին, մահափորձ են պատրաստել ԼՂ կենտգործկոմի նախագահ Ղարաբյոզյանի և ուրիշ գործիչների դեմ: Բացի այդ, բոլորից հաստատվում է, որ նա ակտիվ կերպով մասնակցել է Գորիսի ապստամբությանը, որտեղ, վախեցնելով Չեկայի նախագահ Մակիչ Լալայանին և պարենավորման կոմիսար Սերգեյ Լալայանին, նրանց կողոպտել է և ժայռից վայր գցել: Դատարանը մահվան դատապարտեց բանդիտներին»⁷:

Նույն ժամանակահատվածում «Ղարաբաղի ազատագրման» միության մեկ այլ գործիչ Դ.Դանիելյանցն, իր խմբով գործում էր Խաչենում: Երկու տարի անընդհատ նա հսկում էր Շուշի-Աղզամ խճուղին: Ընդհարումների ժամանակ թուրքերի և հայերի կողմից էլ զոհեր են լինում: Սպանվում է նաև Աղզամի շրջգործկոմի նախագահ Հաջիևը: Հետագայում Դ.Դանիելյանը բանտարկվում և մահվան է դատապարտվում⁸:

Ինչպես 1920-ական թվականներին, այնպես էլ ողջ խորհրդային ժամանակաշրջանում Աղզամը եղել է հակահայկական ուժերի հավաքատեղի: Ժամանակակիցը գրել է. «Աղզամը տասնյակ տարիների ընթացքում միշտ հանդիսացել է և ներկայումս էլ հանդիսանում է Ղարաբաղի թրքության համար իբրև միջնաբերդ: Այստեղ են կազմակերպվել թուրք բեկերի կողմից թալանները և սպանությունները խաղաղ հայ ճամփորդների, որոնք Ղարաբաղից անցնում էին Բաքու, Թիֆլիս և Ռուսաստան: Այստեղ կազմակերպվեց և այստեղից եկավ հազարավոր թուրք խուժանը 1905-1906թթ.՝ ոչնչացնելու համար Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը: Այստեղ էր, որ թուրք զորավարներ Մեխմանդարովի և Շիխլինսկու ղեկավարությամբ ծրագրվեց ու կազմակերպվեց Աղրբեջանի հազարավոր զորքերն ու խու-

⁷ «Կոմունիստ», 28 նոյեմբերի, 1929:

⁸ Սիմեյ Սիդ, Հայ կեանքը, «Հայրենիք», թիվ 4, 1926, էջ 13:

ժանր, տաճիկ ասկերների հետ միացած հարձակվելու համար Չանգեգուրի վրա...: Եվ վերջապես վերջին անգամ նույնպես այստեղ կազմակերպվեց ու որոշվեց ոճրագործ Սուլթանովի ծրագիրը՝ հայկական Ղարաբաղի կենտրոն Շուշի քաղաքը վերացնելու մեջտեղից ինչ գնով էլ լինի, և Ղարաբաղի տափարակների թրքութունը միացնել մի քանի հազար թուրք և քյուրդ բնակիչների հետ, որոնք ապրում են «Հաջի Մամուլ» կոչված վայրում, Սուլթանովի ծննդավայրում. որն այժմ կոչվում է Քիվլոդ Կրայ:

Երկու երեք տարի է ապրում եմ այս շրջանում՝ Աղդամում, եղել եմ ցարական և թե Աղդրեջանի իշխանության օրոք: Ցավալով պիտի արձանագրեմ, որ ոչինչ չի փոխվել: Սուլթանովի տեղը Մամեդովն է, Մեխմանդարովի տեղը՝ Ալեքսեյովը, Շիխլինսկու տեղը՝ Գադիմովը: Դերակատարները փոխվել են, դերերը մնացել են նույնը»⁹:

Արցախյան ազգային ազատագրական պայքարի տարիներին ոչ միայն ոչնչացվեց հակահայ այդ ուրջը, այլև միաժամանակ թրքության շրջանում ջարդովիշուր եղավ անպարտելի Աղդամի սին գաղափարը: Աղդամի առումով Ղարաբաղյան պատերազմը նոր որակ ու ընթացք ստացավ: Մեկը մյուսի հետևից ազատագրվեցին վերջին երեք դարերի ընթացքում գերության մեջ գտնվող պապենական հողերը:

1920-ական թվականներին Աջարիայում, Աբխազիայում, Ախալքալաքում, Նախիջևանում, ԼՂԻՄ-ում և հյուսիսային Արցախում ազատագրական շաժումների փաստեր են արձանագրվել:

Հարցը 1925թ. դեկտեմբերին քննարկվել է Անդրկովկասի կոմկուսի չորրորդ համագումարում: Սերգո Օրջոնոկիձեն ստիպված հրապարակավ հաստատել է կատարվածը և այդ ամենի պատճառը համարել «վրացի և թաթար իշխանավորների թշու ազգայնականությունը»¹⁰:

Համագումարը որոշեց լարվածությունը թուլացնող որոշ միջոցառումներ իրականացնել Աջարիայում, Աբխազիայում, Ախալքա-

⁹ Խաչենցի. Ղարաբաղի դրությունը, «Դրոշակ», հմ. 12, 1928, էջ 333-334:

¹⁰ Միմել Միդ, նշվ. աշխ., էջ 130:

լաքում և Նախիջևանում, իսկ «Ադրբեջանի լեռնային մասի (ԼՂԻՄ-ի և հյուսիսային Արցախի – Վ.Բ.) հարցը դուրս բերել և ուղարկել Ադրբեջանի կենտրոնական կոմիտեին»¹¹:

Շուտով Ադրբեջանի կոմկուսի հերթական համագումարում՝ 1925 թ. դեկտեմբերի վերջին քննարկեցին ԼՂԻՄ-ից, Գանձակի և Նախիջևանի հայության ներկայացուցիչների բողոքները: Հատկապես թեժ քննարկումների նյութ դարձան հյուսիսային Արցախից և Նախիջևանից ընտրված պատգամավորների ելույթները:

Հայ ներկայացուցիչները փաստերով ապացուցեցին, որ լավագույն հոդերն ու ոռոգման ջուրը տրվել է թուրք գյուղացիներին, իսկ դպրոցներ, հիվանդանոցներ և ճանապարհներ կառուցվել են միայն թուրքարնակ շրջաններում: Ինչպես միշտ, այս անգամ էլ հարցը լատիշական դաշտից տեղափոխվեց տնտեսական ոլորտ:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը, մասնավորապես Ս.Կիրովը ազգային հարցում եղած թերություններն ու սխալները բացատրեց «նյութական միջոցների» և «պատրաստված» գործիչների պակասով¹²:

Չնայած Ադրբեջանի ղեկավարությունը փորձում էր հայության հուզող հիմնահարցերն այլազան հիմնավորումներով անտեսել, այնուամենայնիվ, Նախիջևանում և Լեռնային Ղարաբաղում ազատագրական ընդվզումները դադար չեն ստանում:

1920 թ. սկզբներին Նախիջևանի հայությունը բողոք-դիմումներով և հանրագրերով այս անգամ դիմեց ԽՍՀՄ Ժողկոմխորիի նախագահ Ռիկովին՝ պահանջելով հայկական այդ երկրամասը միացնել ՀԽՍՀ-ին և զաղթականներին թույլ տալ վերադառնալու հալերենիք: Այս բողոքները նույնպես մնացին անպատասխան¹³:

1925–1927 թթ., Լեռնային Ղարաբաղում ապստամբական շարժումները կանխելու նպատակով, Ստեփանակերտում, Շուշիում և շրջկենտրոններում մասսայական խուզարկություններ և ձերբակա-

¹¹ Սիմեյ Սիդ, նշվ. աշխ., էջ 130:

¹² Առաջնորդող, Կոմկուսը և ազգային հարցը, «Դրոշակ», թիվ 2, 1926, էջ 56:

¹³ Հրաժին Ա., Ազգային հակասությունը խորհրդային Ադրբեյջանում, «Դրոշակ», թիվ 1, 1927, էջ 25:

յումներ են կատարվում: Բռնի ուժով հայ գյուղացիության շրջանում
նդամ գեները և զինամթերքը բռնագրավվում էր: Հարյուրավոր կոմու-
նիստներ, չտանելով բացահայտ բռնությունները, հեռանում էին կու-
սակցության շարքերից և հարում «սպեցիֆիկ»-ներին, կամ էլ հա-
մարում հայրենասեր ուժերի շարքերը: Նրանք բացահայտ քարո-
զում էին Լ.Ղ.ԽՄ-ը խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու գա-
ղափարը: Բաքվից ստացված հրահանգներով նրանց մեծ մասին
արտաքսել են Արցախից¹⁴:

Նույնիսկ Անդրկովկասի կոմկուսի կենտկոմի նախագահու-
թյունը 1928թ. հանդես էր եկել հայտարարությամբ, որտեղ հայ կոմու-
նիստներին մեղադրել են ազգամիջյան լարվածություն ստեղծելու և
Լեռնային Ղարաբաղը, Նախիջևանը և Ախալքալաքը խորհրդային
Հայաստանին միացնելու պահանջի մեջ¹⁵:

1920-ական թվականների կեսերին Արցախում, հակաադրբեջա-
նական շարժումը դեկավարելու նպատակով, ստեղծվել է «Ղարա-
բաղը Հայաստանին» միությունը¹⁶: Այն իր բջիջներն ուներ ոչ միայն
Ղարաբաղի, այլ նաև Գանձակի հայկական շրջաններում: Միու-
թյունն անկուսակցական էր, որի մեջ մտնում էին դաշնակցականներ,
ինչակյաններ, էսեռներ, մենշևիկներ և բոլշևիկներ: 1927թ. նոյեմբե-
րի սկզբներին միությունը հազարավոր թռուցիկներ է ցրել «Ղարա-
բաղը Հայաստանին» նշանաբանով: 1928թ. նոյեմբերի 4-5-ին Խաչե-
նում, Դիզակում և Ջրաբերդում տարածված թռուցիկի մեջ գրված է.
«Պատմական Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը, որ դարերից ի վեր պա-
քար է մղել ազատ ապրելու և իր բախտն ընդմիշտ կապելու մայր
Հայաստանի հետ, չի կարող հանգիստ սրտով դիտել, որ ռուսական
դաժան գեների ուժով ստիպում են իրեն հպատակվել և գլուխ ծռել
թուրք Ադրբեջանին, որի դեկավարները և երկրին տոն տվողները
փաստորեն հանդիսանում են տաճիկ սպաներն ու էմիսարները:

¹⁴ Հայաժամանկները Ղարաբաղում 1927թ., «Դրոշակ», թիվ 12, 1927. էջ 383:
Արծրունի Ա., Հակառակորդի բանակում, «Դրոշակ», թիվ 10, 1928, էջ 251:

¹⁵ Արծրունի Ա., նշվ. աշխ., էջ 320:

¹⁶ Արեցյան Ա., Մենք և մեր հարևանները, «Հայրենիք», թիվ 1, 1928. էջ 139:

Կեցցե՛ն՝ Ղարաբաղի ժողովուրդը, թո՛ղ կորչի Տանկա-Ադրբեջանական իշխանությունը, Ղարաբաղը - Հայաստանին»¹⁷:

Այդ ամենին հետևել են բազմաթիվ ձերբակալություններ, որոնց թիվն անցնում էր 500-ից: Ձերբակալվածների թվում էին ազատագրական պայքարի և արցախահայ պետականության նշանավոր գործիչներ Արտեմ Լալայանը և Աբրահամ Հասան-Ջալալյանը:

«Հարյուրներով լցնում են երկաթուղին, - պատմում է ակադեմիկոսը, - և ճանապարհում դեպի Ռուսաստան: Իսկ սարերում և անտառներում էլ անհամար փախստականներ կան: Գիշերը հինգով-տասով անցնում են սահմանը: Մարդիկ են ուղարկված, որ նրանց էլ հավաքեն բերեն: Եթե Արաքսը չլինի, մի մարդ չի մնա, բոլորն էլ կանցնեն Պարսկաստան: Շատ խիստ բռնագրավումներ կան: Ղարաբաղի ժողովրդից գրավված են 9.800 փութ ցորեն, 5.900 եղջերավոր անասուններ: Հավաքում են պետական տուրքի ապառիկներն ամենախիստ միջոցներով, դրամի փոխարեն գրավում են տնային բոլոր տեսակի իրեղենները: Ժողովուրդը, թողած իր տունը, ընտանիքը, գավակները, ով որ կարողանում է, իր գլուխն է ազատում:

Բաքվից գալիս է հայտնի Բագիրովը մի քանի հարյուր ռուսական զինվորներով և ճառախոսում է. – Պրոլետար ընկերներ, խորհրդային իշխանության անունից եմ խոսում ձեզ հետ: Նրանք, որ ձերբակալված կամ փախած են. մեր թշնամիներն են, դեռ շատերը կան, որ պիտի ձերբակալվեն: ...Ամբողջ Լեռնահայաստանի սարերը դարձել են փախստականների բնակավայրեր: Երբ մութը վրա է հասնում, կարծես թե աստղագարդ երկինք լինի սարերը, ամեն կողմերում լույսեր են երևում և ամեն կողմից երբեմն-երբեմն համագարկերի ձայներ են լսվում»¹⁸:

Ազատագրական շարժման գործիչները Շուշիի շրջանում պահեստ-արհեստանոց էին կազմակերպել: 1930թ. արտակարգ հանձնաժողովի կողմից ձերբակալվել են 17 զինագործ վարպետներ: Առգրավվել է 6 թնդանոթ, 30 գնդացիրներ և այլ տեսակի զենքեր ու զի-

¹⁷ Վերջին ժամ, «Դրոշակ», թիվ 1, 1928, էջ 31:

¹⁸ Սարուր, Կացությունը Ադրբեջանի մեջ, «Դրոշակ», թիվ 4, 1930, էջ 120:

նամթերք: Այստամբել էին խծաբերդի բնակիչները: Չորքերը փորձել են ճնշել այն, բայց սկզբում չի հաջողվել: Լեռնային Ղարաբաղում համաժողովրդական հուզումները ճնշելու համար Բաքվից մեծ քանակությամբ զորքեր են տեղափոխել¹⁹: Ազգային իողի վրա 1933 թ. Ստեփանակերտի շրջանի Քարազուխ և Ադդամի շրջանի Ջինլի գյուղերի միջև ընդհարում է եղել²⁰:

Քննարկվող ժամանակահատվածում Արցախում տիրող քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական վիճակի, Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից հայության նկատմամբ կիրառված անսանձ բռնությունների, ազգային ազատագրական պայքարի դրսևորումների, ԼՂԻՄ-ը ՀԽՍՀ-ին վերամիավորելու նպատակով սկսված ժողովրդական շաժումների վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում Խաչենից Պարսկաստան տեղափոխված վտարանդի գործիչներից մեկի հուշերում: «... փամփուշտի կռիվ չկա, սակայն թուրք բեկերի և կավածատերերի «կոմունիստ» զավակները նոր ձևի փամփուշտներով են կռվում հայ գյուղացու և հայ քաղաքացու դեմ: Անցել են հայ գյուղերը՝ Խնաբաղը, Խրամոլթը, Նորշենը, Հացին, Բեսթուլը, Փրջամալը և այլն, երբեմնի փարթամ ու հարուստ այդ շեն գյուղերը, որ կարծես այժմ դաժան փոթորիկը եկել ու քշել է ամեն բան: Աչքաբաց և առույգ երիտասարդները իբրև «Ղարաբաղը Հայաստանին» միության անդամ, քշված են դեպի ցրտաշունչ Ռուսաստանի խորքերը:

Երբ զենքը երազ է դարձել Ղարաբաղի հայության համար, այս ամառ են իմ աչքով հաճախ տեսա մի շարք թուրքական գյուղերում ինչպես իրենք առանձին տաճկական նախկին սպաների ղեկավարությամբ գյուղերի մոտակա դաշտերում զինվարժություններ էին անում: Իսկ նրանց կողքին խումբ-խումբ կանգնած թուրք կոմսոմոլն ու կոմբջիջը դիտում էին ուրախ ժպիտով:

Եվ թուրքական գյուղերի եռուն աշխատանքին մղում տվողները նստած են այժմ նույնպես Ադդամում: Ադդամում նստած թուրք

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 268, ց. 1, գ. 2, թ. 6:

հայտնի կոմունիստ Մ.Թ. քեկն այն անձնավորությունն է, որ Ղարաբաղի կռիվներին Սովթանովի աջ թևն էր, որն անձամբ թալանել է Շուշիում կոտորածի ժամանակ: Երբ պատահաբար տեսա այդ գորգերը, որոնց վրա հայերեն տառերով գրված էր «Շուշի» անունը, նա կարմրեց:

Ղարաբաղի հայությունը 2-3 տարի է, որ զգալի կերպով նոսրանում է. տնտեսական ծանր վիճակը մի կողմից, ճնշումները, աքսորները և ձերբակալումները մյուս կողմից զգվեցրել են նրան: Եվ զաղթում են դեպի Հյուսիսային Կովկաս, դեպի Անդրկասպեան երկրները, Աստրախան և Սարատովի շրջանները: Իչպես ինքն է ասում «տեր ու տիրական չունի», այսօր և վաղն էլ չգիտե, թե ինչ սարսափներ են գալու»²¹:

Արցախահայության ազատագրական շարժումը ճնշելու գործում առանձնակի եռանդ էին ցուցաբերում Միր Բաշիր Կասումովը, Ասադ Կարաևը և Միր Ջաֆար Բադիրովը:

1921-1924 թթ. Միր Բաշիր Կասումովը նշանակվում է ԱԽՍՀ կենտգործկոմի նախագահի տեղակալ, միաժամանակ մի կարճ ժամանակամիջոց վարում Լեռնային Ղարաբաղի մարզգործկոմի նախագահի պաշտոնը: Նա այդ տարիներին փորձել է հնարավորինս սահմանափակել ԼՂԻՄ-ի իրավասությունները: Ժողովրդական հուզումների հետևանքով նրան այդ պաշտոնից հեռացնում են: Հետագայում նրա անունով կոչվեց ԼՂԻՄ Մարտակերտի շրջանի հարևանությամբ գտնվող Թարթառի շրջանը: Արցախահայության նկատմամբ առավել կոշտ ու սանձարձակ էր Ասադ Կարաևի վերաբերմունքը: Նա սկզբում Ղարաբաղում վարում էր Ադրբեջանի իշխանությունների լիազոր ներկայացուցչի պաշտոնը: Այնուհետև դարձել է ԼՂԻՄ հարևանությամբ գտնվող Կարմիր Բուրդիստանի օկրուգ-կոմի, իսկ 1925 թ. հետո՝ Ադղամի շրջգործկոմի նախագահ:

Այնքան ակնհայտ էր այս երկուսի գործելակերպը, որ նույնիսկ Ադրբեջանի կենտկոմի վերահսկիչ հանձնաժողովը, քննարկելով նրանց գործունեությունը, որոշել էր Միր Բաշիր Կասումովին նա-

²¹ Խաչենցի. նշվ. աշխ., էջ 334:

ցիոնալիստական գործունեության համար երկու տարով զրկել որևէ ղեկավար պաշտոն վարելուց, իսկ Ասադ Կարաևին հեռացրել են կուսակցությունից:

Այդ ամենի մասին «Կոմունիստ» թերթը գրել է. «Չտման հանձնաժողովը պարզել է, որ Ասադ Կարաևը մոտիկ կապ է ունեցել Խոսրով Բեկ Սուլթանովի հետ...: Միաժամանակ նա, լինելով Ադդաճի գավառի ղեկավարի նախագահ, հակառակ կառավարության որոշման, արգելում է շրջանի բոժոժը հանձնել Ղարաբաղի մետաքսագործներին՝ փորձելով վնասել Ղարաբաղի ժողովրդական տնտեսությանը: Կապեր ուներ բանդիտների հետ:

Արդարադատության ժողկոմ Վելիբեկովը փորձում էր քողարկել այդ ամենը: Չհաշված պետության միջոցները վատնում էր անձնական նպատակներով, գաղտնի մասնավոր խանութներ ունի Կարյազինոյում, Ադդամում, Բաքվում: 1905-1919թթ. մի քանի անգամ մի կուսակցությունից անցել է մեկ այլ կուսակցության շարքերը»²²:

1930-ական թվականների երկրորդ կեսին Միր Ջաֆար Բադիրովը ԼՂԻՄ-ում կադրային ջարդ կազմակերպեց: 1931թ. մարզկոմի ղեկավարությանը մեղադրեց նացիոնալիզմի, նացիոնալ-ուկրոնիզմի, Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու փորձերի և դաշնակցական գաղափարների դեմ չալաքարելու մեջ²³:

Նրա հրահանգով 1937թ. մարտ, ապրիլ ամիսներին Ստեփանակերտում «բացահայտվեց», այսպես կոչված, նացիոնալիստական հսկայախորհրդային խմբավորում:

Կուսակցությունից հեռացրին, աշխատանքից ազատեցին և բանտարկեցին ԼՂԻՄ ժողկրթության բաժնի վարիչ Մելիք Չաքարյանին, մարզային սպառնկոռայի նախագահ Միսակ Թումանյանին, «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի խմբագիր Արմենակ Կարապետյանին, կուսակցական պատասխանատու աշխատողներ Ղևոնդ Կարապետյանին, Թադե Գրիգորյանին:

²² «Կոմունիստ», 12 օգոստոսի, 1929:

²³ „Заря Востока“, 24 мая, 1931.

Վերոհիշյալ պաշտոնյաներին մեղադրեցին հակախորհրդային ազգայնական գործունեության, Լեոնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորելու փորձերի, դաշնակցական կուսակցության հետ ունեցած կապերի, Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմին և կառավարությանը զրպարտելու, ԼՂԻՄ շահերը Ադրբեջանի հանրապետության շահերին հակադրելու մեջ²⁴:

Միր Ջաֆար Բադիրովի կողմից շրջանառության մեջ դրվեց «Ադրբեջանի անբաժանելի մաս հանդիսացող Լեոնային Ղարաբաղ» արտահայտությունը: Դա առայսօր օգտագործվում է Ադրբեջանի տարբեր տրամաչափի պաշտոնյաների կողմից:

Զննարկվող ժամանակահատվածում մարզային և շրջանային մի շարք գործիչներ անհիմն բռնադատվել են: Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմը բազմիցս քննարկել է Ղարաբաղյան շարժման հետ կապված հարցեր: Հարյուրավոր կոմունիստներ են հանվել կուսակցության շարքերից, լուծարվել են առանձին շրջանային կուսկազմակերպություններ: Արցախահայությունը, չտանելով օտարի լուծը, հնարավոր և անհնարին միջոցներով իր ազատության համար պայքարում էր:

Բնակչության մի ստվար հատվածն էլ, արտագաղթելով երկրից, ընտրել էր պասսիվ պայքարի ձևը: Ժամանակի հրապարակումներում և արխիվներում պահպանվել են ուշագրավ վկայություններ: «Եօթ ընկերներով, - պատմում է դեպքերի մասնակիցը, - որոշեցինք մի գիշեր թողնել մեր ազիզ վաթանը, մեր հարազատներին եւ հեռանալ մեր սիրած Ղարաբաղի բարձրաբերձ լեռներից ու նրա անմահական քաղցր ջրերից»: Այնուհետև, նկարագրելով Ղարաբաղի ծանր վիճակը, ասում է. «...ղըզլուպաշի ու ցարական դաժան պրիստուանների օրով, նման բռնություններ, ճնշումներ, թալաններ, կաշառներ ու բռնություններ չեն եղել երբեք: Փանահ խանի և Մելիք Շահ-

²⁴ ԼՂՀ պետարխիվ. ֆ. 268, ց. 1, գ. 4, թ. 1, 5, 8, 11 և գ. 3, թ. 3, 14:

նագարի օրերը երանելի օրեր են եղել, համեմատած մեր այս դառն օրերին»²⁵:

Նմանօրինակ քաղաքականության հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը երեք տարվա ընթացքում կրճատվեց 10 տոկոսով:

Այսպես, 1921 թ. տվյալներով Լեռնային Ղարաբաղում ապրում էր 135.591 մարդ, որից 31.390-ը՝ Ջրաբերդի, 34.759-ը՝ Խաչենի, 30.104-ը՝ Վարանդայի, 30.115-ը՝ Դիզակի շրջաններում, իսկ 9.223-ը՝ Շուշիում²⁶, ընդ որում դրանցից 8.894-ը թուրքեր էին, 289-ը՝ հայեր, իսկ 50 հոգի էլ ռուսներ, վրացիներ, ուկրաինացիներ և հրեաներ²⁷:

Երեք տարի անց՝ 1924 թ., այդ թվերը հետևյալ տեսքն ունեին՝ Ջրաբերդի շրջան՝ 28.860, Խաչեն՝ 30.358, Վարանդա՝ 30.358, Դիզակ՝ 24.528²⁸:

Փաստորեն, առանց Շուշի քաղաքի, բնակչությունը պակասեց 12.264 մարդով:

Այսպիսով, Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցվելուց և ԼՂԻՄ-ի կազմավորումից հետո 1921թ. մինչև 1940թ. խորհրդային ամբողջատիրության պայմաններում արցախահայությունը, հաղթահարելով տեսանելի և անտեսանելի բոլոր խուրթերը, անընդհատ պայքարեց իր ազատության, մայր Հայաստանին վերամիավորման և ազգային պետականության վերակերտման համար: Խորհրդային տարիներին արցախահայության՝ վերելքներով ու վայրէջքներով ընթացող պայքարը 1988 թ. փետրվարին սկսված համաժողովրդական ու համազգային ազատագրական շարժման հենքը հանդիսացավ:

²⁵ «Յառաջ», 15 փետրվարի, 1928; Ա.Աբելյան, Մենք եւ մեր հարեւանները, «Հայրենիք», թիվ 1, 1928, էջ 139:

²⁶ Кочарян Г., Нагорный Карабах, Баку, 1925, стр. 9:

²⁷ „Известия Аз ЦСУ“, N 2, 1922, с. 100; Համեմատության համար նշենք, որ Շուշին 1914թ. ուներ 42.130 բնակիչ, որից 22.004, այսինքն՝ 52,3 տոկոսը հայեր էին: См. «Кавказский календарь», на 1915 год, Тифлис, 1914.

²⁸ Кочарян Г., նշվ. աշխ., էջ 9:

MANIFESTATIONS OF THE LIBERATION STRUGGLE IN ARTSAKH IN THE SOVIET YEARS (1921–1940)

Summary

After Nagorno-Karabakh has been annexed to Soviet Azerbaijan and after the formation of the NKAR from 1923 till 1940 under Soviet totalitarianism the Armenians of Artsakh, overcoming all visible and invisible obstacles, constantly struggled for freedom, for reunion with mother Armenia and for reconstruction of national statehood. In Soviet years the struggle of the Armenians of Artsakh, with rises and landings, became the base of the nationwide and national liberation movement of February 1988.

Балаян Ваграм

ПРОЯВЛЕНИЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ В АРЦАХЕ В СОВЕТСКИЕ ГОДЫ

Резюме

После аннексии Нагорного Карабаха Азербайджаном и образования НКАО с 1921 г. до 1940 г. в условиях тоталитаризма армянство Арцаха, преодолевая все видимые и невидимые препятствия, не переставая боролось за свободу, воссоединение с матерью Арменией и воссоздание национальной государственности.

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՇՐՋԱՓՈՒԼԸ

Արցախն իր ուրույն տեղն ունի հայ ժողովրդի ազգային-սոցալատագրական պայքարում: Դարեր շարունակ Արցախն ու Սյունիքը Արևելյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական շարժումների հիմնական կենտրոններ են եղել: Մեր ժողովրդի պատմության բախտորոշ պահերին արցախցիները թշնամու դեմ պայքարի առաջին շարքերում՝ իրենց հայրենասիրությամբ ու արիությամբ նորանոր սխրանքների են կոչել սերունդներին:

Անցած դարի 20-ական թթ. սկզբներին, խորհրդային իշխանության ջանքերով Արցախի մի մասը՝ Լեռնային Ղարաբաղը, առանց նրա հիմնական բնակչության՝ հայության կամքը հարցնելու, Անդրերկրկոմի անօրինական որոշմամբ, բռնակցվեց նորահայտ Ադրբեջանի Հանրապետությանը: Դրանից հետո Ադրբեջանի Խոհրդային իշխանություններն իրենց քոչվոր բնակիչների համար արոտավայրեր ձեռք բերելու նպատակով ծրագրված աշխատանքները սկսեցին Լեռնային Ղարաբաղը հայաթափելու ուղղությամբ: Այդ քաղաքականությունը նրանք իրագործեցին նաև Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում, որը լիովին հայաթափվեց և բնակեցվեց ադրբեջանցիներով:

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը շուրջ 70 տարի անընդմեջ պայքարել է ադրբեջանական իշխանությունների հայավեր քաղաքականության դեմ՝ իր վրա հրավիրել ողջ աշխարհի ուշադրությունը: Շատ անմեղ գոհեր է տվել Արցախն այդ տևական ու դաժան գոյամարտի տարիներին, սակայն Ղարաբաղյան կնճիռը մնացել է անլուծելի:

ԽՍՀՄ-ում ազգային-ազատագրական շարժումները նոր փուլ թևակոխեցին վերակառուցման քաղաքականությանն անցնելուց հետո: Ոգևորված հրապարակայնության և վերակառուցման կարգա-

խոսներով, արցախահայությունը նորից ձեռնամուխ եղավ լուծելու դարաբաղյան հիմնահարցը: Ադրբեջանի իշխանությունները դրա դեմն առնելու նպատակով սկսեցին ավելի լկտիաբար ոտնահարել հայ բնակչության մարդկային իրավունքներն ու ազգային արժանապատվությունը՝ հարկադրելով նրանց հեռանալ իր պապենական բնակավայրերից:

30 տարի առաջ 1988 թ. փետրվարի 20-ին մեծ դժվարությամբ հրավիրվեց ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը, որը հենվելով իր սահմանադրական իրավունքի վրա, քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմից հանելու և Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու հարցը¹: Ադրբեջանի իշխանությունները Կոմկուսի առաջին քարտուղարի գլխավորությամբ բոլոր միջոցներով փորձեցին խանգարել նստաշրջանի գումարումը, սակայն դա նրանց չհաջողվեց: «Եկել է վերակառուցման ու ժողովրդավարության ժամանակը,- նշվեց նստաշրջանում: Մեր երկիրը լծվել է ստալինյան դաժան պատմաշրջանում կատարված հակաժողովրդական ամեն տեսակ սխալների ու զանցառությունների վերացմանը: Վաղուց ժամանակն է, որ մարզի հայության ճակատագրի վրա դրված խարանը ե.ս ջնջվի, և մենք՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայերս ձառք բերենք մեր երկրամասը տնտեսապես զարգացնելու, մեր ազգային-մշակութային նվաճումներին լիիրավ տեր դառնալու հնարավոր որոնումները»²: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը նստաշրջանի մասնակիցները համոզված են, որ արցախյան հիմնահարցի միակ և սահմանադրային կարգով լուծումը՝ Հայաստանի հետ վերամիավորումն է: Ուստի և Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի XX գումարման մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշեց. «Ընդառաջելով ԼՂԻՄ աշխատավորության ցանկություններին, խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղծերի

¹ Տե՛ս «Սովետական Ղարաբաղ», 21 փետրվարի, 1988:

² Նույն տեղում:

նկատմամբ և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կողմից ՀԽՍՀ կողմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծման համար»։ Հաջորդ օրն այս որոշումը տպագրվեց «Սովետական Ղարաբաղ» թերթում։ Ադրբեջանի դեկավարության թելադրանքով նույն օրը ԽՄԿԿ Կենտկոմն ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» որոշումը, որով դատապարտեց մարզխորհրդի որոշումը՝ այն համարելով մի խումբ անջատողականների գործողությունների արդյունք³։ Հայաստանում առաջին իսկ օրվանից տեղի ունեցան արցախահայության հետ համերաշխության զանգվածային ելույթներ, բազմամարդ ժողովներ ու ցույցեր, որտեղ աշխատավորները Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը զորավիզ լինելու իրենց վճռականությունն էին հայտնում և կենտրոնական իշխանություններից պահանջում արդարացիորեն լուծել այդ հարցը։ Երևանում և հանրապետության մյուս քաղաքներում սկսեցին բազմամարդ հանրահավաքներ գումարվել։ Մայրաքաղաքի «Թատերական» (այժմ՝ «Ազատության») հրապարակում առաջին զանգվածային հանրահավաքները կազմակերպվեցին Ի. Մուրադյանի, Ս. Կապուտիկյանի, Վ. Սարուխանյանի և ուրիշների գլխավորությամբ։ Աննախադեպ աճում էր հանրահավաքների մասնակիցների քանակը։ Փաստորեն, ԽՍՀՄ պատմության մեջ առաջին անգամ Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում տեղի ունեցան զանգվածային՝ հարյուր հազարանոց հանրահավաքներ ու ցույցեր։ Երևանի թատերական հրապարակում, Մատենադարանի առջև, գլխավոր պողոտայում տեղի ունեցող հանրահավաքներում ու ցույցերում ելույթ էին ունենում գիտության ու արվեստի նշանավոր գործիչներ, բանվորներ, ծառայողներ, պատերազմի ու աշխատանքի վետերանները, տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչները։ Հռետորների շարքում էին Հայաստանի Հանրապետություն ԳԱԱ նախագահ՝ Վ.

³ Նույն տեղում։

Համբարձումյանը և ուրիշներ⁴: Հայաստանում բնակվող ռուսները, քրդերը, եզդիները, ուկրաինացիները և մյուսներն իրենց համայնքների, միությունների անունից պաշտպանում էին արցախահայության օրինական պահանջը, հրապարակում դիմումներ, կոչեր: Հայաստանաբնակ բոլոր ազգությունները սատար կանգնեցին արցախցիների արդար պահանջին: Սակայն կենտրոնական իշխանությունները հարցն ըստ էության լուծելու փոխարեն, փորձում էին այդ պայքարը դադարեցնել հայ անվանի մտավորականների օգնությամբ: Փետրվարի 25-ին, ԽՄԿԿ գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովը հանդիպեց հայ մտավորականության ներկայացուցիչներ՝ Ս. Կապուտիկյանի և Չ. Բալայանի հետ⁵: Նա նպատակ ուներ սին խոստումներով հանգստացնել Ղարաբաղի այնպիսի ժողովրդին: Խոստումներից բացի նա սպառնաց, որ վերամիավորման դեպքում շատ վատ կլինի Ադրբեջանում բնակվող շուրջ 400 հազար հայերի ճակատագիրը: Նա, փաստորեն հուշեց ադրբեջանցի վանդալներին անել այն, ինչ արեցին հետագայում: Գորբաչովը հուշեց նաև, որ ադրբեջանցիները կարող են փակել Հայաստան տանող ճանապարհները, հանրապետությունը կտրել արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելուց և տնտեսական բոյկոտի միջոցով բնակչությանը սովի մատնել: ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինների հակահայկական քաղաքականությունը դրսևորվեց շարժման առաջին օրերից, և մինչև վերջ հավատարիմ մնաց արցախյան նկատմամբ որդեգրած անհանդուրժողականությանը: Կենտրոնը փորձեց արցախյան պայքարի հիմնական նպատակը հանգեցնել զուտ տնտեսական պայքարի և ապակողմնորոշել լայն հասարակայնությանը:

Պատահական չէր, որ 1988 թ. մարտին ԽՄԿԿ Կենտկոմի և Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ ԼՂԻՄ հիմնահարցերը կարգավորելու նպատակով հատկացվեց 400 միլիոն ռուբլի՝ սոցիալ-տնտեսական հրատապ հարցերը լուծելու համար⁶: Ադրբեջանի ղեկավար-

⁴ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ.Լ. Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Ե., 1992, էջ 17:

⁵ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Ե., 1997, էջ 25:

⁶ Նույն տեղում, էջ 33:

րությունն այդ գումարի մի մասը յուրացրեց, մյուս մասն էլ տրամադրեց միայն Ղարաբաղի ադրբեջանաբնակ գյուղերի բարեկարգմանը: Այդ բոլորին քաջատեղյակ Մոսկվան բավարարվում էր ժողովուրդների բարեկամություն քարոզելով:

Ղարաբաղյան շարժման առաջին իսկ օրերից լիովին բացահայտվեց Հայաստանի իշխանությունների կտրվածությունը ժողովրդական զանգվածներից: Հանրապետության ղեկավարության ոչ մի օղակ չկարողացավ ազդել ծավալվող իրադարձությունների վրա: Ավելին, նրանք այդ ուղղությամբ որևէ փորձ անգամ չարեցին: Ինքնամեկուսացման ուղին բռնած ՀԿԿ ղեկավարությունը ոչ միայն չկարողացավ գլխավորել զանգվածային շարժումը, այլև արգելեց մամուլում յուսաբանել կենսական նշանակություն ունեցող այդ իրադարձությունները: Տարիներ շարունակ չանդրադառնալով արցախյան հիմնահարցին և անտեսելով այդ մասին ստացված ահազանգերը, հանրապետության կուսակցական-պետական բյուրոկրատիան արցախյան շարժման նկատմամբ ծայրահեղ զգուշավորություն և վախկոտություն դրսևորեց: Դա թելադրված էր պաշտոնական որոշումն ամեն գնով պահպանելու ձգտմամբ:

Արցախյան հիմնահարցի հետ մեկտեղ հանրահավաքներում բացահայտվում և քննարկվում էին նաև հանրապետության սոցիալտնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղ գտած բազում թերություններ ու սխալներ, որոնց մասին իշխանությունները լռում էին: Փաստորեն ժողովուրդն իր ձեռքն էր վերցրել ինչպես շարժման, այնպես էլ հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի ղեկավարությունը⁷:

1988 թ. փետրվարին ստեղծվեց կազմկոմիտե, որը պիտի գլխավորեր և ավելի նպատակասլաց դարձներ ժողովրդական շարժումը: Այդտեղ ընդգրկվեցին Ի. Մուրադյանը, Վ. Սարուխանյանը, Հ. Գալստյանը, Վ. Մանուկյանը, Ա. Մանուչարյանը և ուրիշները⁸: Կազմկոմիտեն ղեկավարում էր բազմահազարանոց ցույցերն ու

⁷ Տե՛ս «Սովետական Ղարաբաղ», 21 փետրվարի, 1988:

⁸ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 21:

հանրաքվեները, որտեղ ժողովրդի հետ քննարկում էին հրատապ խնդիրները և նրա հավանությունն ստանալուց հետո՝ որոշումներ ընդունում:

Հայաստանի և Ղարաբաղի համաժողովրդական ազատագրական շարժումը համակարգելու նպատակով, 1988 թ. մարտի սկզբներին Ի. Մուրադյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց «Ղարաբաղ» կոմիտեն: Հանրապետության բոլոր շրջաններում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում ստեղծվեցին նման կոմիտեներ, որոնց միջոցով շարժմանն ավելի կազմակերպված բնույթ էր հաղորդվում:

1988 թ. փետրվարի 26-ին ԽՄԿԿ գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովը հասուկ կոչով դիմեց Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, որտեղ հորդորում էր դադարեցնել ցույցերն ու հանրահավաքները, խոստանալով առաջիկայում լուծել բարձրացված հարցերը: Հայ ժողովուրդը մեյ անգամ ևս հավատաց կենտրոնական իշխանություններին և դադարեցրեց գործադուլներն ու հանրահավաքները: Իսկ ադրբեջանցիներն ընդհակառակը, ոչ միայն չդադարեցրին, այլև բորբոքեցին հակահայկական ելույթներ և դիմեցին վայրագ գործողությունների⁹:

1988 թ. փետրվարի 26-ից սկսած հակահայկական հանրահավաքներ բորբոքվեցին Սումգայիթ քաղաքում, որը գլխավորում էին շրջկոմի քարտուղարները: Հետագայում սլաշտոնանկ արված Սումգայիթի քաղկոմի քարտուղարը հայտարարեց, որ ինքը կապացուցի, որ այդ բոլորը կազմակերպվել է Ադրբեջանի Կոմկուսի կենտկոմի և նրա առաջին քարտուղարի ցուցումով: Անկասկած, լավատեղյակ էր նաև Մոսկվան¹⁰:

Փետրվարի 27-ին ադրբեջանական խուժանը տեղական իշխանությունների աչքի առաջ կազմակերպեց հայ ազգաբնակչության կոտորածը, որը տևեց մինչև փետրվարի 29-ը: Պաշտոնական տվյալներով տանջամահ են արվել 32 մարդ, խոշտանգվել ու ծանր վիրավորվել՝ ավելի քան 200 հոգի: Այս բարբարոսական գործողություն-

⁹ Տե՛ս Ռ. Ուլուբալյան, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, էջ 34:

¹⁰ Տե՛ս Сумгаит... Геноцид... Гласность?, Е., 1990, и. 12-13.

ների ժամանակ տեղի էին ունենում բռնություններ, համատարած թալան: Ո՛չ Սումգայիթի հանրահավաքները, ո՛չ կոտորածները պատահական չեն եղել, ինչպես հետագայում փորձում էին ներկայացնել ադրբեջանական իշխանությունները: Նախօրոք կազմել են հայերի բնակարանների ցուցակները, անջատել հեռախոսները, պահեստավորել ինքնաշեն զենքեր¹: Փետրվարի 26-29-ին Սումգայիթի միլիցիան չի գործել: Քաղաքը խուլ շրջափակված էր. ճանապարհներն ու երկաթուղին զինված ջոկատների հսկողության տակ էին: Գազազած խուժանը հայերին սպանում էր իրենց բնակարաններում, տանջամահ էին անում փողոցներում ու հրապարակներում, այրում կենդանի մարդկանց: Դա ծրագրված կոտորած ու թալան էր, որին զոհ գնացին հարյուրավոր մարդիկ: Այդ հանցագործության նպատակն էր փակել Արցախի հիմնահարցի քննարկման հեռանկարները, ահաբեկել հայերին նոր ջարդերի կազմակերպման սպառնալիքով և հարկադրել հրաժարվել ազատագրական պայքարից²: Երեք օր տևած ջարդերից հետո, փետրվարի 29-ի գիշերը գործ մտցվեց Սումգայիթ, որին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել վայրագությունները և քաղաքից դուրս հանել կենդանի մնացած հայերին: Ավելի քան երեք հազար սումգայիթաբնակ հայեր պատսպարվեցին Հայաստանում, իսկ մնացածը ցրվեցին երկրով մեկ: Նրանց թույլ չէին տալիս փոխադրվել Ղարաբաղ³:

Կենտրոնական իշխանությունները ձգտում էին հասարակությունից թաքցնել սումգայիթյան ողբերգությունը, այն ներկայացնելով որպես խուլիգանական տարրերի գործողություն: Նրանք քողարկում էին իրենց հանցագործությունը: Ավելին, կենտրոնական մամուլն ու հեռուստատեսությունը դատապարտում էին «այրուետարական միասնությունը խաթարող հայ անջատականներին», հակահայկական թույն սփռում ամբողջ երկրում: Մոսկվայի ադրբեջանամետ

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 20:

² Մանրամասն տես Сумгаит...Геноцид...Гласность?, էջ 12–25, Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, 1998, էջ 19–26:

³ Տե՛ս Нагорный Карабах. Историческая справка, Е., 1988, с. 63.

քաղաքականության շնորհիվ սումգայիթյան ոճրագործները մնացին անպատիժ: Դա աղոթեջանաբնակ հայերի նկատմամբ լայնածավալ հալածանքների և բռնի տեղահանումների ազդակ հանդիսացավ:

Սումգայիթյան ոճրագործությունը ոչ միայն չընկճեց հայ ժողովրդին, ինչպես սպասում էին աղոթեջանացիները, այլ ընդհակառակը, նրան ավելի համախմբեց համազգային նպատակների իրագործման գաղափարների շուրջը: 1989 թ. մարտին Արցախում-Հայաստանում ավելի մեծ թափով վերսկսվեցին բողոքի բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները: Հիմնական պահանջներն էին. արդարացի լուծել դարաբաղյան հիմնահարցը, քաղաքական գնահատական տալ սումգայիթյան եղեռնագործությանը և պատժել հանցագործներին: Սակայն կենտրոնական իշխանությունները շարունակում էին բացահայտ հակահայկական դիրք գրավել և նրա արդարացի պայքարը բռնի ուժով ճնշելու քաղաքականություն վարել: 1988 թ. մարտին Երևանի փողոցներում հայտնվեցին խորհրդային զինվորներն ու զրահատեխնիկան, որն իր հսկողության տակ վերցրեց կառավարական շենքերը, ռադիոտունն ու հեռուստակենտրոնը, փոստատունն ու հիմնական ճանապարհները: Արգելվեցին ցույցերն ու հանրահավաքները: Սակայն ժողովուրդը վճռական էր և չէր կարող հանդես չգալ արցախյան շարժման պաշտպանի դերում¹⁴:

Զնայած բռնաճնշումներին՝ շարունակվում էին ցույցերն ու հանրահավաքները: Զանգվածային միջոցառումների ժամանակ այդժամ պահանջում էին հրավիրել Հայաստանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան և ընդունել Ղարաբաղը Մայր հայրենիքին միավորվելու մասին որոշում: Սակայն իշխանությունների անվճռականության հետևանքով նստաշրջանն անընդհատ հետաձգվում էր: Սկսվեցին նստացույցեր, հացադուլներ և կազմակերպվեցին գործադուլներ: 1988 թ. հունիսի 15-ին իշխանությունները հարկադրված հրավիրեցին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան, որն ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշմանը, համաձայնություն տվեց, որ ԼՂԻՄ-ը մտնի Հայաստանի կազմի մեջ: Միաժա-

¹⁴ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 16 հունիսի, 1988:

մանակ Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը դիմեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ այդ հարցը քննարկելու և դրականորեն լուծելու խնդրանքով: Սա ԽՍՀՄ-ի պատմության մեջ եզակի դեպք էր, երբ տերական մարմինները տարածքային փոփոխություններ կատարելու մասին որոշում են ընդունում առանց կենտրոնի նախնական հրահանգավորման: Ուստի զարմանալի չէր, որ մոսկովյան իշխանությունները հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը որակեցին վերակառուցման դեմ ուղղված ներսահմանային վերածնունդներ կատարող քայլ և մերժեցին հարցի քննարկումը¹⁵:

1988 թ. հուլիսին Ղարաբաղի խնդրի շուրջ Մոսկվայում հրավիրվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստ, որին մասնակցում էին Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արցախի ներկայացուցիչները: Հայաստանի պատվիրակությունը ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս. Հարությունյանի գլխավորությամբ փորձեց բացատրել արցախյան շարժման էությունը և մայր հայրենիքի հետ Ղարաբաղի վերամիավորման օրինականությունը, դատապարտեց սոսնգայիթյան ոճրագործությունը¹⁶: Պատվիրակության անդամները նշեցին, որ 20-ական թվականների սկզբներին Ստալինի կոպիտ ճնշման ներքո տեղի է ունեցել պատմական անարդարություն և հայ ժողովրդի մի մասը, հակառակ իր կամքին, հայտնվել է օտարի գերիշխանության ներքո: Քանի որ վերակառուցման շրջանում վերանայվում են անհատի պաշտամունքի շրջանում կատարած չարագործությունների հետևանքները, վերականգնվում է պատմական արդարությունը, պետք է Ղարաբաղը միավորել մայր Հայրենիքին: Սակայն Մ. Գորբաչովի գլխավորած կոուսակցական վերնախավը բացահայտ հակահայկական դիրքորոշում դրսևորեց, փորձելով հավասարության նշան դնել հակամարտող կողմերի միջև: Ավելին, նրանք, մերժելով արցախահայության օրինական պահանջը, ձգտում էին ամեն կերպ պաշտպանել Ադրբեջանի շահերը, դատապարտել արցախյան շարժումը: Այս հայադավ միջոցառումը չլնկնեց հայ ժո-

¹⁵ Տե՛ս Ուլուքարյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 79–84:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

ղովրդին: Այս անգամ ավելի կազմակերպված սկսվեց պայքարը: Ղարաբաղի վերամիավորվելու համար: Դեռևս մայիսին կազմակերպվել էր դարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտե (Վ. Մանուկյան, Լ. Տեր-Պետրոսյան, Ռ. Ղազարյան և ուրիշներ), որը պայքարի նոր մեթոդներ առաջադրեց: Ղարաբաղում և Հայաստանում կազմակերպվեցին քաղաքական լայնածավալ և տևական համագլխային գործադուլներ: «Ղարաբաղ» կոմիտեի կոչով կազմակերպված հանրահավաքները պահանջում էին Արցախը միավորել մայր Հայաստանի հետ¹⁷:

1988 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Հայաստանում տեղի ունեցան Գերագույն խորհրդի մասնակի ընտրություններ: Ժողովրդական զանգվածների ճնշման տակ առաջին անգամ նոմենկլատուրային կադրերից բացի ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամ Ա. Մանուչարյանը և «Գթություն» բարեգործական միության նախագահ Խ. Ստամբոլցյանը, իսկ 1989 թ. օգոստոսին պատգամավորներ ընտրվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, Ռ. Ղազարյանը, ինչպես նաև Արցախի ներկայացուցիչներ՝ Ռ. Քոչարյանը և ապօրինաբար ձերբակալված «Կռունկ» կոմիտեի նախագահ Ա. Մանուչարյանը: Սա ներքևից պարտադրված ժողովրդավարություն էր, որը հետագայում կարևոր դեր խաղաց իշխանափոխության գործընթացում¹⁸: 1989 թ. նոյեմբերին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց, որ հանրապետությունում միայն կիրառործվեն Մոսկվայի այն որոշումները, որոնց հավանություն կտա Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը: Մոսկովյան իշխանությունները ոչ միայն ապօրինի և չեղյալ համարեցին այդ որոշումը, այլև նոյեմբերի 24-ին հատուկ դրություն և պարետային ժամ մտցրին Երևանում (Լեռնային Ղարաբաղում այն մտցվել էր սեպ-

¹⁷ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 30, 31:

¹⁸ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ.Ե., Արցախը փորձության ժամին, Ե., 1991, էջ 26–28:

տեմբերից) և արգելեցին բոլոր տեսակի ցույցերն ու հանրահավաքները¹⁹:

Սուճալիթյան եղեռնագործությունից հետո, Մոսկվայի թույլտվությամբ ու խրախուսմամբ, Ադրբեջանում շարունակվում էր հակահայկական քարոզչությունը: 1988 թ. գարնանից ադրբեջանական իշխանությունների կազմակերպած ավագակային ջոկատները հարձակվում էին հայկական գյուղերի վրա, թալանում, սպանում մարդկանց, պահանջում հեռանալ իրենց բնակավայրերից: Կիրովաբադից (Գյանջա), Բաքվից, Շահումյանի և Խանլարի շրջաններից ու այլ հայաշատ վայրերից սկսվեց բնակչության արտաքսումը, որն ուղեկցվում էր բռնություններով ու խոշտանգումներով²⁰: Մեկ ու կես ամսվա ընթացքում (ապրիլ-մայիս) շուրջ 300 հազար հայեր բռնագաղթվեցին, որի ընթացքում, ոչ լրիվ տվյալներով զոհվեց 270 մարդ: Բռնագաղթվածները ադրբեջանական հրոսակներին էին թողնում իրենց բնակարանը, կահույքը, անասունները և այլն: Դա ավելի էր ոգևորում անպատժելիության մթնոլորտում գործող խուժանին: Իրենց հանցագործությունները քողարկելու նպատակով Ադրբեջանի իշխանությունները կեղծ պայմանագրեր են հարկադրում ստորագրել, որ իբր հայերը կամավոր են մեկնում Հայաստան: Միաժամանակ վախենալով վրեժխնդրությունից և համաշխարհային հասարակությանը թուրիմացության մեջ զցելու նպատակով Ադրբեջանի իշխանությունները 1988 թ. դեկտեմբերին կազմակերպեցին հայաստանաբնակ ադրբեջանցիների արտագաղթ: Մոսկվան շտապեց հավասարության նշան դնել տարվա սկզբին Ադրբեջանից փախստական հայերի և տարվա վերջում Հայաստանից կազմակերպված արտագաղթերի միջև: Մ. Գորբաչովի մերձավորները հաշվի չէին առել մի մանրուք. Ադրբեջանի հայերը թալանվել, խոշտանգվել և իրենց ունեցվածքը թողել փախել էին, իսկ հայաստանաբնակ ադրբեջանցիներին ոչ միայն հնարավորություն տրվեց վաճառելու կամ փոխանա-

¹⁹ Տե՛ս Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները..., էջ 28, 29:

²⁰ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 34:

կելու իրենց բնակարանները, այլև իրենց ունեցվածքը փոխադրելու համար մեքենաներ և նույնիսկ ինքնաթիռներ տրամադրվեցին: 1988 թ. մարտ-դեկտեմբեր ամիսներին Ադրբեջանից բռնագաղթվեց մոտ 400 հազար հայ, որոնց մոտ կեսը հանգրվանեց Հայաստանում, իսկ մնացածը՝ ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններում: Իսկ տարեվերջին Հայաստանից արտագաղթած 150 հազար ադրբեջանցիներն առանց դժվարությունների տեղավորվեցին հայերի բնակարաններում: Ընդ որում Հայաստան ներգաղթածները հիմնականում քաղաքաբնակներ էին, որը մեծ դժվարությունների առջև կանգնեցրեց իշխանություններին (1988 թ. Հայաստանում մոտ 100 հազար ընտանիք հերթագրված էր բնակարան ստանալու համար)²¹:

Հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը անտանելի վատացավ 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժի հետևանքով: Այդ ահավոր աղետին զոհ գնացին 25 հազար մարդ (պաշտոնական տվյալներով), 530 հազարը մնացին անօթևան: Ավերվեցին հարյուրավոր գյուղեր ու քաղաքներ, շարքից դուրս եկավ արդյունաբերությունը, քայքայվեց գյուղատնտեսությունը: Հանրապետությունը կաթվածահար եղավ: Ամբողջ աշխարհը ցավով արձագանքեց այդ ահավոր աղետին և օգնության ձեռք մեկնեց հայ ժողովրդին²²:

1988 թ. դեկտեմբերյան աղետի սոցիալ-տնտեսական և բարոյա-հոգեբանական ծանր ու բարդ հետևանքներն անգամ չընդհատեցին Արցախի ազատագրման համար ծավալվող համաժողովրդական պայքարը: Հայ ժողովուրդը աղետի գոտի ժամանած Մ. Գորբաչովից պահանջեց արդարացի լուծում տալ արցախյան հիմնահարցին, այն միավորեր մայր հայրենիքի հետ: Սակայն ԽՍՀՄ ղեկավարը ոչ միայն չընդառաջեց այդ արդարացի պահանջին, այլև փորձեց վարկաբեկել հայերի ազատագրական շարժումը և նույն օրը կարգադրեց հաշվեհարդար տեսնել շարժման կազմակերպիչների ու ղեկավարների հետ: Դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին կալանավորվեցին և մոս-

²¹ Տե՛ս Коммунист, 18 января, 1989.

²² Տե՛ս «Մովկտական Հայաստան», 15 հունվարի, 1988:

կովյան բանտեր փոխադրվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները և մի քանի տասնյակ երիտասարդներ Հայաստանից ու Արցախից: Մոսկվայի ադրբեջանամետ իշխանությունները փորձում էին օգտագործել երկրաշարժի ծանր հետևանքները, գլխատել հայերի ազատագրական պայքարը և դաժան միջոցներով վերջնականապես ճնշել այն: Սակայն հսկառակ արդյունք ստացվեց²³: Հայաստանում ու Ղարաբաղում նոր թափով բորբոքվեցին բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները: Արցախյան հիմնահարցի արդարացի լուծման պահանջին ավելացվ նաև շարժման դեկավարներին ազատ արձակելու պահանջը: Այս ճակատագրական օրերին հայ ժողովրդի արդարացի պահանջին պաշտպան կանգնեցին ԽՍՀՄ առաջավոր մտավորականներ Ա. Սախարովը, Մ. Դուդինը, Ա. Նույկինը և ուրիշները: Նրանք երկրի առաջադիմական, ժողովրդավարական ուժերին կոչ էին անում բոլոր միջոցներով սատար կանգնել հայ ժողովրդի արդարացի պահանջին:

1989 թ. հունվարի 12-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղում կառավարման նոր, հատուկ ձև մտցնելու մասին: Նախատեսվում էր ստեղծել 8 հոգուց (մեծ մասը Մոսկվայից) կազմված կառավարական հատուկ կոմիտե ԽՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Ա. Վոլսկու գլխավորությամբ: Նույն որոշմամբ դադարեցվեց ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգմավորների 20-րդ գումարման մարզխորհրդի գործունեությունը: Վերցվեց մարզի կուսակցական մարմինը՝ մարզկոմը: Այս վերջինն արվում էր մարզկոմի առաջին քարտուղար, ազատագրական շարժման դեկավարներից մեկի՝ Հ. Պողոսյանից ազատվելու նպատակով: Շուտով Ա. Վոլսկու գլխավորած կոմիտեն սկսեց աշխատանքները²⁴:

Հայ ժողովուրդը, ի սկզբանե մեծ հույսեր չկապեց այդ որոշման հետ, որտեղ հատուկ ընդգծված էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի մի մասն է: Այդ կոմիտեի գոյության մի քանի ամիսները ցույց տվեցին, որ Հայաստանի ու Արցախի միջև տնտեսական կապերն

²³ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ. Ե., նշվ. աշխ., էջ 119–126:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 195–206:

ամրապնդելու փոխարեն, նրա լուռ համաձայնությամբ, Ադրբեջանի իշխանությունները շրջափակել են Լեռնային Ղարաբաղը և շարունակում են բռնություններ գործադրել հայերի նկատմամբ: Հատուկ կոմիտեն մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով չկարողացավ որոշակի միջոցառումներ ձեռնարկել վիճակը շտկելու ուղղությամբ: Հասկանալի է, որ նա պարտավոր էր կատարել մոսկովյան ցուցումները: Արցախի և Հայաստանի հայության մեջ խորացավ անվստահությունը հատուկ կոմիտեի և ընդհանրապես կենտրոնական իշխանությունների նկատմամբ²⁵:

Հայ բնակչության հետևողական պայքարի շնորհիվ և առաջադեմ մտավորականության օժանդակությամբ դարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամներն 1989 թ. մայիսին ազատ արձակվեցին: Նրանք նոր թափով շարունակեցին ազատագրական շարժումը, ընդլայնելով գործողությունների ծրագրերը, որն ի վերջո հանգում էր ազգային անկախության նվաճմանը:

1989 թ. նոյեմբերին հիմնադրվեց Հայոց Համագգային Շարժում (ՀՀՇ) կազմակերպությունը, որը հայտարարեց, որ ազատագրական շարժման վերջնանպատակը հին վարչակարգի տապալումն ու Արցախի ազատագրումն է²⁶:

1989 թ. Ադրբեջանում հակահայկական հիստերիան հասավ իր գագաթնակետին: Դրա համար առիթ ծառայեցին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգմավորների առաջին համագումարում հայ պատգամավորների ելույթները, որոնք ապացուցեցին դարաբաղյան պայքարի արդարացի լինելը և պահանջեցին մարզը Հայաստանի հետ վերամիավորել: Ադրբեջանի մամուլը վայնասուն բարձրացրեց, իսկ իշխանությունները նոր զինված վայրագությունների դիմեցին: Ամենուր լայնածավալ բռնություններ սկսվեցին: Հայաշատ վայրերում սովորական դարձան հալածանքները, խոշտանգումներն ու սպանությունները: Տասնյակ հայկական բնակավայրեր թալանվեցին ու

²⁵ Տե՛ս Խորհրդային Հայաստան, 23 սեպտեմբերի, 1989:

²⁶ Տե՛ս Արքաիսմյան Հ. Բ., Արցախյան գոյամարտ, Ե., էջ 165–167:

հրկիզվեցին²⁷: 1989 թ. ամռանը նոր ծավալուն բռնագաղթ սկսվեց, որի հետևանքով լիովին հայաթափվեցին Կիրովաբադը, Մինգեչաուրը, Խանլարը, Շահումյանը և այլ վայրեր, իսկ հուլիսին Ադրբեջանի կողմից փակվեցին Հայաստան և Ղարաբաղ տանող երկաթուղիներն ու ավտոճանապարհները: Սկսվեց շրջափակումը, որը ծանր սոցիալական հետևանքներ ունեցավ: 1989 թ. ամռանից Հայաստանում դադարեցին գործել արդյունաբերական ձեռնարկությունների մի մասը, ձախողվեց աղետի գոտու վերականգնման և գյուղատնտեսական մթերքների բերքահավաքի աշխատանքները²⁸: Փաստորեն Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի շրջափակումով Ադրբեջանը չհայտարարված պատերազմի սկիզբ դրեց²⁹: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը դատապարտեց Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի շրջափակումը և կենտրոնական իշխանություններից պահանջեց արտահերթ համագումար հրավիրել այդ հարցը քննարկելու համար: Դա տեղի չունեցավ: Իսկ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների երկրորդ համագումարը նույնիսկ խուսափեց շրջափակումն արձանագրելուց և դարձյալ հավասարապես մեղադրեց երկու հանրապետություններին³⁰: Դա, անշուշտ, ոգևորեց ադրբեջանցիներին և շրջափակումը կազմակերպված ու մշտական բնույթ ընդունեց: Շուտով Ադրբեջանի իշխանությունները փակեցին նաև ՌՄՖՍՀ-ից Հայաստան եկող գազատարը: Դա չտեսնված վնաս հացրեց Հայաստանին և շուրջ երկու տարի շրջափակված Արցախի տնտեսությանը: Ձմռան դաժան պայմաններում նվազեցին էներգիա արտադրելու հնարավորությունները, խաթարվեցին կենսագործունեությունն ապահովող օբյեկտների աշխատանքները, փակվեցին դպրոցները և բուհերը³¹: Սկսվեցին էներգիայի մատակարարման հովիւարային անջատումները³²:

²⁷ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ. Ե., նշվ. աշխ., էջ 185:

²⁸ Տե՛ս Խորիքոյային Հայաստան, 30 նոյեմբերի, 1989:

²⁹ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ. Ե., նշվ. աշխ., էջ 206–225:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Տե՛ս Խորիքոյային Հայաստան, 13 հունվարի 1990:

³² Տե՛ս Մելիք-Շահինսզադյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 36:

Շրջափակումը ծանր անդրադարձավ Արցախի վրա, որը լիովին կղզիացել, կտրվել էր արտաքին աշխարհից և ամենուր զգացվում էր սննդամթերքի, դեղորայքի և այլ անհրաժեշտ ապրանքների խիստ կարիքը³³։ Մարզի տնտեսական ու բարոյահոգեբանական վիճակը կարգավորելու և արյունահեղությունը դադարեցնելու նպատակով 1989 թ. օգոստոսին Ստեփանակերտում հրավիրվեց ԼՂԻՄ լիազոր ներկայացուցիչների համագումար։ Այն գտավ, որ մարզի կառավարման հատուկ ձևը ոչնչով չի օգնում հրատապ հարցերի կարգավորմանը, ոտնահարվել են մարզի ինքնավարության չնչին իրավունքները, ուստի նպատակահարմար է ընտրությունների միջոցով վերականգնել խորհրային իշխանությունը ու կուսակցական մարմինները³⁴։ Միաժամանակ որոշվեց մինչև իշխանության սահմանադրական ձևերի վերականգնումը մարզը կառավարելու համար ընտրել Ազգային խորհուրդ։ Նորընտիր Ազգային խորհուրդը կոչով դիմեց ժողովրդին՝ դադարեցնելու մի քանի ամիս տևած գործադուլը³⁵։

Սակայն Ազգային խորհրդի ստեղծումը չընդունվեց Ադրբեջանի և Մոսկվայի իշխանությունների կողմից, որի բնական հետևանքը հանդիսացավ ահաբեկչական քաղաքականության ուժեղացումը։ Հայկական բնակավայրերում զենք որոնելու նպատակով զինվորականները խուզարկություններ էին կատարում։ 1989 թ. ԽՍՀՄ Ներքին գործերի նախարարության զինվորները Ստեփանակերտում զենք գործադրեցին խաղաղ բնակչության նկատմամբ։ Չոհվեց 1, վիրավորվեց 5 մարդ։ Բացի գործից հայկական գյուղերի վրա հարձակումներ էին գործում ադրբեջանական զինված հրոսակախմբերը, որոնք հիմնականում զբաղվում էին անասնագողությամբ³⁶։

1989 թ. նոյեմբերին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ վերացվեց Ա. Վոլսկու գլխավորած կոմիտեն և ստեղծվեց Ադրբեջանի կազմկոմիտեն, որն օժտվեց լայն լիազորություններով։ Այն գլխավո-

³³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 37։

³⁴ Մանրամասն տե՛ս Մոսեսովա Ի., Հովնայան Ա., Բաքվի ջարդերը, Ե., 1992, էջ 7–48, 82–270։

³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 246, Խորհրդային Հայաստան, 21 հունվարի 1990 թ.։

³⁶ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ. Ե., նշվ. աշխ., էջ 147–152։

բում էր Ադրբեջանի կոմկուսի երկրորդ քարտուղար Վ. Պոլյանիչկոն: Այդ կոմիտեն իր հայտարարությամբ գերազանցեց մինչ այդ եղած կառավարման մարմիններին: Այն հիմնականում վարում էր հայկական գյուղերը մեկուսացնելու, ճանապարհները քանդելու, ջրամատակարարումը խափանելու քաղաքականություն: Վիճակն օրըստօրե վատանում էր³⁷:

Արցախահայության ազատագրական պայքարը չթուլացնելու նրա՝ սատար կանգնելու նպատակով 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստում հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի վերամիավորումը: Մեկ ամիս անց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը չեղյալ հայտարարեց այդ որոշումը՝ այն որակելով որպես հակասահմանադրական³⁸: Մոսկվան մեկ անգամ ևս հաստատեց իր հայատյաց քաղաքականությունը՝ ձգտելով բոլոր միջոցներով հայ ժողովրդին հետ պահել ազատագրական պայքարից: Որքան կենտրոնի կողմից ուժեղացվում էր հակահայկական քաղաքականությունը, այնքան համարձակ էին դառնում ադրբեջանական հրոսակները³⁹:

1989 թ. հուլիսին Բաքվում կազմակերպվեց Ադրբեջանի Ժողովրդական ճակատը: Շուտով նրանք զինված ջոկատներ ստեղծեցին և առանձին շրջաններում գավթեցին իշխանությունը (Լենքորան): Դեկտեմբերին նրանք ավերեցին պետական սահմանային կառույցները՝ դրսից առատորեն գենք ու զինամթերք ներկրելու համար: 1990 թ. հունվարին Ադրբեջանի Ժողովրդական ճակատը, ոգևորված անպատժելիության քաղաքականությունից, հայկական ջարդեր կազմակերպեց Բաքվում: Հունվարի 13-ի բազմահազարանոց հանրահավաքից հետո, երբ Ադրբեջանի կոմկուսի առաջին քարտուղար Վեգիրովը «հայությանը ոչնչացնելու» կոչ արեց, նախապես կազմված հասցեներով ադրբեջանական զինված խուժանը հարձակվեց

³⁷ Մկիր-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, էջ 123–129:

³⁸ Մանրամասն տե՛ս նույնը, էջ 127–135:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

հայերի բնակարանների վրա՝ բնակչությանը սպանելու, ունեցվածքը թալանելու նպատակով: Այդ վայրագություններին զոհ գնաց մոտ 400 հայ: Յոթ օր անընդհատ թաղից թաղ անցնելով նրանք հայկական նոր եղեռն կազմակերպեցին Բաքվում, կողոպտեցին հազարավոր ընտանիքներ: Գազազած ամբոխն իր մարդակեր ոլորապտույտի մեջ առավ նաև ռուսներին և վտանգի տակ դրվեց Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության գոյությունը: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը բավականին ուշացումով ուշքի եկավ և հունվարի 20-ին Բաքվում արտակարգ դրություն հայտարարվեց: Չորքը մեծ դժվարությամբ և զոհերի գնով կարողացավ դադարեցնել վայրենի սպանողը: Ադրբեջանցիների սանձազերծած բարբարոսության հետևանքով հազարավոր հայեր, ռուսներ, հրեաներ հարկադրված էին արտագաղթել երկրից: 1990 թ. Հայաստանում փախստականների թիվը հասավ մոտ 300 հազարի, որոնք գտնվում էին շատ ծանր պայմաններում: Օգտվելով այդ կացությունից՝ հունվար-փետրվար ամիսներին ադրբեջանական գրոհայինները զինված հարձակումներ սկսեցին Հայաստանի սահմանների ամբողջ երկայնքով: Սակայն հայ աշխարհագորային ջոկատները հերոսաբար դիմադրեցին և կանխեցին հակառակորդի առաջխաղացումն ու Հայաստանը պատերազմի մեջ ներքաշելու փորձերը: Ինչպես միշտ, այս անգամ ևս Մոսկվան հավասարապես հանդիմանեց երկու կողմերին:

1990 թ. օգոստոսին դրվեց անկախ պետականության կերտման գործընթացի սկիզբը: Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն: Այդժամ պետական մակարդակով Հայաստանն սկսեց պաշտպանել Արցախի շահերը:

Սակայն ադրբեջանական իշխանություններն օգտվելով Մոսկվայի բացարձակ աջակցությունից՝ շարունակում էին բռնազրավել հայերի բնկավայրերը և նրանց արտաքսել իրենց գյուղերից: 1991 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ադրբեջանական օմոնը (միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատները) խորհրդային բանակի աջակցությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեց Շահումյանի շրջանի և Գետու-

շենի ենթաշրջանի հայ բնակչության դեմ՝ իրականացնելով նախօրոք մշակված «Օղակ» («Կոլցո») օպերացիան: Այդ գործողությունները սկսվեցին ապրիլի 30-ին, որին մասնակցում էին ռուսական «Վիրաժ» և «Օբրիվ» միավորումները, ադրբեջանական օմոնի «Դոգոր» ստորաբաժանումը և տասնյակ ավարառու հրոսակախմբեր: Նրանք նախապես գրավել էին Գետաշենի շրջակա բարձունքները, շրջափակել գյուղը: Չրահամեքենաներով, հրասայերով և զենքերի տարբեր տեսակներով հարձակվեցին հայկական գյուղերի վրա: Կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերում, որտեղ հերոսաբար զոհվեցին Թաթուլ Կրպեյանը, Սիմիոն Ալիքյոզյանը, Արթուր Կարապետյանը, Վալերի Նազարյանը, Ջարգանդ Դանիելյանը և շատ ուրիշներ: Սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին և զավթիչները գրավեցին ու հիմնովին ավերեցին Գետաշենն ու Մարտունաշենը: Ոգևորված այս վանդալիզմով՝ ադրբեջանցիները համատարած հարձակումներ սկսեցին հայկական գյուղերի վրա: Մայիսի կեսերին բռնազաղթեցին Հաղրութի և Շահումյանի 24 հայկական գյուղերի բնակիչներ: Փաստորեն 1991 թ. մայիս-հունիս ամիսներից Ադրբեջանի կողմից հրավիրեց ադրբեջանահայկական պատերազմ:

Edik Minasyan

THE NEW STAGE OF THE ARTSAKH MOVEMENT

Summary

30 years ago, on February 20, 1988, there happened an event which was historical in all respects. The NKAR Regional Council made a decision to join Armenia. The Armenian people, along with their sisters and brothers from the Diaspora, expressed their full support to that decision.

February 20, 1988, marked the beginning of a new phase of the Armenian liberation movement, giving a unique example of the first Armenian revival which inspired millions of people. That day became the

outburst of dissatisfaction and protests accumulated for decades, the focus of a long struggle against injustice, oppression and violence.

It could not continue that way anymore. Artsakh came out onto the square for the sake of protecting its own rights, for the sake of disposing of its own destiny independently, for the sake of being free to live in their own land and remaining an Armenian. We have regained our national unity, unanimity and decisiveness. In Armenia and Artsakh, a pan-national movement was formed, which was exceptional with its elan and was indefinable, national and at the same time democratic in its nature.

The exercise of the national right of self-determination and democratic freedoms became a clear target, to which our people went forward being convinced that freedom and liberty were indisputable values. The massacres of the Armenian population of Baku and Sumgayit finally demonstrated the real face and goals of the dictatorial Azerbaijan, revealing its monstrous programs to exterminate the Armenians of Artsakh. The Armenian people united, became unanimous and took up arms protecting its land and homeland, our faith and dignity in the war imposed on us, preventing the genocide and creating glorious victories, liberated Mountainous Artsakh.

Эдик Минасян

НОВЫЙ ЭТАП АРЦАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

.

30 лет назад 20 февраля 1988 года произошло историческое событие. Областной совет НКАР принял решение войти в состав Армении.

Армянский народ, а также братья и сестры армянской диаспоры выразили полнейшую готовность к содействию в данном решении.

20 февраля 1988 года было провозглашено началом нового этапа армянской освободительной борьбы, явилось исключительным

примером первого армянского возрождения, которое воодушевило миллионы людей. Этот день перерос в десятилетия, наполненные взрывами недовольств и протестов, несправедливостью, эпицентром длительной и горячей борьбы против агрессии и насилия.

Так больше продолжаться не могло: Арцах вышел на историческую сцену, чтобы защищать собственные права, ради возможности управлять собственной судьбой независимо ни от кого, во имя права жить на собственной земле свободно, называться и оставаться армянином.

В Советской Армении и в Арцахе сформировалось единое общенародное и уникальное движение.

Реализация права национального самоопределения и народные ценности стали некоей конечной целью, навстречу которой устремился наш народ, будучи уверен, что свобода и независимость – это нерушимые ценности.

Массовая резня армянского населения в Сумгаите и Баку окончательно сорвала маску с тиранического лица Азербайджана, выявила его цели уничтожения армянского коренного населения Арцаха и раскрыла его чудовищные замыслы.

Армянский народ объединился и, единодушно взяв оружие в руки и пройдя через неизбежную войну, защитил свою землю и собственную отчизну, свою веру и достоинство. Тем самым армянский народ предотвратил новый Геноцид и прошел путь, покрытый славой и победами.

Ալեքսանդր Մանասյան
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,
փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ ՆՐԱ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՁԵՎԱԶԱՓԵՐՈՒՄ

*Հակամարտությունների կարգավորման միջազգայնացման
ձևաչափերը*

Հոդվածում տարբերակվում են «հակամարտության միջազգայնացում» և «հակամարտության կարգավորման միջազգայնացում» հասկացությունները: Քաղաքագիտական հետազոտություններում *հակամարտության միջազգայնացման* տակ սովորաբար հասկանում են երրորդ կողմերի ուղղակի մասնակցությունը զինված բախման տեսք ընդունած առճակատմանը: Մեր օրերում Սիրիայում տեղի ունեցող բախումները էթնոքաղաքական և կրոնական հիմքի վրա ծագած ներքին կոնֆլիկտի միջազգայնացման տիպական օրինակ են տրամադրում: «Հակամարտության կարգավորման միջազգայնացում» հասկացությանը ունի այլ, բայց և թափանցիկ իմաստ: Այն մատնանշում է միջնորդների ու շահագրգիռ երկրների կամ միջազգային կազմակերպությունների ներգրավվածությունը հիմնախնդրի քաղաքական կարգավորման բանակցային գործընթացին: Որքան մեծ է շահագրգիռ կողմերի ու միջնորդների թիվը, այնքան միջազգայնորեն կարևոր է հիմնախնդիրը:

Մեր դիտարկման թեման Ղարաբաղյան կոնֆլիկտն է, որի շուրջ բանակցությունները այժմ ընթանում են ԵԱՀԿ-ի հովանու տակ՝ նրա մանդատն ստացած Մինսկի խմբի անմիջական միջնորդությամբ: Իր հարյուրամյա պատմության ընթացքում կոնֆլիկտը հայտնվել է միջազգային քաղաքական ամենատարբեր շրջանակներում և ձևաչափերում, իրավական ամենատարբեր միջավայրերում, ենթարկվել է փոխակերպումների, որ պայմանավորել են չընդհատվող դիմաքա-

խության ձևերն ու ընթացքը: Հակամարտության կարգավորման միջազգային ձևաչափերը, որոնցում հայտնվել է Ղարաբաղյան հակամարտությունը, ունեն իրենց քաղաքական ենթախորքերը, որը հանգամային դիտարկման կարիք ունի: Դա հատուկ ուսումնասիրության նյութ է: Հոդվածը նպատակ ունի անդրադառնալ միայն որոշ ուղեհիշային գաղափարների և փորձել բացահայտել կարգավորման մի ձևաչափից մյուսին անցման «քաղաքական տրամաբանությունը»: Բայց նախ՝ հակիրճ այն փոխակերպումների մասին, որոնցով անցել է կոնֆլիկտը, մինչև կիսաներ կարգավորման միջազգայնացման այն հանգրվանին, որում գտնվում է:

Ռուսական կայսրության փլուզումը և հայ-թաթարական էթնիկ բախումների վերանումը էթնոքաղաքական հակամարտության Արևելյան Անդրկովկասի ազգային պետական կառուցվածքի շուրջ

Ղաղաքապետ կոնֆլիկտն ունի մի ամբողջ դարի պատմություն: Այն սկսվել է 1918 թվականին, երբ Անդրկովկաս խուժած թուրքական կանոնավոր բանակը, հիմնել է մինչ այդ տարածաշրջանի պատմությանն անհայտ *Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն (ԱԴՀ)* անունով խամաճիկային պետական գոյացություն, որը հարևաններին տարածքային հսկայաժառանգ և անհիմն պահանջներ է ներկայացրել: «Թուրքական քաղաքական նորածին երեխան»¹ ի թիվս Բաքվից մինչև Բաթում ընկած այլ տարածքների հավակնում էր նաև Լեռնային Ղարաբաղին:

Հարավային Կովկասում ռուսների հայտնվելուց առաջ, այո, Արցախը դարեր շարունակ դիմակայել է տարածաշրջան ելումուտ անող էթնիկապես տարախառն քոչվոր ցեղերի ռազմագոյություններին: Բայց դա չի եղել հայ-ադրբեջանական դիմաբախություն: Այդպիսին չեն եղել նաև Ռուսական կայսրության գոյության վերջին երկու տասնամյակներում հենց կայսրության հրահրումով բորբոքված հայ-թաթարական բախումները: Հայտնի է, որ տարածաշրջանի էթնոքա-

¹ Արտահայտությունը պատկանում է 1918 թ. Ադրբեջանի Ազգային խորհրդ նախագահ Մամեդ Էմին Ռասուլզադեին (մեջբերված է Михаил Волхонский, Вадим Муханов. «По следам Азербайджанской Демократической Республики». М., 2007, գրքից, էջ 146):

դաքսական նկարագիրը ներկայացնելու համար կայսրությունը դեռևս XIX դարում շրջանառության մեջ էր դրել *հայեր-մուսուրմաններ* կա-
դապարը, ընդունելով այն փաստը, որ մի կողմից ազգային, իսկ մյուս
կողմից դավանաբանական սկզբունքով առանձնացվող այդ հա-
մայնքներն են Արևյան Անդրկովկասի ազգային ու տնտեսական
կյանքի գլխավոր դերակատարները²: Սակայն կայսրության կողմից
բախումները հասկանալի քաղաքական նկատառումներով հրահրվե-
ցին ոչ թե Արևելյան Անդրկովկասի այդ երկու գլխավոր համայնքնե-
րի՝ հայերի ու մուսուլմանների, այլ հայերի և կովկասյան թաթարնե-
րի միջև³, տեղի մահմեդականների այն համայնքի միջև, որին ձևա-
վորել էր կայսրությունը տարածաշրջանի իրանագերծման քաղաքա-
կանության հունում: Կայսրության համակրանքը հայերի կողմը չէր:
Նրա քաղաքական վերնախավերում տիրապետող էր այն մտայնութ-
յունը, որ սոցիալական ու քաղաքական գաղափարախոսություննե-
րից հեռու, տգետ, իր զգալի մասով դեռևս քոչվորի կյանք վարող ու
վայրենի բարքերի տեր կովկասյան թաթարին կարելի է օգտագործել
պատժելու համար անկախ պետականության վերականգման տես-
լակյանին հետևող և ազգային ու սոցիալական արդարության ու հա-
կանիապետական շարժումների առաջին շարքերում գտնվող հայե-
րին⁴: Այսպիսին էր 1905-1907 թթ. հայ-թաթարական բախումների
քաղաքական ենթախորքը ցարիզմի կողմից հետապնդվող նպա-

² Հայեր-մուսուրմաններ երկանդում կադապարը մոծելու քաղաքական նկատա-
ռումներին մենք անդրադարձել ենք «Ադրբեջանախայությունը Ղարաբաղյան հակա-
մարտության կարգավորման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման համատե-
րստուն հողվածում (տես՝ «Գործուսե, N 8-9, 2014 թ., էջ 109-166):

³ Ակնհայտ էր, որ եթե կոնֆլիկտը բորբոքվեր քրիստոնյա հայերի ու մուսու-
լմանների միջև, այն կընկալվեր որպես կրոնադավանաբանական (քրիստոնեա-մահ-
մեդական) հակամարտություն, որը կայսրության այլ շրջաններում տարածվելու
վտանգ կունենար: Բնական է, որ դա ցանկալի չէր կայսրության համար³: Նրան
ձեռնառու էր գուտ էթնիկական կոնֆլիկտի բորբոքումը, որպիսին դարձան հայ-
թաթարական բախումները:

⁴ Աշխատավորական վերնախավում և բանվորական հիերարխիայում վճռորոշ
դիրքեր գրավող հայերի քաղաքական ակտիվության և դրան ցարական իշխա-
նությունների վերաբերմունքի մասին տես՝ Баберовский Й., Цивилизаторская миссия
и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг. // ab imperio: Новая имперская история
постсоветского пространства. Казань, 2004. ինչպես նաև՝ Воронский. Сочинения. Т. 3.
м., 1933

տակների դիտակետից⁵: Մեր թեմայի համար կարևոր է այդ դիտարկումներից բխող հետևյալ եզրակացությունների արձանագրումը:

Առաջին: Այդ տարիներին ողջ Արևելյան Անդրկովկասով ծավալված հայ-թաթարական բախումները գուտ էթնիկական բնույթ ունեին, քանի որ զինված բախումների մեջ ներքաշված կողմերը քաղաքական իշխանության կամ տարածաշրջանի ազգային պետական, վերակառուցման խնդիրներ չէին շոշափում⁶: Այդ կարգի քաղաքական հարցադրումները հայ-թաթարական կոնֆլիկտային հարաբերություններում առկա էին գուտ հնարավորության տեսքով: Գլխավոր քաղաքական նախաձեռնություններն ու նպատակները կոնֆլիկտ էին ներբերվում դրսից (ընդ որում ոչ բացահայտ ձևերով)՝ կոնֆլիկտն ուղղորդող ու վերահսկողության տակ պահող իշխանությունների կողմից:

Երկրորդ: Հայ-թաթարական կոնֆլիկտային հարաբերությունների ցարիզմի շրջանին հատուկ մյուս կարևոր իրողությունն այն է, որ ողջ Արևելյան Անդրկովկասով բռնկված հայ-թաթարական բախումները Ղարաբաղյան հակամարտություն չէին կարող լինել և չեն եղել ոչ իրենց աշխարհագրության, ոչ էլ առարկայի տեսակետից:

Երրորդ: Հայ-թաթարական բախումները էթնիկականից փոխակերպվել են էթնոքաղաքականի հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, երբ կայսրության վարչական վերահսկողությունից դուրս հայտնված տարածաշրջանի քաղաքական օրակարգում դրվել է Արևելյան Անդրկովկասի ազգային-պետական կարգավիճակի հարցը: Պարզ է

⁵ Միայն կայսրության վերջին տարիներին նրա քաղաքական վերնախավով սթափության ալիք անցավ, երբ պարզ դարձավ, որ իշխանությունների քայքայվածությունը վայելող թաթարները վարակված են իր համար փտանգավոր ագրեսիվ թուրքականության բացիլով:

⁶ Այն, որ այդ տարիներին շոշափվում էին նաև քաղաքական բնույթի հարցադրումներ, էականորեն չիփխեցին հայ-թաթարական բախումների բնույթը: Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովն, օրինակ, ցարին ուղարկած իր գեկուցագրերից մեկում առաջարկում էր Ելիզավետպոլի նահանգի արևմտյան շրջաններից, որտեղ հայ ազգաբնակչությունը մեծամասնություն էր կազմում, ձևավորել նոր վարչական միավոր, որպեսզի նրանք ազատվեն նահանգի վարչական մարմիններում խրամատավորված թաթար չինովնիկների կախյալանություններից (տես՝ Հրաչիկ Սիմոնյան, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, Գիրք V, Ե., 2013, էջ 486-492):

դարձել, որ Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգների մինչ այդ էթնիկական դիմաբախությունների մեջ ներքաշված հայկական ու թաթարական համայնքները տրամագծորեն տալիս էր կողմնորոշումներ ունեն ծագած հարցում: Արդյունաբերական Բաքվում գերիշխող դիրքեր ունեցող հայությունը երկրամասը Ռուսաստանից անջատվելու մեջ տեսնելով թուրքական ներխուժման և ցեղասպանության վտանգը, սատար կանգնեց երկրամասի խորհրդայնացման գործընթացին և դարձավ 1917-ին Բաքվում հաստատված խորհրդային իշխանության ազգային հենարանը: Թաթարական համայնքը կողմնորոշված էր դեպի օսմանյան թուրքը: Հայը երկրամասը տանում էր դեպի խորհրդայնացված Ռուսաստան, թուրքը՝ դեպի Օսմանյան կայսրություն: Առճակատումը ծավալվեց միջազգային մի իրադրության պայմաններում, երբ ընթանում էր առաջին աշխարհամարտը: 1917 թ. նոյեմբերին Բաքվում խաղաղ կերպով իշխանության հայտնվելը խորհրդարանների ձեռքում խոսում էր տարածաշրջանում հայկական գործոնի գերակայության մասին:

Երրորդ կողմերի ռազմական ուղղակի միջամտությունը և Արցախյան հարցի միջազգայնացումը 1918-1920 թթ.

Վերը շարադրվածը հավելյալ բացատրությունն է այն բանի, որ Ղարաբաղյան հակամարտությունը սկսվել է 1918 թ. այն բանից հետո, երբ կայգերական Գերմանիայի ռազմական արշավախմբի ուղեկցությամբ Ադրկովկաս խուժած թուրքական բանակը Բաքու շարժվելու ճանապարհին սրի մատնելով հայկական գյուղերը, Բաքվում ավելի քան երեսուն հազար հայերի սպանող իրագործելուց և իշխանությունը կովկասյան թաթարներին հանձնելուց հետո շրջվել է դեպի Լեռնային Ղարաբաղ՝ իրեն Հայաստանի Հանրապետության անկապտելի մաս հայտարարած⁷ երկրամասը կոտորածներով ծնկի

⁷ 1918-ի հուլիսի 22-ին Շուշիի թեմական դպրոցի դահլիճում տեղի է ունեցել Ղարաբաղի (Արցախի) հայության լիազոր ներկայացուցիչների առաջին համագումարը:

Համագումարի օրակարգի հարցերն արդեն իսկ հաստատում էին, որ Արցախը ընտրել է երկրամասի բոլոր հարցերի լուծման պատասխանատվությունը՝ պարենավորումից, հարկահանությունից, ինքնապաշտպանությունից մինչև արտաքին քաղա-

բերելու և արցախահայությանից արհեստածին ԱԴՀ-ին ենթարկվելու համաձայնությունը ստանալու համար: Յեղասպան զավթիչի այդ հավակնությունները մերժող Լեռնային Ղարաբաղը ինքնապաշտպանական մարտերի մեջ մոտավ թուրքերի ու հետո նաև մուսավաթական Ադրբեջանի հետ, որին 1919-ին, արդեն հովանավորում էր Ասլերոնի նավթին աջադրած և Անտանտի կողմից հատուկ միսիայով Բաքու մտած Անգլիան⁸: Սակայն ոչ դաշնակից զորքերի գլխավոր հրամանատարին, ոչ նրան փոխարինած Շատելվորտին, ոչ անգլիացիների կողմից Լեռնային Ղարաբաղում գեներալ նահանգապետ նշանակված արյունարբու Խոսրովբեկ Սուլթանովին չհաջողվեց կուրել արցախահայության կամքը և ստիպել նրան ընդունել թուրքական խամանիկ ԱԴՀ-ի իշխանությունը⁹: Արցախը դիմագրավեց

քաղաքություն: Համագումարը հավանություն է տվեց Արարատյան Հանրապետության անկապտելի մաս հռչակելու պատգամավորների առաջարկին. բայց հաշվի առնելով դժվար կացությունը, որի մեջ գտնվում էր այն, որոշեց միացման իրագործմանն ուղղորդված քայլերը համատեղել որպես դե ֆակտո անկախ պետություն հանդես գալու քաղաքական ուղեգծի հետ, որի համար և ձևավորեց Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն: Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարության ընդունված կարևոր որոշումներից մեկը 1918 թ. օգոստոսի 2-ին Գանձակի շրջանի հայկական շրջանները դե ֆակտո անկախ Արցախի մաս հայտարարելն էր:

⁸ Թուրքերը որպես Անտանտի կեղծից պարտված կողմ 1918 հոկտեմբերի 30-ին Մուղղոսում պարտադրված պայմաններով ստիպված էին դուրս գալ Անդրկովկասից: Անհատապես անգլիայի տարաշաքջանային քաղաքականությունը Անտանտի անունից առաջ էին տանում դաշնակից զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Թոմսոնը, այնուհետև նրան փոխարինած գեղապետ Շատելվորտը, որոնք մեկը մյուսի ետևից «վերջնագրերն էին ներկայացնում Լեռնային Ղարաբաղի իսպորներկայացուցիչների համագումարներին ու նրա ձևավորած Ազգային խորհրդին մուսավաթական Ադրբեջանի իշխանությունը ընդունելու պահանջով:

⁹ Առավելագույնը, որին հասան անգլիացիները Արցախահայության յոթերորդ համագումարի կողմից ԱԴՀ-ի հետ կնքած ժամանակավոր համաձայնագրին էր: Պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու և ուժերը հավաքելու նպատակով համագումարի կողմից մուսավաթական Ադրբեջանի հետ կնքված այդ փառաբանողով մինչև Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովը Լեռնային Ղարաբաղը իրեն համարում էր ԱԴՀ սահմաններում: Ժամանակավոր համաձայնագրով ադրբեջանական կողմը պարտավորվում էր առանց Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդին տեղակալ պահելու Շուշիում գտնվող մուսավաթական ուժերի տեղաշարժեր չկատարել: Ինչպես հայտնի է, 1920 թ. ապրիլին արցախահայության իններորդ համագումարը անկախից հայտարարեց ժամանակավոր համաձայնագիրը՝ այն Բաքվի կողմից խատուելու պատճառով և երկրամասը հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության անկապտելի մաս: (Ժամանակավոր համաձայնագիրը հենց այդ

թե մուսաֆաթական Ադրբեջանի, թե անգլիացիների ճնշումներին, կրեց ցավալի կորուստներ¹⁰, բայց մնաց կանգուն մինչև տարածաշրջանում նոր իրավաքաղաքական իրադրության ձևավորումը, երբ 1920 թ. ապրիլին խորհրդային Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակը մտավ Բաքու, տապալեց թուրքական բանակի կողմից հիմնած ԱԴՀ-ն և տեղը հիմնեց նոր պետական կազմավորում՝ Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը (Ադր.ԽՍՀ): Ազգերի լիգայի անդամության մերժումը ստացած ԱԴՀ-ն լքեց պատմության թատերաբեմը առանց ճանաչված կամ փաստորեն հաստատված սահմանների:

1917 թ. նոյեմբերից մինչև 1920 թ. ամառն ընկած այդ ժամանակահատվածում տարածաշրջանում և Լեռնային Ղարաբաղում ծավալված ռազմաքաղաքական գործընթացները, դրանցում թուրքերի, գերմանացիների, անգլիացիների ներգրավվածությունը հանգեցրին *Ղարաբաղյան հակամարտության միջազգայնացմանը*¹¹՝ կոնֆլիկտին երրորդ կողմերի անմիջական ռազմական մասնակցության իմաստով

Ղարաբաղյան հարցի կարգավորման միջազգայնացումը 1918-1920 թվականներին

Բայց Ղարաբաղյան հակամարտությունն այդ տարիներին միջազգայնացվեց ոչ միայն ծագած էթնոքաղաքական կոնֆլիկտին երրորդ կողմերի անմիջական զինված մասնակցության փաստով: Միջազգայնացվեց նաև նրա կարգավորման գործընթացը: Թե՛ 9119 թ. հունվարին Փարիզում մեկնարկած խաղաղության խորհրդածողովը, թե՛ խորհրդածողովի որոշմամբ 1919 թ. նույն ամսում հիմնված Ազգերի լիգան ղարաբաղյան խնդրին անդրադարձել են Անդրկովկասի նորանկախ պետությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության,

օրերին կորցրեց իր ուժը նաև այն պատճառով, որ ապրիլի 28-ին Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակի կողմից Բաքվում խորհրդային իշխանության հաստատումով ԱԴՀ-ն դադարեց գոյություն ունենալ:

¹⁰ Արցախը հատկապես ծանր կորուստներ ունեցավ 1920 թ. մարտին, երբ մուսավաթականները կազմակերպեցին Շուշիի և հարևան հայկական գյուղերի բնակչության սպանողը:

Վրաստանի և ԱԴՀ-ի ճանաչման համատեքստում: Ինչպես հայտնի է, երեք նորանկախ պետություններն էլ դիմել էին Ազգերի լիգային անդամակցելու և նրա անդամ-պետությունների կողմից դե յուրե ճանաչում ստանալու ակնկալիքով:

1919-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության և ԱԴՀ միջև ծագած տարածքային վեճերը, որոնց առարկան նաև Լեռնային Ղարաբաղն էր, դառնում են Ազգերի լիգայի օրակարգի հարց: Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակին վերաբերվող Լիգայի փաստաթղթերից¹¹ առանձնանում է 1920 թ. նոյեմբերի 20-ին ընդունված որոշումը, որով Լիգան հնարավոր չի համարում ԱԴՀ-ն ընդունել իր շարքերը, քանի որ վերջինս չունի հստակ սահմաններ, և որ նրա տարածքային հավակնությունները «դարձել են հարևան պետությունների հետ վեճի առարկա»¹²: Ընդունելով Հայաստանի Հանրապետության և ԱԴՀ միջև վիճելի տարածքների առկայության փաստը, Լիգան ըստ էության ծագած վեճի պատճառը համարում է Բաքվի անհիմն տարածքային հավակնությունները: Կազմակերպության մեջ տիրապետող դարձած այդ տեսակետը երևում է նաև իրավաքաղաքական իրողությունն արձանագրող որոշման այն դրույթից, որ Աղդբեջանական Հանրապետության ինքնիշխանությունը իր կողմից հավակնող տարածքներում «դե յուրե չի ճանաչվել Ազգերի լիգայի ոչ մի անդամի կողմից»:

Եվ այսպես, ղարաբաղյան կոնֆլիկտը միջազգային օրակարգում հայտնվել է թուրքական ռազմական ինտերվենցիայի արդյունքում կամ նույնն է ասել, թե՛ մինչ այդ ողջ Արևելյան Անդրկովկասի շուրջ ծավալված էթնոքաղաքական վեճի աշխարհագրական նեղացման արդյունքում: 1918-1920 թթ. այն մի-

¹¹ Հայաստանի Հանրապետության և ԱԴՀ տարածքային վեճերի հարցերի քննարկումներին նվիրված Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովի ու Ազգերի լիգայի արխիվային փաստաթղթերի մի ամբողջ փաթեթ է բերված Յու. Բարսեղովի խմբագրությամբ հրատարակված «Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике: документы и комментарии» (М., 2008) փաստաթղթերի ժողովածուում (տես՝ նշված ժողովածուի թիվ 572-629 փաստաթղթերը):

¹² *Տես՝ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике: документы и комментарии. Т. 1. М., 2008. Док. 619, с. 547.*

ջազգայնացվել է թե՛ զինված հակամարտությանը երրորդ կողմերի անմիջական մասնակցության, թե՛ նրա կարգավորմանը երրորդ երկրների ներգրավվածության խմաստով:

Հակամարտության միջազգայնացման 1918-1920 թթ. քաղաքական տեսանկյունների ուսումնասիրությանը մեզնում դեռևս չի տրվում այն կարևորությունը, որին այն արժանի է: Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովի և Ազգերի լիգայի անդամ-պետությունների Հայաստանի հանդեպ ցուցաբերած վերաբերմունքի քաղաքական շարժառիթները դեռևս խորքային վերլուծության կարիք ունեն: Խնդրի տեսակետից կա ոչ պակաս կարևոր անելիք: *Դա Արցախ-Ադրբեջան* կոնֆլիկտի միջազգայնացման և կարգավորման XX դարում մեկը մյուսին հաջորդած ձևաչափերի համեմատական վերլուծությունն ու դրանց միջև ընդհանրությունների ու տարբերությունների վերհանումն է: Այն կարող է հիմնախնդրի միջազգային քաղաքական չափման մեջ բացահայտել հարյուրամյա կոնֆլիկտի այնպիսի տեսանկյուններ, որոնք այլ կերպ տեսանել չեն

Ղարաբաղյան կոնֆլիկտը կարգավորման «խորհրդային ձևաչափում»

1919-1920 թթ. թուրքական կանոնավոր բանակի ու մուսալթաթականների հետ բախումներում արցախահայությունը հերոսալքան գոյամարտի ելավ՝ բարդագույն աշխարհաքաղաքական պայմաններում հայրենի երկրամասը հասցնելով նոր իրավաքաղաքական միջավայր, որ հաստատվեց տարածաշրջանի խորհրդայնացմամբ: Արցախին սպասում էին նոր փորձություններ ու մարտահրավերներ: 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Բաքվի կողմից Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մաս, իսկ երկու օր հետո դեկտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի լիիրավ ինքնորոշան իրավունքի ճանաչման և, վերջապես, 1921 թ. հունիսի 12-ին Խորհրդային Հայաստանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղը իր անկապտելի մաս հռչակելու ակտերին՝ հետևեց բոլշևիկյան կասրության իրագործած թոնությունը: Ռ.Կ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի իրականում չընդունած որոշմամբ (այն ոչ քննարկվել է, ոչ էլ դրվել քվեարկության) Մոսկվան հայկական երկ-

րամասը լայն իրավունքներով մարզային ինքնավարության կարգավիճակով մտցրեց Ադր. ԽՍՀ սահմանները:

ՌԿ(բ)Կ Կովքյուրուն իր «որոշումն» ընդունել է 1921-ի հուլիսին, երբ ԽՍՀՄ-ը ձևավորված չէր, և Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Ադրբեջանն ու Հայաստանը դիտվում էր որպես ինքնիշխան պետություններ: Երրորդ երկրի կուսակցական մարմինը այլ պետությունների տարածքային հարցեր լուծելու իրավասություն չուներ, և բնականաբար նրա որոշումը միջազգային իրավունքի տեսակետից առոչինչ էր ընդունման պահից: Սակայն Խորհրդային Ռուսաստանի մասնակցությունը կոնֆլիկտի կարգավորմանը, Կովքյուրոյի պլենումի հիշատակվող նիստին Հայաստանի, Ադրբեջանի և (նույնիսկ) Վրաստանի խորհրդային դե ֆակտու անկախ հանրապետությունների ղեկավարների մասնակցությունը, անկախ նման հարցեր լուծելու այդ մարմնի անիրավասարության հանգամանքից, հաստատումն է այն բանի, որ ի դեմս Կովքյուրոյի կոնֆլիկտի կարգավորումը հայտնվել է կարգավորման թող որ յուրօրինակ, ոչ ստանդարտ, բայց և այնպես միջազգայնացված ձևաչափում:

Բաբուն անկասկած կցանկանար, որ Լեռնային Ղարաբաղը իրեն տրվեր սոսկ որպես տարածք՝ իբրև Հայաստանի Հանրապետության ու մուսավաթական Ադրբեջանի միջև դեռևս Ազգերի լիգայում քննարկված տարածքային վեճի հանգուցալուծում: Սակայն մի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի կապակցությամբ Բաքվի ու Երևանի ընդունած հռչակագրերը, և մյուս կողմից այն բանի վստահ գիտակցումը, որ այդ դեպքում ըմբոստ արցախցին կդիմի անհնազանդության ու պայքարի հնարավոր բոլոր ձևերին, բացահայտ դարձնելով ազգային արդարության բոլշևիկյան կարգախոսների կեղծությունը, Մոսկվային դրդեցին ստիպել Բաքվին ընդունել խորհրդային տիպի պետականության կարողավիճակով հայկական ինքնավարության հիմնադրման մասին դեկրետը: Դա տեղի ունեցավ 1923 թ. հուլիսի 7-ին՝ արցախցիներից Ադրբեջանի կազմում ընդգրկվելու համաձայնություն ստանալու Բաքվի բազմաթիվ անհաջող փորձերից հետո: Լայն իրավունքներով մարզային ինքնավարության կարգավիճակը

Լեռնային Ղարաբաղին մատուցած նվեր չի եղել: 1923-ին այն հայկական երկրամասին տրվել է որպես քաղաքական փոխհատուցում Խորհրդային Հայաստանից նրան բռնությամբ Ադր. ԽՍՀ սահմանները մտցնելու դիմաց:

Եթե 1918-1920 թվականներին Լեռնային Ղարաբաղը օսմանյան ու կովկասյան թուրքերի հետ զինված բախումներում չպաշտպաներ իր դե ֆակտո անկախությունը և իրեն բազմիցս չհռչակեր Հայաստանի Հանրապետության անկապտելի մաս, եթե նա խաբվեր պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի ու ազգային արդարության բոլշևիկյան կարգախոսներին և Ադր. ԽՍՀ կազմում լինելու լուրջան համաձայնություն տար, նա չէր ստանա ինքնավար մարզի կարգավիճակ, չէր դառնա ԽՍՀՄ ազգային պետական կառույցի սուբյեկտ, ներկայացված չէր լինի նրա բարձրագույն օրենսդիր մարմնում: Այդ բոլորին Արցախը հասել է համառ պայքարի շնորհիվ:

Լեռնային Ղարաբաղ-Ադրբեջան հարաբերություններն իրենց կոնֆլիկտային բնույթը չեն կորցրել Խորհրդային Միության շուրջ յոթ տասնամյակների ընթացքում: Բաքուն որդեգրել էր հանրապետությունից հայությանը դուրս մղելու քաղաքականությունը. որ առաջ էր տարվում ազգայնականության դեմ պայքարի քողի տակ և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի ու «ժողովուրդների լենինյան բարեկամության» կարգախոսների ուղեկցությամբ: Հայերի ու Վրուս բնիկ ժողովուրդների նկատմամբ հալածանքներն ու բռնությունները ավելի սաստկացան, երբ գործողության մեջ դրվեց ադրբեջանական ազգ ձևավորելու ստալինյան նախագիծը: Բայց նույնիսկ Խորհրդային կայսրության և նրանում կոմունիստական մենատիրության դաժան պայմաններում արցախահայությունը չէր դադարեցնում պատմական արդարության, սեփական բախտը տնօրինելու իր ունահարված իրավունքի վերականգման համար պայքարը: Տարբեր տարիների տեղի ունեցած զանգվածային ստորագրահավաքները մարզը Խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու պահանջով հաստատումն են այն բանի, որ արցախահայությունը չի հաշտվել 1920-ականներին իր նկատմամբ իրագործված բռնության հետ:

1988-ին նրա պայքարն ընդունեց բացահայտ ձև և համաժողովրդական բնույթ, որ հայոց և ԽՍՀՄ պատմության մեջ մտավ *Ղարաբաղյան շարժում* անունով: Ժողովրդավարական, ազատագրական բնույթ ունեցող այդ շարժման նպատակներից անկախ այն դարձավ ԽՍՀՄ տրոհման պայթուցիկը¹³: 1988-1991 թվականներին այն ԽՍՀՄ իրավաբաղաքական դաշտում հարուցեց աննախադեպ իրադարձություններ: Դրանց շարքում հատուկ պետք է առանձնացվեն Հատուկ կառավարման համակարգի ներդրումը ինքնավար մարզում և 1990 թ. ապրիլին «Միութենական հանրապետության՝ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման մասին» ԽՍՀՄ օրենքի ընդունումը: Լեռնային Ղարաբաղի մասով օրենքը արցախահայության ինքնորոշման ճանաչված իրավունքը վերահաստատող ակտ էր ԽՍՀՄ և դաշնային այդ պետության կազմի մեջ մտնող բոլոր հանրապետությունների կողմից:

1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին, Ադրբեջանական Հանրապետության անկախության հռչակումից անմիջապես հետո, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի և հարակից հայկական Շահումյանի շրջանի բոլոր մակարդակների խորհուրդների նստաշրջանը որպես Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման իրավական հիմք նշել է նաև ԽՍՀՄ այդ օրենքը: Դրա հետ մեկտեղ ԼՀՀ հռչակման լեզվա-տիմության հիմքերի շարքում Հռչակագիրը նշել է Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից Ադր. ԽՍՀ իրավահաջորդությունից հրաժարումը: Նույն 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ին «Ադրբեջանական Հանրապետության պետական անկախության մասին» սահմանդրական ակտում բացորոշված ձևով այդ հրաժարման վերահաստատումը Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել է իրավական հզոր փաստարկ առ այն, որ ինքը իր անկախությունը հռչակում է Ադրբեջանական Հանրապետությանը իրավաբանորեն չսլատկանող տարածքներում:

¹³ Ղարաբաղյան շարժումն ուներ նաև զորապաշտպան ենթախորքեր, որոնց մեկը անդրադարձել ենք «Ղարաբաղյան հակամարտությունը ԽՍՀՄ տրոհման համատեքստումն հոդվածում: Տե՛ս՝ «21-րդ դար», N 4(62), 2015:

Հարաբաղյալ հավամարտության կարգավորման 1918-1920 թթ. և հետխորհրդային շրջանի միջազգային ձևաչափերի համեմատական վերլուծություն առաջին մոտարկմամբ

Հարցը լուրջ վերլուծության կարիք ունի: Պահանջվում են որպես երրորդ կողմ կամ միջնորդ հանդիսացող պետությունների տարածաշրջանային շահերի¹⁴, ինչպես նաև խնդրի կարգավորումը իրենց հովանու ներքո վերցրած միջազգային կառույցների հնարավորությունների խորքային վերլուծություններ: Մենք, ինչպես արդեն նշել ենք, հիմնական փաստերի հակիրճ վերլուծությամբ այստեղ հետագա ուսումնասիրությունների թիրախային թեմաների ձևակերպման նպատակն ենք հետապնդում և նախ կանոնադրմամբ հավամարտության կարգավորման՝ դարասկզբի և դարավերջի ձևաչափերի համեմատությանը ՀՀ և Արցախի Հանրապետության իրավասուրյեկտության դիտակետից:

1918-1920-ական թվականներին անկախության համար պայքարող հայ ժողովուրդը չունեւ միջազգային հանրության կողմից ճանաչված, միջազգային իրավաւնքի լիիրավ սուրյեկտ հանդիսացող պետություն: Հայաստանի առաջին հանրապետությունը 1920 թ. մայիսին էր դիմել Լիգային՝ կազմակերպության անդամ դառնալու հայցով, սակայն հարցի ձգձգված քննարկումից հետո հայցը մերժվեց այն պատճառաբանությամբ, որ Սևրի պայմանագիրը, որով պետք է որոշվեն նորանկախ Հայաստանի սահմանները, դեռևս վավերացված չէ¹⁵: Հայաստանի Հանրապետությունը, ինչպես նաև Անդրկովկասի մյուս նորանկախ պետությունները՝ Վրաստանն ու ԱԴՀ-ն ճանաչվեցին միայն դե ֆակտո՝ քննարկումից քննարկում անընդհատ

¹⁴ Նման վերլուծության օրինակ է տրամադրում Ջոն Կիրակոսյանի “Великобритания и армянский вопрос” (Ереван, 1990) աշխատությունը:

¹⁵ Ընթերցողը խնդրին վերաբեող նյութերին կարող է ծանոթանալ Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ 1972 թ. Երևանում հրատարակված “Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)”, փաստաթղթերի ժողովածուում, ինչպես նաև արդեն հիշատակված «Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике: документы и комментарии (М., 2008) փաստաթղթերի ժողովածուի թիվ 572-629 փաստաթղթերում:

հնչեցվող այն վերապահությամբ, որ դե ֆակտո ճանաչումը չի կանխորոշում այդ պետությունների տարածքային վեճերի լուծումը: Նման հարցադրմամբ Լեոնային Ղարաբաղի հարցը Լիգան տեղափոխեց Հայաստանի Հանրապետության և ԱԴՀ տարածքային վեճերի ու սահմանների ճշտգրման հարթություն: Արցախի հարցը Ազգերի լիգայում չի առանձնացվել որպես ինքնուրույն քննարկման առարկա:

Առանձնացված չափանիշի տեսակետից համեմատության մեջ դնելով *Արցախ-Ադրբեջան* հակամարտության կարգավորման միջազգայնացման 1918-1920-ականների ձևաչափը հիմնախնդրի մերօրյա կարգավորման ձևաչափի հետ, հեշտ է նկատել մի շարք ակնառու տարբերություններ: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի երրորդ հանրապետությանը, ապա՝ ի տարբերություն 1918-1920 թթ. Հայաստանի առաջին հանրապետության, նա պետությունների միջազգային համայնքի՝ ՄԱԿ-ի, լիիրավ անդամ է: Դառնալով Արցախին, առաջին հերթին պետք է ընդգծվի, որ ի տարբերություն Ազգերի լիգայի, ոչ ՄԱԿ-ը, ոչ էլ ԵԱՀԿ-ն, որի հովանու տակ ընթանում է հակամարտության միջազգային կարգավորման գործընթացը, Արցախի հարցը չեն կապում Հայաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքային վեճերի կամ սահմանների ճշտգրտման հետ: Արցախի հարցը միջազգային աստիճաններում ամրագրված է որպես կարգավորելու ենթակա ինքնուրույն հարց: Հակամարտության հանգուցալուծման միջազգային գործընթացներում Արցախի ներգրավվածության ձևերը (մասնակցությունը բանակցային գործընթացին, ապագայում տեղի ունենալիք Մինսկի խորհրդաժողովին Լեոնային Ղարաբաղի ընտրված ներկայացուցիչների մասնակցության մասին ԵԱՀԿ 1992 թ. մարտի 24-ի որոշումը, Ղարաբաղյան պատերազմի արդյունքում Ադրբեջանի գինված ուժերի հետ հաստատված շփման գծի ամրապնդման խնդիրների քննարկումը ԵԱՀԿ-ում և այլն) հաստատում են այն բանի, որ ի դեմս ԵԱՀԿ միջազգային հանրությունը Արցախին դիտում է որպես հակամարտության

և նրա կարգավորման բանակցային գործընթացի անմիջական կողմ՝ դրանից բխող իրավական հետևանքներով: Ի դեպ, Լեռնային Ղարաբաղը հակամարտության կողմ է ճանաչվել հենց Բաքվի կողմից թե՛ հրադարարի մասին 1994-ի մայիսին Ստեփանակերտի և Երևանի հետ Բիշկեկում կնքված համաձայնագրով, թե՛ հրադադարի ռեժիմի ամրապնդման մասին դրան հաջորդած երկկողմ մի շարք փաստաթղթերով: Այն, որ Բաքուն շուրջ տասը տարի հրաժարվում է բանակցային սեղանի շուրջ դեմադրվելու նստել Ստեփանակերտի հետ, իրավական որևէ անդրադարձ չունի կոնֆլիկտի կարգավորման գործընթացում Արցախի ձեռք բերած և միջազգայնորեն ճանաչված կարգավիճակի հետ:

Երկարատև ստատուս քվոն դե ֆակտո կայացած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը օբյեկտիվորեն (Բաքվի ցանկություններից անկախ ու դրանց հակառակ) դարձնում է տարածաշրջանային իրադարձությունների գործոն, դրանց բացահայտ կամ անբացահայտ մասնակից-սուբյեկտ¹⁶: Եվ դա զարգացման միտում ունի կապված այն բանի հետ, որ անընդհատ թափ է հավաքում Արցախի միջազգային ճանաչման գաղափարը: Պետականության բոլոր ատորիքներին բավարարող, դե ֆակտո կայացած Արցախն այսօր ճանաչված է ԱՄՆ բազմաթիվ նախագնների, եվրոպական քաղաքակաների, կազմակերպությունների ու համայնքների կողմից: Դա միջազգային հարաբերությունների լիարժեք իրավասությունության հանգրվան տանող այն ճանապարհն է, որով անցնում է Արցախը:

¹⁶ 2018-ի փետրվարի 23-ին Երևանում Ղարաբաղյան շարժման 30-ամյակին նվիրված գիտաժողովում ռուս վերլուծաբան Ստանիսլավ Տարասովը իր ելույթում այն տեսակետն է արտահայտել, որ ԵԱՀԿ հովանու տակ Արցախյան թեմայով բնթացող բանակցություններում նկատվող տեղապտույտը պիտի բացատրվի տարածաշրջանային նոր նախագծերով, որոնցում Արցախին որոշակի դերակատարություն է նախատեսված: Չբացառելով նման հնարավորություն, հայկական կողմը պետք է հաշվի առնեն, որ երկատև ստատուս քվոն կարող է նաև բացատրվել գոյալ դերակատարների տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական հավաստարկչության փաստով, որի դեպքում կոնֆլիկտի կարգավորման ձևաչափի ներքին հակասականությունը դառնում է ստատուս քվոյի պահպանման ձևական պատրվակ կամ հիմնավորում:

*Միջազգային իրավունքի տեղը կոնֆլիկտի կարգավորման
դարասկզբի և դարավերջի միջազգային ձևաչափերում*

XX դարի 20-ականներին Ազգերի լիգայի և մեր օրերում ԵԱՀԿ կողմից կոնֆլիկտի կարգավորման փորձերի տարբերությունների ակնառու ընկալման տեսակետից գուտ դիդակտիկ նկատառումներով հարմար է վերլուծությունը սկսել հիմնախնդրի կարգավորման միջազգայնացման մերօրյա ձևաչափից: Հայտնի է, որ Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի ընդհանուր գաղափարախոսության ու ռազմավարության հարցում ՄԱԿ-ի անվերապահ աջակցությունը ստացող ԵԱՀԿ-ը հիմնախնդրի կարգավորման հիմքում դրել է միջազգային իրավունքի երեք սկզբունքներ՝ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման, պետությունների տարածքային ամբողջականության և միջազգային հարաբերություններում ուժի կամ ուժի կիրառման սպառնալիքի չկիրառման սկզբունքները: Անկախ տարածքային ամբողջականության և ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունքների շուրջ իրավագիտության մեջ առկա տարըմբռնումներից՝ փաստ է, որ ի դեմս ԵԱՀԿ-ի միջազգային հանրությունը բոլոր հնարավոր վերապահումներով հաղերձ գոնե արտաքուստ փորձում է խնդրի հանգուցալուծման տարբերակները գտնել միջազգային իրավունքի՝ և հենց վերը նշված սկզբունքների շրջանակներում¹⁷: Ասում ենք «գոնե արտաքուստ», քանի որ առաջին երկու սկզբունքների՝ իրենց «բնական իմաստից» շեղված մեկնաբանությունները, որոնց դիմում են ԵԱՀԿ Միմսկի խմբի համանախագահները, կարգավորումը մտցնում են իրավական փակուղի և քաղաքական սոստոուս քվոի (իմե.կոնֆլիկտի սառեցման) դաշտ: Սակայն դա չի փոխում հիմնա-

¹⁷ Միջազգային իրավունքի՝ կոնֆլիկտի կարգավորման մեջ ներգրավված հիշյալ սկզբունքների տարբեր մեկնաբանությունների հարցը ինքնուրույն անորոշարձի նյութ է: Տեսական վեճերի հանգույցում հայտնված խնդիրն այն է, որ որոշ մասնագետներ հակասություն են տեսնում տարածքային ամբողջականության ու ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավական սկզբունքների միջև, երբ իրավաւում նման հակասություն չկա: Չխորանալով հարցի իրավական նրբությունների մեջ, «մասնաժողովրդյան ազատ ճնիե շրջանակներում նկատենք, որ ինքնորոշման սկստերով են որոշվում պետությունների տարածքները, ի ցույց դնելով իրանց առաջնապետությունը անընդհատ փոփոխվող սահմանների նկատմամբ:

րար այն իրողությունը, որ միջազգային հանրությունը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորմանը, թող որ վիճարկելի ձևերով, ներգրավել է միջազգային իրավունքի նշված երեք սկզբունքները: Ավելին, դրանցից երրորդը՝ ուժի և ուժի սպառնալիքի չկիրառման սկզբունքը, ԵԱՀԿ-ը դիտում է որպես հակամարտության հանգուցալուծման պարտադիր պայման և տարբերումներ չի տեսնում նրա մեկնաբանության մեջ: Հրադադարի ռեժիմի պահպանման հարցի պարբերական քննարկումները և դրան ուղղված ԵԱՀԿ գործնական ջանքերը այդ մասին են վկայում:

Միջազգային իրավունքի ներգրավման տեսակետից *Մտեփանակկոտ-Բաքու* կոնֆլիկտի կարգավորման միջազգայնացման մերօրյա և XX դարի քսանական թվականների իրողությունների համեմատությունը բացահայտում է էական մի շարք տարբերություններ: Անցյալ դարի քսանականներին չկար միջազգային իրավունքի մշակված այն համակարգը, որ այսօր ունեն ՄԱԿ-ը և նրա Կանոնադրությանը հետևող ԵԱՀԿ-ը: Խոսքն առաջին հերթին ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունքին է վերաբերում, որն անցյալ դարասկզբին սոսկ կայացող և դեռևս չհասակեցված գաղափար էր, բայց որն այսօր որպես միջազգային հարաբերությունների հիմնարար սկզբունք դրված է Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի կարգավորման հիմքում¹⁸:

ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված վաստաթղթերում ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունքը սահմանված է հստակ: «Բոլոր ժողովուրդներն ունեն ինքնորոշման իրավունք: Այդ իրավունքի ուժով նրանք ազատորեն հաստատում են իրենց քաղաքական կարգավիճակը և ազատորեն ապահովում իրենց տնտեսական, սոցիալական և մշակութային զարգացումը», - այս հոդվածով է սկսվում ՄԱԿ-ի

¹⁸ Հատկանշական է, որ Ազգերի լիգայում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Ահարոնյանը կազմակերպությանը հղած իր գրություններում, որոնցում տալիս էր Լիգային Հայաստանի Հանրապետության անդամակցության հիմնավորումները, անընդմեջ շեշտում էր աշխարհագրական այն փաստը, որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական լեռնաշխարհի մաս է՝ փոխանակ ընդգծելու ինքնորոշման այն ակտերը, որ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի անունից ընդունել են նրա լիազոր ներկայացուցիչների համագումարները:

ամուսնամիջնակարգի կողմից 1966 թ. դեկտեմբերին ընդունված «Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը»¹⁹: Նույն հոդվածի երրորդ կետով Դաշնագիրը ստորագրած պետությունները պարտավորվում են, որ պետք է «Միավորված ազգերի կազմակերպության Կանոնադրության դրույթներին համապատասխան խրախուսեն ինքնորոշման իրավունքի իշխանացումը և հարգեն այդ իրավունքը»: 1966-ին ապագա դրության գործընթացների բուռն ծավալման շրջանում ՄԱԿ-ի անդամ պետությունները ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին արձանագրել են տարընթերցումներ բացառող և պարտադիր-հրամայական բովանդակության դրույթ: Ընդամենը մեկ տասնամյակ անց, երբ ժողովուրդների ինքնորոշման ահագնացող ալիքը սպառնում էր վարակել բազմազգ պետությունների ոչ սոխոդոսակիր ժողովուրդներին, ՄԱԿ-ի Կանոնադրության տակ իրենց ստորագրությունը դրած անդամների մի զգալի մասը (առաջին հերթին բազմազգ պետությունները) այդ հարցում դարձան ավելի զգուշավոր: 1975-ին Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդաժողովի (հետագայում՝ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպություն) կողմից ընդունված «Հելսինկյան եզրափակիչ ակտում»²⁰, այդ սկիզբունքները ամփոփեցին մեկ փաթեթում՝ որպես նույն խնդրի նկատմամբ համաժամանակյա գործադրման հավասարազոր սկզբունքներ: Սկզբունքների փաթեթային կիրարկման այդ մեթոդը թույլ տվեց տրոհման վտանգից խուսափող բազմազգ պետություններին իրենց համար անցանկալի դեպքերում անհաղթահարելի հակասություն տեսնել ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման ու պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքների միջև: ՄԱԿ-ի կանոնա-

¹⁹ Տես՝ <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=37347>

²⁰ Տես՝ <https://www.osce.org/hy/mc/39507?download=true>

²⁰ Կոստովի անկախությունը ճանաչած արևմտյան տերությունները շրջանառության մեջ դրեցին իրավական դաշտից դուրս գտնվող «հատուկ դեպքե հասկացությունը, որը բացեց առանց այն էլ հստակեցման կարիք ունեցող միջազգային իրավունքի սկզբունքների կամայապահանջման հնարավորությունների լայն դաշտ»:

րության մեջ իմպերատիվ և համընդհանուր իմաստ ունեցող ինքնորոշման սկզբունքը գլոբալ դերակատարների համար դարձավ քաղաքական նպատակահարմարության ենթակա և այդ չափանիշով իրավիճակային գործադրման սկզբունք²¹: Ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման հարցում ՄԱԿ-ի Կանոնադրությունը և ԵԱՀԽ/ԵԱՀԿ Հելսինկյան եզրափակիչ ակտը որոշակիորեն տարամետ (նույնիսկ միմյանց հակասող) փաստաթղթեր են, փաստ, որ արդի աշխարհի ներքին հակասականության արտացոլումն է: Այո, դա այդպես է: Սակայն դրանով հանդերձ պետք է նկատել, որ միջազգային իրավունքի նշված սկզբունքների տարընթերցումները միայն հայկական կողմի համար չեն աննպաստ: Եթե դրանք արգելքներ են, ապա այդպիսիք են նաև Բաքվի համար, որն անընդհատ քարոզում է ինքնորոշման նկատմամբ տարածքային ամբողջականության անվերապահ գերակայության իր համար ձեռնտու գաղափարը՝ չնկատելով կամ չցանկանալով նկատել, որ այդ սկզբունքների իրավիճակային մեկնաբանության մենաշնորհը Կոստվոյի դեպքով անթաքույց ձևով իրենց իրավասությանը թողած հզոր ուժերը բանի տեղ չեն դնում իր կարծիքը: Ավելին, Արցախի դեպքում ԵԱՀԿ կողմից Բաքվի քարոզչական արշավների անտեսումը գործնական հաստատումն են այն բանի, որ խոշոր տեղությունները դարաբաղյան հարցում սեփական շահերի մոլորմով շարժվող և Բաքվի «ճնշմանին» անտարբեր Ադրբեյջանական Հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը չեն դիտում որպես հիմնախնդրի հանգուցալուծման միակ իրավական գործիք: Հիմնախնդրի կարգավորման հիմքում դրված սկզբունքների կոնֆլիկտային մեկնաբանությամբ նրանք քաղաքականացրել են դրանք՝ տարաբնույթ գործադրման հնարավորություններ ներդնելով դրանց մեջ: Բայց նույնիսկ այդ պարագայում նրանք առայժմ ստիպված են հաշվի նստել իրենց իսկ կողմից կար-

²¹ Բանն այն է, որ Բաքուն հայկական կողմերին պարտադրել է լայնածավալ տեղեկատվական պատերազմ, որին մենք դեռևս համարժեքորեն չենք պատասխանում: Դեռևս ցաավադիորեն աղքատ է Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի հետ կապված քաղաքական մեր փաստաթղթերի փաթեթը:

գավորման հիմքում դրված սկզբունքների հավասարագործության հետ, որն իր մեջ ունի կարգավորման ձգձգման ու ստատուս քվոյի երկարատև պահպանման (իմա՝ խնդրի սառեցման) «իրավունքով արդարացվող հնարավորություն»։ Նկատել է պետք, որ դա կողմերին հնարավորություն է տալիս կարգավորման գործընթաց ներքերել ոչ իրավական բնույթի գործոններ։ Այդ ոլորտում Բաքվի գործունեության հիմնական ուղղությունները, ինչպես հայտնի է, սպառազինվելն ու միջազգային կառույցների կոռուպցիոն հակառակներ ունեցող չինովնիկների հավաքագրումն է։ Ռազմատնտեսական խնդիրներից բացի մեր առջև ծառացած կենսական հարցերից մեկը հիմնախնդրի բուն էությունը համապատասխանող տեղեկատվական ու քաղաքական կերպարի աստիճանական ու հետևողական ներդրումն է միջազգային հանրային գիտակցության մեջ²²։

Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը XX դարի քառասականների և հետխորհրդային շրջանի համաշխարհային ուժադաշտում

Այս առումով ևս դիտարկվող ձևաչափերի համամատական վերլուծությունը բացահայտում է հետաքրքիր փաստեր։ Ինչես նշվել է վեճը, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին Ազգերի լիգան անդրադարձել է Հայաստանի առաջին հանրապետության և ԱԴՀ-ի տարածքային վեճերի համատեքստում այն ժամանակ, երբ նորանկախ Հայաստանը Լիգայի անդամ չէր։ Արցախը Լիգայում ընդամենը վեճի առարկա տարածք էր։ ԱԴՀ-ն ուներ իր հիմնադիր բարեկամ պետությունը, որը ռազմական ուղղակի աջակցություն էր տրամադրում իրեն։ ԱԴՀ-ին անթաքույց պաշտպանում էր Անգլիան, երբ Բաքու էր մտել այդտեղից թուրքերի դուրս գալուց հետո։ «Առօրյա տրամաբանությունը» հուշում է, թե Անգլիայի համակրանքը պետք է լիներ Հայաստանի՝ «իր փոքրիկ դաշնակցի», այլ ոչ թե Անտանտի թշնամի Օսմանյան բանակի հիմնած ԱԴՀ-ի կողմը։ Բայց «նավթի տարամաբանությունը» Լոնդոնին այլ ուղիով տարավ։ Նա ջանք չխնայեց Բաքվում մնացած ամիսներին պարտադրել Արցախին ենթարկվել մուսավաթական Ադրբեջանին և չսահմանափակվեց դրանով։ Ազգերի

լիզայում տեղի ունեցած քննարկումների²³ արձանագրությունները ցուց են տալիս, թե ինչպիսի հետևողականությամբ է Լոնդոնը շարունակել աջակցել Բաքվին՝ այս անգամ դեպի խորհրդային Ռուսաստանը թեքված Թուրքիային «ետ բերելու» և նրան իր ազդեցության ոլորտում պահելու համար։ Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Լոյդ Ջորջը իր հուշերում պիտի խոստովաներ, որ այդ գործարքների գինը Հայաստանի զոհաբերությունն էր հաղթող տերությունների կողմից²⁴։ Ազգերի լիզայում Հայաստանին ցուցաբերվող աջակցությունը նրան փրկելու անպտուղ կոչերից այն կողմ չանցավ։ Լիզան այդ կազմակերպության անդամակցության ԱԴՀ-ի հայտը մերժեց 1920 թ. նոյեմբերի 20-ին, երբ՝ ապրիլին Խորհրդային Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակի Բաքու մտնելուց և այնտեղ նոր պետություն հիմնելուց հետո, ԱԴՀ-ն արդեն գոյությունը չուներ։ Իր տրամադրության տակ չունենալով ուժային կառույցներ, Լիզան խնդրանքով պիտի դիմեր անդամ-պետություններից որևէ մեկին՝ իր վրա վերցնել Հայաստանի պաշտպանության առաքելությունը։ Անգլիան դա չէր անի։ Ղա չարեց նաև Սևրի պայմանագրով Թուրքիայի հետ ապագա Հայաստանի սահմանները որոշած պետությունը՝ ԱՄՆ-ը։ Ազգերի լիզայի անգործունակությունը ի վերջո հաստատվեց 1920 թ. նոյեմբերին Երևանում խորհրդային կարգերի հաստատումով, իսկ 1923-ին՝ Լոզանում ցեղասպան Թուրքիային ներում շնորհելով։

Այս փաստերի համադրումը Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի կարգավորման մերօրյա ձևաչափի հետ բացահայտում է այն մեծ ճանապարհը, որ XX-րդ դարում Մեծ Եղեռնին հաջորդած յոթ տասնամյակում անցել է հայ ժողովուրդը և հերոսամարտերում կոփված արցախյան նրա հատվածը։ Եթե արցախահայությունը զինված պայքարով չդիմագրավեր Անդրկովկաս մտած թուրքերի, անգլիացիների,

²³ Ընթերցողը դրանց կարող է ծանոթանալ *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике: документы и комментарии* (М., 2008) փաստաթղթերի ժողովածուի թիվ 572-629 փաստաթղթերում

²⁴ Այդ խոստովանությունը նա կատարել է առաջին աշխարհամարտի արդյունքների միջազգային կարգավորման հաղթող տերությունների բանակցային գործընթացներին նվիրված իր աշխատության մեջ։ *Shaw Lloyd Джордж. Правда о мирных договорах. В 2-х томах, М., 1957*

մուսավաթական Ադրբեջանի՝ Արցախը ծնկի բերելու փորձերը, եթե նա ընկրկեր 1988-1991 թթ. կենտրոնական իշխանությունների քաղաքական ճնշումների և «Օդակ» պատժիչ գործողության առաջ, եթե նա ԽՍՀՄ լուծարումից հետո չպատռեր շրջափակման օղակը և հայոց աջակցությամբ չազատագրեր իր պատմական հայրենիքի այն մասը, որում այսօր պետական իշխանություն է իրագործում Արցախի Հանրապետությունը, կոնֆլիկտը չէր լինի կարգավորման միջազգային այն ձևաչափում, որում այսօր այն գտնվում է: Իր քաղաքական չափման մեջ այդ ձևաչափը, իհարկե, անբացահայտ ծալքեր ունի, ուր պետք թափանցի մեր քաղաքագիտական միտքը: Սակայն ակնհայտ է, որ արցախահայության հերոսական պայքարի արդյունքում արցախյան հիմնախնդիրը որակապես այլ միջազգային կարգավիճակ ունի, քան այն ունեցել է Ղարաբաղյան շարժումից ընդամենը յոթ տասնամյակ առաջ: Դա հաստատվում է նրանով, որ

- արցախյան հիմնախնդիրը չի դիտվում որպես երկու հարևան պետությունների վիճելի տարածքի հարց, ինչպես եղել է 1918-1920 թվականներին; միջազգային հանրությունն այսօր այն դիտում է որպես կարգավորման ինքնուրույն խնդիր,

- ի դեմս միջազգային հանրության լիիրավ անդամ Հայաստանի Հանրապետության Արցախն ունի իր անվտանգության երաշխավոր պետություն, որպիսին չի ունեցել 1918-1920-ական թվականներին,

- արցախյան կոնֆլիկտի կարգավորման հարցը բացահայտ անգործունակ միջազգային կազմակերպության հովանու տակ չի գտնվում, որպիսին եղել է Ազգերի լիգան,

- ի դեմս Մինսկի խմբի համանախագահող պետությունների եռյակի՝ (ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի և Եվրոպյան ներկայացնող Ֆրանսիայի), արցախյան խնդրի շուրջ հետխորհրդային շրջանում ձևավորվել է գլոբալ ռազմաքաղաքական հավասարակշռության դաշտ՝ ստատուս քվոյի երկարատև պահպանման հնարավորությամբ, ինչը չի եղել 1918-1920-ականներին,

- որպես դե ֆակտո կայացած պետություն, Արցախի Հանրապետությունը անկախությանը հաջորդած շուրջ քառորդ դարի ընթացքում ապացուցել է իր կենսունակությունը, ժողովրդավարության եվրոպական բարձր սկզբունքներին իր հավատարմությունը: դրանով է բացատրվում Արցախի Հանրապետության միջազգային ճանաչման գաղափարի տարածումը արտերկրի հասարակական ու քաղաքական շրջանակներում:

Նշված փաստերն ապացույցն են այն բանի, որ պատմական ժամանակը աշխատում է Արցախի օգտին: Մեր պարտքն է նպաստել պատմությանը իր այդ միտումներում:

Aleksandr Manasyan

THE DYNAMICS OF THE KARABAKH CONFLICT IN THE FORMATS OF ITS INTERNATIONAL SETTLEMENT

Summary

The article is devoted to the comparison of the three formats of the internationalization of the settlement of the Karabakh conflict, established in 1918-1920, during the Soviet period and after the collapse of the USSR. These formats show the direction of conflict transformation during its centennial history. The article highlights the political and legal differences in the status of the international formats for settling the conflict. In difference from 1918-1920, now the international community the conflict is not considered as a territorial dispute between Armenia and Azerbaijan. For the settlement of the conflict, the fundamental principles of international law are involved, which were not in 1918-1920 and during the Soviet period. Unlike the beginning of the twentieth century, the conflict has now found itself in the military-political equilibrium of global gamblers with a long-term potential for status quo.

ДИНАМИКА КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА В ФОРМАТАХ ЕГО МЕЖДУНАРОДНОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ

Резюме

Статья посвящена сравнению трех форматов интернационализации урегулирования Карабахского конфликта, установившихся в 1918–1920 гг., в советский период и после распада СССР. В этих форматах проявляется направление трансформаций в вековой истории конфликта. Выделены различия политико-правовых статусов рассматриваемых международных форматов урегулирования конфликта. В отличие от 1918–1920 гг. конфликт международным сообществом ныне не рассматривается как территориальный спор между Арменией и Азербайджаном. Под процесс урегулирование конфликта подведены фундаментальные принципы международного права, которых не было в 1918–1920 годах и в советский период. В отличие от начала XX века конфликт ныне оказался в условиях военно-политического равновесия глобальных игроков с долговременным потенциалом статус кво.

**ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ
ԱՐՄԱՏԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԱՐՑԱԽՅԱՆ
ՇԱՐԺՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ**

Պետականության բացակայության պայմաններում անկախությունը հայ ժողովրդի նվիրական երազանքներից էր: Իրավական-սլատմական հուշարձաններում արտացոլվում էին անկախ Հայաստանի մասին պատկերացումները, որոնցում այն ներկայացվում էր, որպես պետության կատարելատիպ, որում անկասկած ապահովված կլինեք սոցիալական արդարության սկզբունքը, հայը պաշտպանված և անվտանգ կլինեք, այն ներկայացվում էր որպես օրինականության երկիր:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը գտնվելով սովի, պատերազմների, շրջափակման ճիրաններում, ենթարկվելով արտաքին ագրեսիաններին, երկար կյանք չունեցավ, «հայկական երազանքը» իրականություն չդարձավ:

Խորհրդայնացվելուց հետո Հայաստանը, հայտնվելով ամբողջատիրական մի այնպիսի համակարգում, որն ապահովելով հանդերձ ազգի ֆիզիկական գոյությունը և սոցիալ-տնտեսական աննախադեպ զարգացումը, խեղեց որոշ ազգային արժեքներ: Մակայն 1970-ականներին հայ հասարակության մեծ մասը հարմարվել էր խորհրդային կայուն և կանխատեսելի կյանքին: Եթե նույնիսկ անկախության մասին երազում էին, անկախությունը տեսանելի չէին համարում:

1980-ական թթ. վերջին – 1990-ական թթ. սկզբին անցյալը վերաիմաստավորելու համար հարմար առիթ ստեղծվեց: 1987 թ. Պարույր Հայրիկյանի աքսորից հայրենիք վերադառնալուց հետո, որպես անկախության մոնետիկ ստեղծվեց, ԱԻՄ-ը, որն աշխատանք ծա-

վսկեց հայ հասարակությանը անկախության դաշտ բերելու ուղ-
ղությամբ: Սակայն այդ ջանքերը դեռևս առանձնապես լուրջ չէին ըն-
դունվում:

Ամեն ինչ սկսեց փոխվել Արցախյան շարժման ընթացքում: 1988
թ. փետրվարին սկսած գործադուլները ու զանգվածային ցույցերը
նպաստեցին ազգային ինքնագիտակցության աճին, ազգային գաղա-
փարի շուրջ ազգի համախմբմանը: Ցույցերի մասնակիցների թիվը
արագորեն աճում էր: Առաջին ցույցերը խիստ հուզական էին, թվում
էր, թե հայ հասարակության բոլոր խավերը միասնական են, հա-
մախմբված ազգային նպատակների իրագործման, սոցիալական ար-
դարության և ժողովրդավարացման համար մղվող պայքարում: Սա-
կայն անկախության հարց դեռևս չէր դրվում: ԽՍՀՄ-ը համարվում
էր հայ ժողովրդի գոյատևման միակ երաշխիքը:

Սումգայիթյան ոճրագործությունը խորհրդային երկրում
պաշտպանված լինելու հավատին հասցված առաջին հարվածն էր:
Սակայն քանի դեռ հայ ժողովուրդը հավատում էր, որ սումգայիթյան
հանցագործները կալատժվեն, պայքարը շարունակվում էր առանց
անկախության կոչերի և հակախորհրդային տրամադրությունների:
Պատահական չէ. որ շարժման սկզբում ժողովուրդը պայքարի էր
դուրս գալիս «Լենին, Պարտիա, Գորբաչով» կարգախոսով: Սկզբնա-
կան շրջանում ժողովուրդը և շարժման ղեկավարները արցախյան
հարցի լուծումը կապում էին ԽՍՀՄ-ում իրագործվող «վերակա-
ռուցման» քաղաքականության հետ:

Սումգայիթյան դեպքերի վերաբերյալ ԽՍՀՄ դատախազության
խմբի առաջին հաղորդագրությունը ի հայտ բերեց այդ ծանրագույն
հանցագործությունը կոծկման միտում: Դա արդարացի գայրույթ
առաջացրեց և խորհրդային երկրում պաշտպանվածության և ապա-
հովության քաղաքական առասպելն սկսեց ավարտվել: Բացի սո-
ցիալ-տնտեսական դժվարություններից և հոգեբանական ծանր
հետևանքներից, Սումգայիթն ունեցավ նաև քաղաքական քաղաքա-
կան ազդեցություն՝ դրանով ավարտվեց շարժման «ռոմանտիկ
շրջանը»: Փոխվեց նաև «Ղարաբաղ» կոմիտեի մարտավարությունը:

Հանրապետության ղեկավարությունն իր հերթին բռնեց շարժումը վարկաբեկելու և ճնշելու ուղին: Ինչպես նշվում էր ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի 1988 թ. մարտի 20-ի նիստում, «Ղարաբաղ» կոմիտեն դիմում է սպառնալիքների և շանտաժի, հարձակումների է թույլ տալիս կուսակցական ու սովետական մարմինների հասցեին, դուրս գալիս օրինականության շրջանակներից»¹:

Առավել սրվեց իրադրությունը խորհրդային ՉԼՄ-ների կողմից ապատեղեկատվության տարածման հետևանքով: Այսպես, «Պրավդա» թերթում սրվեց դեպքերի պաշտոնական մեկնաբանությունը, որում նշվում էր, որ 1923 թվականից հետո, երբ Ղարաբաղը ճանաչվեց Ադրբեջանի կազում մի քանի անգամ բարձրացվել է Հայաստանի հետ վերամիավորման հարցը և «դա եղել է «որպես կանոն» այն պահերին, երբ Հայաստանի որոշ ղեկավարների համար ձեռնառու է եղել հասարակության կարծիքը շեղել մի շարք չլուծված տնտեսական ու սոցիալական հարցերից, կուսակցական կազմակերպության աշխատանքի ոչ պիտանի ոճից և մեթոդներից»²: Այնուհետև նշելով ԼՂԻՄ-ի հազարավոր թելերով Ադրբեջանի հետ կապված լինելու հանգամանքը, փորձում էր հիմնավորել բաժանման անթույլատրելիությունը: Միաժամանակ նշելով, որ ցույցերի մասնակիցները «լավ կազմակերպված էին, կարգապահ», հետևություն էր արվում, որ գոյություն է ունեցել «ժողովրդական հուզումների անցկացման վաղուց մտածված, խմամքով նախապատրաստված» պլան: Այսպիսով, առաջին անգամ խորհրդային քարոզչությունը շրջանառության մեջ դրեց «արտաքին ուժերի ազդեցության» վարկածը, նաև հող նախապատրաստելով հանրապետության ղեկավարության փոփոխման համար:

1988 թ. մարտի 23-ի ՀՍՍՀ ԳՄ-ի նախագահությունը ընդունեց «Հանրապետության քաղաքներում ու շրջաններում քաղաքացիների նախաձեռնությամբ կազմակերպվող ժողովների և այլ մասսայական միջոցառումների անցկացման ժամանակավոր կանոնների մասին»

¹ «Սովետական Հայաստան», 1998 թ. մարտի 22:

² «Правда», 1988թ., մարտի 21:

որոշումը, որով «Ղարաբաղ» կոմիտեն հայտարարվեց անօրինական, դադարեցվեց նրա գործունեությունը, դրանով փորձելով խոչընդոտել շարժման հետագա ծավալմանը: Միաժամանակ, հասկանալով, որ միայն ուժային մեթոդներով (որոնց կիրառման հնարավորությունը սահմանափակ էր նոր հռչակված ժողովրդավարացման կուրսի հետևանքով) այլևս հնարավոր չէ կանգնեցնել իրադարձությունների ոչ ցանկալի զարգացումը, որը վնասում էր «ՍՍՀՄ-ի որպես միասնական միութենական բազմազգ պետության շահերին»³, ՍՍՀՄ ԳՄ-ի նախագահությունը մարտի 24-ին մի որոշում ընդունեց, որով պետք է ուժեղացվեր «դաստիարակչական աշխատանքը» Ադրբեջանում և Հայաստանում, իսկ ՍՍՀՄ Մինիստրիին հանձնարարվում էր մշակել ԼՂԻՄ-ի տնտեսական և սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագիր: Վերը նշված որոշումից հետո խորհրդային մամուլում ծավալվեց հակադարաբաղյան կամպանիա, որը շատ շուտով վերածվեց հակահայկական հիստերիայի: Մամուլում ներկայացվող տեղեկատվությունը հսկասություն էր ստեղծում տարիների ընթացքում ձեռք բերված պատկերացումների և նոր մտքերի և գզացումների միջև, որոնք ժողովուրդը ստանում էր Ազատության հրապարակից, որը դեռևս չէր դարձել Անկախության հրապարակ: Առանձին անկախության կոչերն այս շրջանում ոչ միայն չէին ընդունվում ժողովրդի կողմից, այլև հաճախ զայրույթ և տարակուսանք էին առաջացնում նույնիսկ «Ղարաբաղ» կոմիտեի շատ անդամների մոտ, իսկ մյուս մասի համար դրանք անժամանակ էին⁴: Որպես անկախության հակափաստարկներ նշվում էին Հայաստանի աշխարհաքաղաքական դիրքը և «անհաջող» հարևաններով շրջապատված լինելը, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ի կողմից շարժումը ուժային մեթոդներով ճնշելու վտանգը: Օգտվելով վերը նշված հանգամանքներից, իշխանությունները ամեն ինչ բարդեցին «անկախականների» վրա, ձերբակալվեցին Պ.Հայրիկյանը և նրա համախոհները⁵: Միա-

³ Նույն տեղում:

⁴ Այդ երևույթը 1989 թ. Առն Տեր-Պետրոսյանը որակեց որպես «ինքնագրաքնության մի յուրահատուկ մեխանիզմ» //Առն Տեր-Պետրոսյան, Ընտրանի, էջ 49:

⁵ Տես՝ «Правда», 1988 թ., 4 աпреля.

ժամանակ, Երևան մտցվեցին ՆԳՆ ստորաբաժանումներ, գիշերները քաղաքում երթևեկում էին զինվորական պարեկախմբեր: Սպասվում էին բռնություններ...

Հայաստանում տարակուսականք առաջացրեց Մ.Գորբաչովի այն հայտարարությունը, ուր նա հայտարարեց, որ չի կարող երաշխիքներ տալ Բաքվի հայության անվտանգության համար: ԽՍՀՄ-ի կազմում մնալու օգտին կարևորագույն փաստարկ էր ապահովության երաշխիքը, գոյապահպանությունը: Այս հայտարարությամբ փաստորեն պարզ էր դառնում, որ երաշխիքներ այլևս չկան: Սակայն ԽՍՀՄ-ից հիասթափության գործընթացը դանդաղ էր տեղի ունենում: Անգամ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների մի մասը հույս ուներ հարցերը լուծել սահմանադրական ճանապարհով, կոչ էին անում ժողովրդին հավատալ հանրապետության ղեկավարությանը և անկախության հարց չէին դնում:

1988 թ. հունիսի 28-ին իր աշխատանքը սկսեց Կոմունիստական կուսակցության համամիութենական 19-րդ կոնֆերանսը, որի հետ բավականին մեծ հույսեր էին կապում: Կոնֆերանսից հետո հանրապետության կոմկուսի ղեկավարությունը հակաանկախական քարոզչական արշավ կազմակերպեց: Քարոզչության նպատակով օգտագործվում էին հանրապետության հարզված և հեղինակություն ունեցող մարդիկ՝ կաթողիկոսը, հայտնի մտավորականներ, որոնք միաձայն զգուշացնում էին պայքարի շարունակման վտանգավորության մասին և անհանգստություն հայտնում հանրապետությունից դուրս ապրող հայերի կյանքի համար, խոհեմության կոչեր էին արվում: Սակայն գործընթացն արդեն սկսվել էր: Ճիշտ է անկախությունը նույնիսկ Ղարաբաղ կոմիտեի շատ անդամների համար ոչ թե նպատակ էր, այլ միջոց, հարմար խաղաքարտ, որը պետք եղած դեպքում պետք է օգտագործվեր կենտրոնի դեմ: Պատահական չէ, որ նույնիսկ 1990 թ. Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հարցազրույց տալով ֆրանսիական «Մոնդ» թերթին նշում էր, որ ինքը դեմ է անկախությանը, բայց եթե ժողովուրդը պահանջի ինքը չի ընդդիմա⁶:

⁶ Հայաստանի Հանրապետություն, 1998 թ. մարտի 15:

Անկախության գաղափարը սկսեց շահարկվել մոտավորապես 1983 թ. մայիսի կեսերից: Այդ ժամանակ էր, որ Վանո Սիրադեղյանը, քննադատելով Սիլվա Կապուտիկյանին, որը Մոսկվա հղած իր նամակում գրել էր, որ հայերի համար բացի ԽՍՀՄ-ից այլընտրանք չկա, ասում էր. «Մենք պետք է գտնենք այլ տարբերակ, պետության տարբերակը: Մենք ազգովի եկանք այդ մտքին՝ ազգովի հեռանալ այստեղից: Պայքարել և մեռնել»⁷: Միասնությունն կոմիտեականների մեջ այդ հարցում դեռևս չկար: Այսպես Աշոտ Մանուչարյանը նշում էր, որ դարաբաղյան շարժումը պլանավորված էր վերևից և որ իրենք գործիք են դարձել Մոսկվայի հակավերակառուցողական ուժերի ձեռքում: Նա նշում էր, որ Պ.Հայրիկյանի ձերբակալումը այդ ուժերի կողմից մեկ նպատակ էր հետապնդում «մեզ ուղղեն հակասովետական ճանապարհով»⁸: Իրականում մեծ փոփոխություններ էին սկզբնավորվում քաղաքական համակարգում, դեռևս անտեսանելի, դեռևս անշոշափելի, սակայն բավականին արմատական: Փոփոխությունները սկզբում տեղի ունեցան խորհրդանիշային մակարդակում՝ խորհրդային խորհրդանիշերը իրենց տեղը գիջեցին նորերին: Այսպես, 1988թ. մայիսի 28-ին Ազատության հրապարակում հայտնվեց եռագույն դրոշը, որը ժողովրդի մեծագույն մասի համար դեռևս ազգային խորհրդանիշ էր, այլ ոչ թե անկախության⁹:

Որքան արագ էին զարգանում իրադարձությունները, այնքան արագ փոխվում էին կոմիտեականների հայացքները: Այսպես, հունիսի կեսերին Ռ.Ղազարյանը, որը Ա. Մանուչարյանի համախոհն էր, նշում էր, որ իրենք այլևս միամիտ չեն և չեն հավատում հակավերակառուցողական ուժերի առկայությանը, իսկ Ի.Մուրադյանն արդեն մայիսի վերջին հայտարարեց. «Պետք է ասել ճշմարտությունը, որից

⁷ ՀԱՍ. ֆ. 4516, ց. 1, գ. 2, թ. 9:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Եռագույն դրոշը Ազատության հրապարակում առաջին անգամ ծածանեց ԱԽՄ-ը: Սակայն «Ղարաբաղն կոմիտեի ներկայացուցիչները պահանջեցին այն իջեցնել, մոտավորություն հայտնելով, որ այն «...կխանգարի Ղարաբաղի հարցի լուծմանը» // Պ.Հայրիկյանի ելույթը ԱԽՄ XXIV համագումարում, Երևան 2004, էջ 3-4:

մենք վախենում ենք՝ խորհրդային պետությունը, Գորբաչովը, չեն ուզում լուծել մեր հարցը»¹⁰:

Այսպիսով, 4-ամսյա պայքարի ընթացքում շարժման ղեկավարների մի մասը եկավ անկախության հնարավորության, որպես զարգացման *այլընտրանքային տարբերակի գիտակցմանը*¹¹: Սակայն դեռ ժամանակ էր անհրաժեշտ, որ ամբողջ հայ հասարակությունը, որի համար տասնամյակներ շարունակ ԽՍՀՄ-ը անվտանգության երաշխիք է եղել, ևս ընդունել այդ գաղափարը:

Հուլիսի 18-ին Գրոմիկոյի նախագահությամբ տեղի ունեցավ ՍՍՀՄ ԳՍ նախագահության նիստ, որում քննարկվեցին Լեոնային Ղարաբաղի հարցը: Այդ երկար սպասված նիստը հարցի լուծում չտվեց: Ոչնչացան նաև վերակառուցման հետ կապվող հույսերը և շարժումը աստիճանաբար ազգային-ազատագրականից վերածվում էր հակասովետական-անկախականի: Արդեն հուլիսի կեսերից «Ղարաբաղ» կոմիտեի կոչին հետևելով մարդիկ մասսայաբար սկսեցին հանձնել կոմերիտական և կուսակցական տոմսերը, սկսվեց աշխատավորական կոլեկտիվների խորհուրդների վերընտրումը: Աշխատանք էր տարվում հանրապետության բարձրագույն և տեղական կառավարման մարմինների պատգամավորների, գործարանների, մեծ ազդեցություն ունեցող հիմնարկ կազմակերպությունների ղեկավար անձնակազմի հետ շարժման կողմը գրավելու ուղղությամբ:

Հուլիսի 17-ին Երևանի քաղկոմի առաջին քարտուղար Մ.Ս.Մի-նասբեկյանի ելույթում լուրջ անհանգստություն էր հայտնվում, որ Ղարաբաղյան շարժման ակտիվիստների կողմից փորձ է արվում հսկողության տակ վերցնել քաղաքական համակարգը: Երևան գորք էր մտցվել: Ծայրահեղ նյարդային մթնոլորտում սրվում էին «Ղարա-

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Անկախությունը դեռևս նախատակ չէր այլ հնարավոր սցենար: Պատահական չէ, որ Մովսես Գորգիսյանի կողմից մայիսի 28-ին արված անկախության կոչը շարժման ղեկավարության մոտ ոչ միայն աջակցություն չտաացավ, այլ նրանք խորհուրդ էին տալիս նստացույց կազմակերպած երիտասարդներին չհետևել անկախականներին:

քաղ» կոմիտեի ներսում եղած տալրաձայնությունները: Ձենքի դիմելու կոչով հանդես գալու պատճառով կոմիտեից հեռացվել էր Ի.Մուրադյանը: Կոմիտեի մի թևը դեռևս հույսերը չէր կտրում Մ.Գորբաչովից: Սակայն բոլորն էլ հասկանում էին, որ պայքարը վտանգավոր է և վերահաս վտանգի առջև պահպանում էին արտաքին միասնությունը: Ղեկավարվելով հուլիսի 18-ի ՍՍՀՄ ԳՍ-ի նախագահության նիստի կարգախոսով, որ այս պայքարում չպետք է լինեն ոչ հաղթողներ, ոչ պարտվողներ, հարցի լուծումն անընդհատ ձգձգվում էր: Այն հանձնվեց Ազգությունների Սովետի հասուկ ստեղծված հանձնաժողովին: Երևան ուղարկվեց ՍՄԿԿ ԿԿ-ի անդամ, ՍՍՀՄ ԳՍ-ի դեսպան, ՍՄԿԿ ԿԿ բաժնի վարիչ Ա.Ի.Վոյսկին: Երկրի ղեկավարությունը չէր թաքցնում իր անհանգստությունը սկսած անկախացման գործընթացի վերաբերյալ: Այդ էր պատճառը, որ վերակառուցման պայմաններում ՍՍՀՄ ԳՍ-ի նախագահության որոշմամբ 1988 թ. հուլիսին Եթովպիա վտարվեց Պ.Հայրիկյանը:

Իրադարձությունները զարգանում էին մեծ արագությամբ: Փոփոխությունները վերաբերում էին և ԽՍՀՄ-ի և Հայաստանի քաղաքական կյանքին: Հայաստանում արդեն իսկ օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին հասարակական գիտակցության մեջ փոփոխություններ նկատվեցին: Մինչ այդ անկախության գաղափարից անգամ խուսափող ժողովուրդը, 1988 թ. **սեպտեմբերի 9-ին առաջին անգամ վանկարկեց «անկախություն» բառը:** Այսպիսով, անկախության գաղափարը ընդունվեց հրապարակի բազմահազարանոց ցուցարարների կողմից, սակայն ժամանակ էր հարկավոր, որ այն հարազատ դառնար զրեթե բոլոր, նույնիսկ ամենազգուշավոր, ամենապահպանողական խավերի համար:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հերթական տարեդարձի օրը, 1988 թ. նոյեմբերի 7-ին առաջին անգամ ժողովուրդը Լենինի հրապարակ մտավ հակակոմունիստական կարգախոսներով:

Եթե մինչ այդ օգտագործվում էր սովերենություն բառը, որը նախատեսում էր քաղաքական իրավունքների ընդլայնում ԽՍՀՄ կազմում, ապա արդեն 1988թ. նոյեմբերի երկրորդ կեսից բացահայտ

սկսեցին խոսել անկախության մասին, նշելով, որ պետք է ազատվել «ստորակի հոգեբանությունից» և որ Հայաստանը թե տնտեսապես, թե քաղաքականապես կարող է ինքնուրույն գոյատևել:

1988 թ. նոյեմբերի 22-ին քաղաքական լարված մթնոլորտում սկսվեց Հայկական ՄՍՀ Գերագույն Սովետի հերթական նստաշրջանը: Դա շատ տագնապալի շրջան էր: Բաբվից եկող լուրերը, ուր ցույցերի ժամանակ առաջ էին քաշվել «Մահ հայերին» կարգախոսները, ոչ մի լավ բան չէին կանխորոշում: Ուժեղացել էր փախստականների ներհոսքը հանրապետություն, ինչը ավելի էր բարդացնում սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը: Առանձնապես լարվել էր իրավիճակը խառը բնակչություն ունեցող վայրերում: Հայաստանում տարրերայնորեն սկսվել էր պաշտպանական ջոկատների կազմակերպումը: Զանի որ Ադրբեջանի որոշ շրջաններում պարեստային ժամ էր մտցվել, մտավախություն կար, որ նույնը շուտով կլինի Հայաստանում:

Երկարատև սպասումը, հիասթափությունները, արտաքին վտանգը, տասնամյակների պատկերացումների փշրումը ժողովրդին հասցրել էին ծայրահեղ նյարդային վիճակի: Այս պայմաններում իշխանությունների և որոշ մտավորականների խորհրդամետ կամ ցանկացած ավելի զգույշ դիրքորոշում սկսեցին թշնամաբար ընդունվել շարժման ղեկավարության և հասարակության մեծ մասի կողմից: Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի Գերագույն Սովետի պատգամավորները խուսափում էին նիստերին մասնակցելուց և նոյեմբերի 24-ի նիստի քվորումը ապահովելու համար ՀՀԾ-ականները նույնիսկ դիմեցին բռնությունների: Նիստը տեղի էր ունենում օպերայի շենքում և արդեն չքողարկված պայքար էր գնում իշխանության համար կոմունիստների և նրանց ընդդիմադիր ուժերի միջև: Այդ նստաշրջանում հանրապետության իշխանության գերագույն մարմնի կողմից առաջին անգամ անկախության հարցը դրվեց: Նիստից հետո Լևոն Տեր-Պետրոսյանը կասի, որ «Հայկական պառլամենտը կայացրեց 68 տարվա իր ամենահրաշալի որոշումը»¹²:

¹² «Անկախություն» թերթ, 1989 թ., թիվ 1:

Օգտվելով բռնության դեպքերի առկայությունից նոյեմբերի 24-ին ժ.24-ից պարետային ժամ մտցվեց Երևանում, իսկ շուտով նաև 16 շրջաններում: Սալիտակի երկրաշարժը որոշ ժամանակով ետ մղեց շատ կարևոր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական խնդիրներ և ավելի սրեց և ծանրացրեց իրադրությունը հանրապետությունում: Եթե սկզբում Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցությունը և իշխանությունները շփոթված էին և պասիվ էին, ապա երկրաշարժից հետո նրանք ակտիվացրեցին իրենց գործունեությունը: Դեկտեմբերի վերջին ՀԿԿ ԿԿ-ում քննարկվեց «Հանրապետության մասսայական ինֆորմացիայի և պրոպագանդայի միջոցով ազգամիջյան հարաբերությունների հարցերի լուսաբանման գործում եղած լուրջ թերությունների մասին» հարցը: Վերահսկողություն էր հաստատվում մամուլի օրգանների հանդեպ: Քաղաքական շահարկման առարկա դարձավ նաև երկրաշարժի հարցը:

Երկրաշարժից հետո աշխարհի սարքեր ծայրերից օգնություն էր գալիս Հայաստան: Դա ևս օգտագործվում էր շարժման դեկավարության կողմից, որոնք նշում էին, որ «աշխարհը փոխվել է», որ անկախության դեպքում Հայաստանը ապահով կլինի նաև աշխարհի ժողովուրդների ընտանիքում:

1989 թ. ապրիլի 24-ին Հայոց եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը Արշակ Սադոյանի, Սմբատ Հակոբյանի, Մովսես Գեորգիսյանի և ուրիշների կոչերով երեկոյան հավաքներ տեղի ունեցան Թատերական հրապարակում և երթեր քաղաքի փողոցներում: Չարտոնված միտինգ եղավ և ապրիլի 27-ին, որի պահանջներից մեկը հատուկ դրության և պարետային ժամի գործողության վերացումն էր:

Վախենալով «անկախատեսելի հետևանքներից», իշխանությունները որոշել էին չանցկացնել մայիսի մեկի շքերթը, սակայն շարժման դեկավարները պատրվակ բռնելով, որ ցանկանում են շնորհակալություն հայտնել երկրաշարժից հետո օգնություն ցույց տված երկրներին, մայիսի 1-ին երթեր կազմակերպեց Երևանում, իսկ Մատենադարանի մոտ միտինգ եղավ, ուր անարգվեցին ԽՍՀՄ կարմիր դրոշը և զինանշանը:

Անկախության մասին ամենուրեք բացահայտ խոսվում էր: Մակայն մեծ զգուշավորություն էր ցույց տալիս այդ հարցում մտավորականությունը: Այսպես, Սոս Սարգսյանը «Խառը ժամանակների խառը մտքեր» հոդվածում արտահայտեց թերևս մտավորականության մի մասի մոտ առկա հետևյալ մտավախությունը. «Խորհրդային Միության ամբողջականությունն այսօր մեր, հայերիս մասնավոր, առանձնակի, կենսական անհրաժեշտությունն է: Այդ է թելադրում ճակատագիրը, պատմությունը, կյանքը, մեր ապագան: Մենք ուրիշ ալտերնատիվ չունենք»¹³: Եվ իրոք, դա էր պահանջում դառն պատմական փորձ ունեցող ժողովրդի սառը բանականությունը, սակայն այլ բան էր երագում նրա ազատատենչ ոգին: Կարծես թե պատմության հետագա ամբողջ ընթացքը ստիպում էր ժողովրդին ընդունել անկախությունը, որպես փրկություն այն գաղափարական կեղծիքից, կեղտից, անարդարությունից, որը այդ շրջանում թափվում էր հայ ժողովրդի գլխին: Հայերը մանր-մանր քայլերով ընթանում էին անկախության ուղիով և յուրքանջուր դիպված, սաղրանք, խոչընդոտ, նույնիսկ հակահայկական մի փոքրիկ հողված կամ ելույթ, ուժեղացնում էին այդ ճանապարհը մինչև վերջ անցնելու վճռականությունը: Քաղաքական հին համակարգը ճգնաժամ էր ապրում, Ղաթաբաղի հարցում խորհրդային ղեկավարության անվճռականությունը նպաստում էր խորհրդային իշխանությունների հեղինակության անկմանը:

Հանրապետությունում շարունակվում էր ազգային արժեքների վերականգման գործընթացը: 1989թ. մայիսին ՀԽՍՀ ԳԽ-ի հրամանագրի համաձայն 1918թ. մայիսի 28-ը ճանաչվեց հայկական պետականության վերականգման օր, իսկ եռագույն դրոշը ճանաչվեց հայկական ազգային խորհրդանիշ: Մամուլի էջերում հաճախակի դարձան մեր պատմական անցյալը վերագնահատող հոդվածները:

1989 թ. սեպտեմբերի կեսերին սկսվեց ՀԽՍՀ ԳԽ-ի արտահերթ նստաշրջանը, որում քննարկվեց հանրապետության ծանր վիճակը, և կառավարությունը /նախագահ Վ.Մարգարյանը/ ներկայացրեց

¹³ «Սովետական Հայաստան». 1989 թ., մայիսի 11:

հանրապետությունը այդ վիճակից դուրս բերելու իր ծրագիրը: Նստաշրջանի աշխատանքին ակտիվորեն մասնակցում էին ՀՀԾ-ի անդամները:

1989 թ. նոյեմբերի 4-ին Ստ.Շահումյանի անվան պալատում տեղի ունեցավ ՀՀԾ հիմնադիր համագումարը, որտեղ ելույթ ունեցան նաև ՀԿԿ ԿԿ-ի առաջին քարտուղար Մ.Հարությունյանը: Այս ամենը փաստում էր, որ իրական իշխանությունը աստիճանաբար անցնում էր ՀՀԾ-ին:

1989 թ. նոյեմբերի 28-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշումը «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը դժգոհություններ առաջացրեց, քանի որ նախագծում չէին քննադատվում ջարդերը և Հայաստանի շրջափակումը:

Փաստորեն երկարմյա պայքարը հանգեցրեց ընդմենը կենտրոնի սպաշնորհության և թուլության վկայությանը: Որոշումը բողոքի նոր ալիք բարձրացրեց հանրապետությունում և 1989 թ. նոյեմբերի 30-ին այն գնահատելու համար հրավիրվեց ՀԽՍՀ ԳԽ-ի արտահերթ նստաշրջան: Այն քննարկեց նաև շրջափակման, սահմանների անվտանգության, փախստականների հարցերը: Նստաշրջանը միաձայն ընդունեց ՀԽՍՀ ԳԽ-ի և ԼՂ ԱԽ-ի համատեղ որոշումը մերսմիավորման մասին:

Նստաշրջանը քննարկեց նաև ԼՂ-ի առթիվ ընդունած ԱՄՆ-ի սենատի բանաձևը, որում քննադատվում էին ԽՍՀՄ-ի անարդարությունները Ղարաբաղի և Հայաստանի հանդեպ, Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի շրջափակումը և հավաստիացնում էր, որ ԱՄՆ-ն կշարունակի օգնությունը Հայաստանին: Այս բանաձևը մեկն էր երկրաշարժից հետո արտասահմանյան երկրների կողմից ընդունված հայանպաստ որոշումների և գործողությունների շարքում: Երկրաշարժից հետո աշխարհի բոլոր կողմերից օգնություն էր ուղարկվում: Փետրվարի սկզբներին Երևան ժամանած Շառլ Ազնավուրի կողմից ստեղծվեց «Ազնավուրը Հայաստանին» ընկերությունը: Բազմաթիվ

արտասահմանյան ֆիրմաներից համագործակցության առաջարկներ էին ստացվում:

1989 թ. օգոստոսի 7-ից սեպտեմբերի 1-ը ժնկում կայացած ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողովի նիստը, որը դիմեց ԽՍՀՄ կառավարությանը Ղարաբաղում հանրաքվե անցկացնելու առաջարկով, քննադատեց կոտորածները Ադրբեջանում, որոնց հետևանքն էր առաջացած զաղթականների հիմնահարցը:

Հայաստան էին այցելում միջազգային բարձրաստիճանի պաշտոնյաներ (օր. ԱՄՆ-ի արտակարգ և լիազոր դեսպանը ԽՍՀՄ-ում Ջ.Ֆ.Մետոլկը): Ամենյան Հայրց կաթողիկոսի ԱՄՆ այցելության ժամանակ վեհափառին ընդունել էր ԱՄՆ նախագահ Բուշը:

Երկարատև լարումը, սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, շրջափակումը, խորհրդային պետության ամբողջականության պահպանման շահերով թելադրված կենտրոնի հակահայկական քաղաքականությունը հանրապետությունում ծանրացրել էին քաղաքական մթնոլորտը: 1990թ. սկզբին դարձյալ միջազգային իրադրությունը տարածաշրջանում սրվեց: Տազնապ էին առաջացնում նաև Նախիջևանից եկող լուրերը, ուր խախտվել էր խորհրդաիրանական սահմանը: Ինքնապաշտպանությունը դարձել էր օրակարգի խնդիր: Դրությունը բարդանում էր նրանով, որ Ադրբեջանը դիմեց բացահայտ ագրեսիայի Գետաշենում, մարտեր էին տեղի ունենում Խանլարում և Շահումյանում: Բաքվում ջարդեր սկսվեցին:

1990 թ. դարձյալ երևաց կենտրոնական իշխանության անգործությունը: Եթե մինչ այդ ադրբեջանցիները հայերի վրա հարձակվում էին միայն իրենց տարածքում, ապա սկսեցին հարձակումներ գործել նաև ՀԽՍՀ սահմանների վրա: 1990 թ. հունվարի 18-ի ժ. 15.30-ին Նախիջևանի Իլիչևսկի շրջանից կրակ բացվեց Երասխավանի վրա, հունվարի 19-ին Իջևանի: Կորցնելով կենտրոնից պաշտպանվելու վերջին հույսը, հալերը սկսեցին զինվել: Հարձակումներ սկսեցին կատարվել ՆԳ-ի շրջաբաժինների և զինվորական ստորաբաժանումների վրա զենք հայթայթելու նպատակով: Ստեղծվեցին

աշխատհագորային խմբեր, որոնց շնորհիվ թշնամին արժանի հակահարված ստացավ:

1990 թ. փետրվարի կեսին ԽՍՀՄ ԳԽ-ում հայտարարվեց, որ դարաբաղյան հարցի լուծումը թողնվում է 2 հանրապետություններին, սակայն միաժամանակ Խանլարի շրջանի Ազատ, Կամո, Մարտունաշենի և Գետաշենի հայաբնակ գյուղերից, այստեղ տեղաբաշխված խորհրդային բանակի ղեկավարության թույլտվությամբ, սկսվեց տեղահանվել հայ բնակչությունը: Հայաստանում առաջացան հակառուսական տրամադրություններ:

Մարտի վերջում իրադրությունը խիստ սրվեց նաև Հայաստանի սահմանամերձ գոտում /Արարատ, Գորիս, Վայք, Եղեգնաձոր, Իջևան, Նոյեմբերյան, Շամշադին/: Սրվել էին հակասությունները նաև հանրապետության ներսում, բայց քանի կար վտանգը, ժողովուրդը ելծարկվելով ինքնապաշտպանության բնագոյին խուսափում էր ծայրահեղություններից: Միաժամանակ, չնայած դեռևս որոշ տատանումների, արդեն 1990 թ. սկզբում պարզ էր, որ Հայաստանը ընթանալու է անկախացման ուղիով:

Անկախության գաղափարը աստիճանաբար արմատավորվում էր հայ հասարակության գիտակցության մեջ: Եվ դրա համար կային հետևյալ պատճառները.

1. ներքին անապահովության զգացումը, որը ծնվեց Սումգայիթի և Ադրբեջանի այլ վայրերում տեղի ունեցած ջարդերից և դրանց անախտժելիությունից, սահմանամերձ գոտու հայ-ադրբեջանական բախումներից,

2. արտաքին ապահովության որոշ խախտումները /օր. խորհրդաիրանական սահմանի խախտումը/.

3. ԽՍՀՄ-ում սկսված հակահայկական հիստերիան,

4. սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, որոնք կապված էին սննդի հատ կրկնվող շրջափակումների և որպես հետևանք՝ վառելիք-էներգետիկ ճգնաժամի և պարենային դժվարությունների հետ,

5. էկոլոգիական ծանր դրությունը և այդ հարցի անընդհատ շահարկումը,

6. երկրաշարժի գոտում վերականգնողական աշխատանքի անհետևողականությունը, դանդաղկոտությունը,

7. սոցիալիզմին հակադրվող միջազգային ուժերի քաղաքականությունը, որոնք ազգային հարցի շահարկումները դիտում էին ԽՍՀՄ-ի թուլացման միջոց,

8. սփյուռքահայերին Հայաստանի շուրջը համախմբելու և նրանց միջոցների ու հնարավորությունների օգտագործման հույսը,

9. այս բոլորին գումարվում էր նաև դժգոհությունը սոցիալական անարդարություններից, կաշառակերությունից և այլն: Իր դերն ունեցավ նաև այն, որ սոցիալիստական արժեքները վաղուց ի վեր չէին ներգործում հասարակական գիտակցության վրա:

Հիմնականում այս պատճառների հետևանքով էր, որ ժողովուրդը եկավ անկախացման անհրաժեշտության գիտակցմանը և պայքար սկսվեց անկախության համար:

1990 թ. ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահ ընտրվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Օգոստոսի 23-ին ընդունվեց Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, որում արտահայտվեցին պետական կառավարման հիմնական սկզբունքները: Պետությունը անվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն, ընդունվեցին նոր խորհրդանիշները: Միության փլուզումը կանխելու նպատակով ԽՍՀՄ պրեզիդենտը որոշում ընդունեց 1991 թ. մարտի 17-ին հանրաքվե անցկացնելու մասին: Սակայն ՀՀ իշխանությունները հետաձգեցին հանրաքվեի անցկացումը մինչև սեպտեմբեր: Բանն այն է, որ նույնիսկ պայքարի սկզբից 2 տարի անց մտավախություն կար, որ Հայաստանի քաղաքացիների մեծամասնությունը կարող է և չքվեարկել անկախության օգտին: Բացի այդ իշխանությունները այս հարցում որոշել էին չխախտել ԽՍՀՄ օրենսդրությունը, որի համաձայն անկախացման գործընթացը տևելու էր 5 տարի: Այդ ընթացքում նախատեսվում էր աստիճանաբար տնտեսական անկախության հիմքեր ստեղծել, արտաքին կապեր հաստատել այլ պետությունների հետ:

1991 թ. մարտի 1-ին ԳԽ անկախության հանրաքվեի որոշում կայացրեց: 1991 թ. օգոստոսյան պոլուչից հետո ԽՍՀՄ-ի քայքայումը արագացավ:

Սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեով Հայաստանը անկախացավ: Հանրաքվեին մասնակցեցին քվերակելու իրավունք ունեցողների 95,5%, որից համաձայն էին անկախությանը 94,39% և դժմ էին քվևարկողների ընդամենը 0,46%:

Lilit Zakaryan

FORMATION OF INDEPENDENCE IDEA IN THE CONSCIOUSNESS OF THE ARMENIAN SOCIETY IN THE PROCESS OF ARTSAKH MOVEMENT

Summary

The article shows the process of change in the collective consciousness that led to formation and rooting the idea of independence. Artsakh movement launched in February 1988 led to the growth of national self-consciousness and consolidation of the nation around the national idea. The movement started as national liberation movement, then because of a number of reasons, such as loss of a sense of security in USSR, that arose because of the massacres in Sumgait and in other parts of Azerbaijan and their impunity, anti-Armenian hysteria started in the Soviet mass media, socio-economic difficulties started as result of repeated blockades of Armenia and powerlessness of the central government, policies of western countries considering national issues as a means of weakening the USSR, etc., it was transformed into a struggle for independence of Armenia.

The article presents the stages of this transformation, which began with the visualization of the symbols of independence and ended with the referendum on independence.

ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕИ НЕЗАВИСИМОСТИ В АРМЯНСКОМ ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ В ПРОЦЕССЕ АРЦАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

В статье показан процесс изменений в общественном сознании, который привел к формированию и укоренению идеи независимости. Новый этап Арцахского движения, начатое в феврале 1988г., способствовало росту национального самосознания, консолидации нации вокруг национальной идеи. Движение зародилось как национально-освободительное, затем из-за ряда причин (потеря чувства безопасности в СССР, которое появилось из-за резни в Сумгаите и в других частях Азербайджана и их безнаказанности, антиармянская истерия, начавшаяся в советских масс-медиа, социально-экономические трудности, связанные с повторяющимися блокадами Армении и бессилие центральной власти, политика западных стран, рассматривающих национальные вопросы как средство ослабления СССР и т.д.) трансформировалось в борьбу за независимость Армении. В статье представлены этапы этой трансформации, начавшейся с визуализации символов независимости и закончившейся референдумом о независимости.

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈԽՆԵՐԸ

Արցախյան շարժման սկսնավորումից մինչև 1994 թ. մայիսի 14-ի զինադադարի հաստատումը ընկած շրջանը իրավաքաղաքական, ազգային-հոգեբանական և ռազմական գործողությունների ու զինտեխնիկայի կիրառման առումով կարելի է բաժանել երեք փուլերի.

1. 1988 թ. փետրվարից 1990 թ. սեպտեմբերի 2-ը՝ ԼՂՀ հռչակումը:

2. 1990 թ. սեպտեմբերից մինչև 1991 թ. վերջը՝ Սաֆոնովա--Պոլյանիչկոյական պատժիչ ռեժիմից մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը:

3. 1991 թ. վերջից սկսված մարտական գործողություններից 1994թ. մայիսյան զինադադարի հաստատումը:

Արցախյան շարժման ակունքների, հակամարտության բնույթի, ազգերի ինքնորոշման և տաքածքային ամբողջականության սկզբունքների, մարտական գործողությունների ընթացքի մասին շատ է գրվել: Տարբեր ուսումնասիրություններում ներկայացվել է նաև այդ տարիներին Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի և Արցախի հետ կապված իրադարձությունների համակողմանի ժամանակագրությունը:

Արցախյան պատերազմի ընթացքը որպես կենդանի բաբախյուն և տրոփող վերք ականատեսի իր ստուգապատում նկարագրությամբ չգերազանցված ձևով կատարել է Արցախ Բունիաթյանը յոթ հատոր կազմող օրագրությամբ ու թերևս ամենացավոտ դիտանկյունից՝ բժշկի հայացքով:

Պատերազմական տարիների զինվորական հոսպիտալները հավաքական վավերագրումն էին դարձել մարտական գործողությունների ծավալման ընթացքի՝ այնտեղ բերվող զինվորներով, որոնց մարմինների վերքերը հայելային արտացոլումն էին զինտեխնիկայի

ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕИ НЕЗАВИСИМОСТИ В АРМЯНСКОМ ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ В ПРОЦЕССЕ АРЦАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

В статье показан процесс изменений в общественном сознании, который привел к формированию и укоренению идеи независимости. Новый этап Арцахского движения, начатое в феврале 1988г., способствовало росту национального самосознания, консолидации нации вокруг национальной идеи. Движение зародилось как национально-освободительное, затем из-за ряда причин (потеря чувства безопасности в СССР, которое появилось из-за резни в Сумгаите и в других частях Азербайджана и их безнаказанности, антиармянская истерия, начавшаяся в советских масс-медиа, социально-экономические трудности, связанные с повторяющимися блокадами Армении и бессилие центральной власти, политика западных стран, рассматривающих национальные вопросы как средство ослабления СССР и т.д.) трансформировалось в борьбу за независимость Армении. В статье представлены этапы этой трансформации, начавшейся с визуализации символов независимости и закончившейся референдумом о независимости.

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈԻԼԵՐԸ

Արցախյան շարժման սկսնավորումից մինչև 1994 թ. մայիսի 14-ի զինադադարի հաստատումը ընկած շրջանը իրավաքաղաքական, ազգային-հոգեբանական և ռազմական գործողությունների ու զինտեխնիկայի կիրառման առումով կարելի է բաժանել երեք փուլերի.

1. 1988 թ. փետրվարից 1990 թ. սեպտեմբերի 2-ը՝ ԼՂՀ հռչակումը:

2. 1990 թ. սեպտեմբերից մինչև 1991 թ. վերջը՝ Սաֆոնովյա--Պոլյանիչկոյական պատժիչ ռեժիմից մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը:

3. 1991 թ. վերջից սկսված մարտական գործողություններից 1994թ. մայիսյան զինադադարի հաստատումը:

Արցախյան շարժման ակունքների, հակամարտության բնույթի, ազգերի ինքնորոշման և տարածքային ամբողջականության սկզբունքների, մարտական գործողությունների ընթացքի մասին շատ է գրվել: Տարբեր ուսումնասիրություններում ներկայացվել է նաև այդ տարիներին Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի և Արցախի հետ կապված իրադարձությունների համակողմանի ժամանակագրությունը:

Արցախյան պատերազմի ընթացքը որպես կենդանի բաբախյուն և տրոփող վերք ականատեսի իր ստուգապատում նկարագրությամբ չգերազանցված ձևով կատարել է Արցախ Բունիայանը յոթ հատոր կազմող օրագրությամբ ու թերևս ամենացավոտ դիտանկյունից՝ բժշկի հայացքով:

Պատերազմական տարիների զինվորական հոսպիտալները հավաքական վավերագրումն էին դարձել մարտական գործողությունների ծավալման ընթացքի՝ այնտեղ բերվող զինվորներով, որոնց մարմինների վերքերը հայելային արտացոլումն էին զինտեխնիկայի

տարբեր ձևերի կիրառման աստիճանական ընդլայնման՝ կարաբինի խոցած փամփուշտներից մինչև ծանր հրետանու պատճառած բզկտումները և անդամահատումները:

Ճակատագրի բերումով 1988թ. վետրվարից մինչև 1994թ. մայիսյան զինադադարը ձգվող ճանապարհը վիճակված էր անցնելու նաև ինձ՝ նախ որպես լրագրող և ապա զինվոր:

Առկա գիտավերլուծական գրականության նյութերը համեմատելով իմ տեսածի ու վերապրածի հետ, այս հոդվածում փորձել եմ ներկայացնել պատերազմի դժվարին, բայց և հերոսական տարիների ժամանակային պարբերացումը՝ յուրաքանչյուր փուլին բնորոշ առանձնահատկություններով:

Այս փուլերից յուրաքանչյուրը վերանայելու էր մեր ժողովրդի ավանդական շատ պատկերացումները, որոնք նախ հրազենային կրակոցներից և ապա հրետանային հարվածներից վերածվելու էին փշրված պատրանքների, որոնց բեկորները դառնալու էին այն հիմքը, որի վրա բարձրանալու էր մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության և դիմադրողականության այն ոգին, որով նվաճվելու էր 1994թ. մայիսյան զինադադարը:

Երեք փուլերից յուրաքանչյուրը որքան փոքր էր անգամ պատմական մի ժամանակահատվածի համար, այնքան հեղաբեկող էր և տասնամյակների արժեք ուներ ազգային ինքնագիտակցության և հոգեբանության վրա թողած ազդեցությամբ:

Սերունդների հերթագայությունը թեև չափվում է 25-ական տարիներով, այս վեց տարիները, սակայն, Արցախում սերունդների մտածողության եռաստիճան ընթացքով դրսևորվեցին.

1. 1988 թ. – 199 թ. սեպտեմբեր՝ ձևավորվեց ազատության սերնդի մտածողությունը:

2. 1990 թ. սեպտեմբեր – 1991 թ.՝ այն դարձավ անկախության սերունդ:

3. 1991 թ. վերջից մինչև 1994 թ. մայիս՝ պատերազմական տարիների սերունդ, որը զինադադարից հետո դարձավ ազատութ-

յունն ու անկախությունը զենքով պաշտպանելու հոգեբանությունն ունեցող սերունդ:

Իրավաքաղաքական առումով ևս այս երեք փուլերը իրենց հստակ տարբերակումն ունեն, որոնք սկսեցին ազգային վերագարթոնքի և քաղաքական պայքարի շրջան, որը Արցախի և Ադրբեջանի միջև ուղեկցվեց քաղաքական որոշումների և քաղաքական փաստաթղթերի պատերազմով:

Հիշյալ երեք փուլերն սպառազինության աստիճանական ընդլայնմամբ անցան հետևյալ ճանապարհը.

Առաջին փուլ՝ 1988–1990 թթ.՝ որսորդական հրացանից կարաբին և Կալաշնիկովի ավտոմատից ձեռքի և տանկային զնդացիորներ:

Երկրորդ փուլ՝ 1991 թ. աշնանից մինչև 1992 թ. մայիսի 8-9-ին Շուշիի զրավումը՝ ականանետներից և զենիթային հրանոթներից մինչև զրահատեխնիկայի՝ հետևակի մարտական մեքենաների կիրառումը:

Երրորդ փուլ՝ 1992 թ. հունիսի վերջից մինչև պատերազմի ավարտը, որը բուն լայնածավալ պատերազմի շրջանն էր: Այն ուղեկցվեց զինվորական ուղղաթիռների և ինքնաթիռների կիրառումից մինչև T-72B տանկերի և «Գրադ» հրետանային կայանքների ու 152 միլիմետրանոց հեռահար հրետանու կիրառմամբ:

Այս երեք փուլերից ամեն մեկի տրամաբանությամբ են թելադրվել նաև Արցախի շրջափակումը, հայկական մի շարք բնակավայրերի բնակչության տեղահանումը, Լաչինի միջանցքի բացումը, հակառակորդի տարբեր կրակակետերի լռեցումը և ընդհանրապես մարտական գործողությունների ծավալման ընթացքը և բնույթը, ինչպես նաև տարբեր զինատեսակների կիրառումը:

Այս ընթացքում տեղի ունեցած գործողությունները կարելի է ասել, որ կատարվել են հակառակորդի պարտադրած թելադրանքով:

Ջանի որ վերը թվարկված բոլոր իրադարձությունները ներքին փոխկապակցվածություն ունեն, ուստի դրանցից յուրաքանչյուրը կներկայացնենք ոչ թե առանձին առանձին, այլ իրար փոխկապակց-

ված՝ դեպքերի զարգացման համաժամանակյա ընթացքով, որն ավելի ամբողջական է ներկայացնում երեք փուլերից յուրաքանչյուրը:

Հիշյալ փուլերի շրջանակում Ադրբեջանի՝ Արցախի դեմ ռազմական լայնածավալ գործողություններ սկսելը անցավ հակամարտության զարգացման հետևյալ ճանապարհը:

Ավագակային զինված հարձակումների շրջան, որն ուղեկցվում էր անասնագողությամբ, բերքի վնասմամբ և հացահատիկի դաշտերի այրմամբ: Այն իրականացվում էր Արցախի հայկական բնակավայրերին կից ադրբեջանական բնակավայրերում կազմված զինված խաժամուժի կողմից՝ մարզում տեղակայված ԽՍՀՄ ներքին գորքերի թողտվությամբ:

Մարզային և շրջանային պարետատների՝ դեպքերին չհառնվելու պատճառով անասնագողությունը աստիճանաբար սկսեց վերածվել մարդորսության կամ պատանդների վերցման, որպեսզի հետո նրանց վաճառեին թանկ գնով: Մարզի կենսագործունեությունը կազմալուծելու և տարբեր շրջաններն ու բնակավայրերը իրարից կտրելու համար ադրբեջանական կողմը սկսեց գնդակոծել ճանապարհները և դաշտերը:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել մի կարևոր հանգամանք: Ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումներից և տարբեր նյութական գործարքներից ելնելով որքան էլ ներքին գորքերի ղեկավարությունը բացահայտ պաշտպաններ ադրբեջանցիներին, մինևնունն է նրանք չէին կարող թույլ տալ այնպիսի քայլեր, որոնք հակասեին թեև քայքայվող, բայց արտաքուստ օրինական իր խնստ չափանիշներն ունեցող կայսրության իրավապահպանական համակարգի բնույթին: Այս տրամաբանությամբ ադրբեջանական ՕՍՈՆ-ը չէր կարող ներխուժել հայկական բնակավայրերը առանց պարետային իշխանությունների ուղեկցության: Հայ ազգաբնակչության դեմ ադրբեջանցիների հարձակումները պետք է իրականացվեին որպես ազգամիջյան ընդհարումներ տեղի երկու ժողովուրդների բնակչության միջև:

Նման տրամաբանությամբ հատուկ դրության և պարետային ռեժիմի պայմաններում կարող էին թույլ տրվել ավագակային հար-

ձակումներ հայկական բնակավայրերի վրա, բայց ոչ անգամ մի գլուղի տեղահանությունը ադրբեջանական շանդաների կամ ՕՄՈՆ-ի միջոցով: Դա վերապահված էր միայն ներքին գորքերին և պարետային իշխանություններին: Վերջիններս պատժիչ մեքենայի դեր կատարելով, միաժամանակ չէին հանդուրժում այլ պատժիչ ուժերի: Այսինքն Բաքուն նրանց վրա կարող էր ներագդել Մոսկվայի միջոցով, բայց ադրբեջանական ՕՄՈՆ-ին որևէ ինքնուրույն քայլ չէր թույլատրվի գործել պարետային իշխանությունների կողմից:

Որքան քայքայվում էր կայսրությունը, այնքան արցախահայությունն էր դառնում իր ճակատագրի տերը, բայց միաժամանակ Արցախի հարցն էլ սկսում էր համարվել որպես ինքնիշխան Ադրբեջանի իբրև թե ներքին գործը առանց Մոսկվայի արտաքին ազդեցության:

Ռազմաքաղաքական նման իրավիճակում անգամ Սաֆոնովյան պարետային ռեժիմն էր որոշակի կայունություն ապահովում: Գոնե իրավիճակի անմիջական պատասխանատու կար: Պարետային ուժերի մարզից դուրս բերելուց հետո միակ պատասխանատուն և հայ բնակչության անվտանգության երաշխավորը դարձան Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերը, որոնց հիման վրա ձևավորվեց Արցախի պաշտպանության բանակը:

Պատահական չէ, որ հայ ազգաբնակչության դեմ տեղի հանման և զինված հարձակման առաջին մեծածավալ գործողությունը իրականացվեց նախ Շահումյանի շրջանում 1991թ. սեպտեմբերի վերջին, որովհետև այստեղ էր լուծարվել զինվորական պարետությունը: Վերջինիս բացակայության պայմաններում արդեն հանդուրժելի էին ռազմական գործողությունները և զինված բախումները:

Արցախի Հանրապետությանը միացած, բայց ըստ ԽՍՀՄ վարչատարածքային բաժանման Ադրբեջանի մի շրջանը եղող Շահումյանում կարող էին գլուղերը ձեռքից ձեռք անցնել, անգամ ողջ շրջանը կույ գնար Ադրբեջանին, որովհետև կայսրության քայքայման այդ պահի աստիճանը դրա հնարավորությունը տալիս էր: Կայսրության քայքայումը, սակայն, դեռևս չէր հասել այն աստիճանին, որ հան-

դուրժվեր ֆեդերատիվ կառուցվածքի թեկուզև ինքանավար մեկ մարզի լուծարումը:

Շահումյանում զինվորական պարետատուն չկար, այնինչ մարզում և մարզի շրջաններում կային, որոնց հետ էին հարաբերվում թե՛ հայկական և թե՛ ադրբեջանական կողմի գործողությունները: Պարետային գորքերի դուրս հանումից հետո երկու կողմերը մնացին դեմ հանդիման:

Ի տարբերություն Շահումյանի, ԼՂԻՄ-ում պարետային իշխանությունների կողմից գծված էր այն սահմանագիծը, որից ներս առանց իրենց գիտության որևէ զինված գործողություն հնարավոր չէր իրականացնել:

ԽՍՀՄ փլուզմամբ Հաղրութի սահմանապահ ուղեկալի և Ստեփանակերտում տեղակայված գնդի համամար Արցախը և Ադրբեջանը մնացին դեմ հանդիման և սկսվեց պատերազմը:

ԽՍՀՄ-ից դեպ Ռուսաստանի Դաշնություն անցումային շրջանում Մոսկվան շարունակեց պահել իր կարգավորիչ և թելադրող դերը շնորհիվ գեներլ տրամադրման: Մինչ այդ եթե Հայաստանի Հանրապետության կամ Ադրբեջանի դեմ պետք էր ուղղակի ճնշումներ գործադրել, դիմել տարբեր տեսակի բռնությունների՝ ձեռքակալությունների և պարետային ժամի սահմանման, ապա անցումային այս շրջանում անուղղակի ճնշումը շատ ավելի ազդու, սարսափելի և ներգործող եղավ առանց արտաքին ազդեցության որևէ նշանների:

Մոսկվայի արտաքին քաղաքականությանը հակառակ գործող կողմը պատժվում էր հոգուտ մյուս կողմի ռազմական հավասարակշռության փոփոխման:

ԽՍՀՄ փլուզման ընթացքը 1988թ. փետրվարից իր հայելային արտացոլումը գտավ նաև սկսված ճանապարհային, ապա և սովիացիոն շրջափակմամբ, ինչպես նաև կենսապահովման ենթակառուցվածքների գործունեության և հատկապես էլեկտրաէներգիայի և գազամատակարարման դադարեցմամբ:

Ի հայտ եկավ, թե Ադրբեջանը ինչ հեռատես քաղաքականություն է վարել տասնամյակների ընթացքում: Ինչպես որ ԼՂԻՄ-ը վար-

չականորեն կտրվեց Խորհրդային Հայաստանից, ապա և մարզից՝ Շահումյանի շրջանը, իսկ Շահումյանից՝ Գետաշենի ենթաշրջանը, այնպես և ճանապարհների առումով բզկտվեց մարզի տարածքը: Իրար կից հայկական շրջանների, հաճախ անգամ գյուղերի ճանապարհը անցնում էր ադրբեջանական բնակավայրերի միջով:

Նույնը վերաբերվում է բարձրավոլտ էլեկտրագծերին և ենթակայաններին: Ադրբեջանի վերահսկողության ներքո էին էլեկտրականության արտադրման աղբյուրները և սնուցող-հաղորդող գծերը:

Ասվածը վերաբերվում է նաև այլուրի մատակարարմանը: Արցախը և հատկապես Ճարտարը հայտնի էին որպես հացահատիկի շտեմարան, սակայն ունեին ավելի շատ ազգագրական հմայքի տպավորություն թողնող ջրաղացներ, որոնցում աղվում էր առանձին անհատների բերած ցորենը: Էլեկտրական բոլոր աղացները գործում էին մարզից դուրս, որով Արցախը չունեի հացահատիկից այլուր ստանալու հնարավորություն: Շարժմանը հաջորդած շրջափակումը իսկույն ի հայտ բերեց Ադրբեջանի այս մի հեռատես հաշվարկը ևս: 1989 թ. վերջից, երբ դադարեց գնացքների շարժակազմերի Ստեփանակերտի երկաթուղային կայարան հասնելը և մարզը զրկվեց կենտրոնացված մատակարարումից, միանգամից կանգնեց այլուրի բացակայության խնդրի առջև: Ինչպես ժողովուրդն է ասում, ամբարները լեցուն էին հացահատիկի բերքով, սակայն այլուր չկար: Արցախյան շարժման քաղաքական փուլից դեպ ռազմական անցման շրջանում ինքնապաշտպանության կազմակերպումից հետո երկրորդ կարևորագույն նվաճումը դարձավ ներքին հաղորդակցման և կենսապահովման ցանցի ստեղծումը:

Արցախյան շարժման երեք փուլերն իրենց հստակ արտացոլումը գտան նաև շրջափակման հետ սերտորեն կապված Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ ճանապարհի շրջափակման և Ստեփանակերտի օդանավակայանի գործարկման հարցում, որոնք ապահովում էին կապը Հայաստանի հետ:

Շարժման սկսվելուց հետո ցամաքային ճանապարհի փակվելը և ապա օդային ճանապարհի պատերազմի տարբեր փուլերում

տարբեր հզորությամբ գործելը և Շուշիի ազատագրումից հետո ցամաքային ճանապարհի բացվելը, դարձյալ ուղիղ համեմատական են 1988 փետրվարից մինչև 1994 թ. մայիսն ընթացած երեք փուլերին:

Առաջին փուլ՝ 1988 թ. փետրվարից Ադրբեջանը փակեց ցամաքային ճանապարհը, սակայն մի քանի ամիս Խորհրդային զորքերի ուղեկցությամբ իրականացվում էին բեռնափոխադրումները Հայաստանից Արցախ: Ադրբեջանի ճնշմամբ և Մոսկվայի քաղաքականությամբ պայմանավորված 1988 թ. մայիսից սկսած ճանապարհը փակվեց:

Արտաքին շրջափակման պայմաններում, սակայն շարունակվում էին ներքին փոխադրումները: Ասացինք, որ այդ ժամանակ մարզի մի շրջանից մյուսը ճանապարհները անցնում էին ադրբեջանական շրջանների միջով: Ծանր էր հատկապես Մարտակերտի վիճակը: Մինչև ներքին ճանապարհային ցանցի ստեղծումը, Ստեփանակերտից Մարտակերտ հասնելու համար պետք էր անցնել Ադդամի շրջանով: Հեղուկ վառելիք, շինանյութ, սննդամթերք և կենսապահովման այլ ապրանքներ ու առարկաներ փոխադրող շարասյուններին 1988-1989 թթ. ուղեկցում էին ԽՍՀՄ ներքին զորքերը: Մեկական զրահամեքենա գնում էր շարասյան առջևից և հետևից: Մի քանի բեռնատարը մեկ վարորդի կողքին նստում էր մեկական ավտոմատավոր զինվոր:

Ինքս մի քանի անգամ անցել եմ նման շարասյուների հետ դեռևս չազատագրված Ադդամի շրջանի գյուղերով:

Մի անգամ այդ գյուղերից մեկում առջևից ընթացող զրահամեքենայի շարժիչը խափանվեց և շարասյունը կանգ առավ: Իսկույն հավաքվեց ամբոխը: Յնցողը, սակայն մեծերի սպառնալի շարժումները չէին, այլ երեխաների ծամածռությունները: Մեքենաների երկայնքով անցնելով նրանք վզները կտրելու, աչքերը հանելու, լեզուները պոկելու և շորերը պատառոտելու այնպիսի շարժումներ էին կատարում, որոնք ուղղակիորեն հիշեցնում էին 1915թ. մեր նահատակ մտավորականների հետ հաշվեհարդարների պատկերները:

Նրանց ոգևորությունը և եռանդը զագաթնակերտին հասավ, երբ բեռնատարների երկայնքով անցնելով մեքենայի խցիկում տեսան ինձ և ենթադրեցին, որ ոչ միայն հայ եմ, այլև պետք է, որ Երևանից լինեմ:

Այս տողերը այս պահին գրելուս համար պարտական եմ այն ռուս կապիտանին, ով չորս ավտոմատավոր զինվորներով ամբոխից առաջ մոտեցավ բեռնատարին և ինձ հասցրեց նորոգված շարժիչով զրահամեքենային՝ մեծերի և փոքրերի համընդհանուր ռոնոցի և հեռվից տեղացող քարերի տարափի տակ: Չրահամեքենայի շարժվելուց հետո կապիտանը կատակով ասաց. «Մարտակերտում իմ տեղը մի շիշ կլիմես»:

Երկրորդ փուլում ճանապարհները կրկնակիորեն փակվեցին: Նախ որովիետուս պարետային իշխանությունները վարում էին երկրամասը ծնկի բերելու և Ադրբեջանին ենթարկեցնելու քաղաքականություն և երկրորդ՝ կենտրոնական իշխանությունների թուլացմանը զուգընթաց խորհրդային ներքին զորքերն այլևս ի գործ չէին մարզի տարածքից դուրս ինքնուրույն քայլեր ձեռնարկելու: Ավտոշարասյունների ուղեկցումը գործնականում անհնար էր դարձել արդեն Արկաղի Վոլսկու Կոմիտեի շրջանում:

Երրորդ փուլում «ճանապարհները դգվեցին» և հակառակորդի կրակակետերը լծեցվեցին Արցախի Ղաշտալանական բանակի կողմից և մինչև պատերազմի ավարտը դադարեց ճանապարհային պատերազմը, որն իր հերթին կարևոր դեր խաղաց ԼՂՀ Չինված ուժերի արագ տեղաշարժերի ապահովմամբ մղվող մարտական գործողություններով հակառակորդին զինադադարի պարտադրման գործում:

Ճարժման երեք փուլերով և նրանցից յուրաքանչյուրի ենթափուլերով էր պայմանավորված նաև Ստեփանակերտի օդանավակայանի գործունեությունը:

Գորիս-Լաչին ճանապարհի փակվելուց հետո այն դարձավ կյանքի ճանապարհ, առավել ևս երկաթգծի փակվելուց հետո, երբ Արցախն ըստ էության անցավ կենսապահովման բնատնտեսության փակ ռեժիմի, ուր օդային ճանապարհով հիմնականում փոխադր-

վում էր զինամթերք և հեղուկ վառելիք, որն իր հերթին գլխավորաբար բանակի կարիքներին էր ծառայում:

Ա. Վոլսկու կոմիտեի շրջանում երբ Մոսկվան լիակատար վերահսկողություն ուներ մարզի վրա ու դեռևս չկար շեշտված պատժիչ քաղաքականությունը, ցամաքային ճանապարհի փակվելը այնքան էլ էական դեռևս չէր թվում, քանի որ օրը մի քանի ՅԿ-40 էր թռչում Երևան, անգամ միութենական քաղաքացիայի և ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ուղղաթիռներն էին ապահովում կապը մի կողմից մարզի շրջկենտրոնների, Շահումյանի և Գետաշենի ու մյուս կողմից՝ Երևանի միջև:

Երկրորդ փուլում թե՛ Արցախի հանդեպ Մոսկվայի վերաբերմունքի նկատելի փոփոխությամբ և թե՛ Ադրբեջանի ճնշմամբ միանգամայն այլ իրավիճակ ստեղծվեց: Նախ Ադրբեջանը հասավ այն բանին, որ ՕՄՈՆ-ը ներքին գորքերի հետ միասին օդանավակայանում իրականացնի անցագրային ռեժիմի ստուգումը, ապա հանվեցին միութենական իշխանությունների կողմից բերված ուղղաթիռների թռիչքները և հետո դադարեցվեցին ՅԿ-երի թռիչքները:

Այս փուլում օդային կապը իրականացվում էր Հայաստանին պատկանող ուղղաթիռների միջոցով, որոնց թռիչքները արտոնված չէին: Միաժամանակ այնպես չէր, որ պարետային իշխանություններից աննկատ էին դրանք թռչում:

Օդային կապի ապահովման ժամանակ լավագույնս երևաց օդակը մինչև խեղդելուն հասցնելը, բայց չխեղդելու քաղաքականությունը, որը վարում էին այն ժամանակվա կենտրոնական իշխանությունները:

Երրորդ փուլում սկսված պատերզամի պայմաններում, որը հաջորդեց ԽՍՀՄ փլուզմանը, օդային թռիչքները վերածվեցին օդային ճեղքումների հակառակորդի հակաօդային հարվածների ներքո:

Ուղղաթիռների իջնելու մի քանի կայուն վայրերը տեղանվանական արժեք ձեռք բերեցին կոչվելով «ուղղաթիռի իջնելու ձորակը», «Վեռտալյոտի տափը» և այսպես շարունակ: Արցախյան պատերազմի ականատես վերապրողների ականջներում վստահաբար այ-

սօր ևս հնչում և արձագանքում են ուղղաթիռների անձնակազմերի հրամանատարների խոսքերը դրսում հավաքվածներին՝ «Սկզբում դիակները, հետո նոր մարդիկ»:

Մարտական գործողությունների ընդլայնումը նախ պարտադրեց օդային թռիչքները ավելացնել ՅԿ-երի վերստին թռչելով: Հակառակորդի կողմից նոր զինատեսակների կիրառումը, սակայն, անհնարին դարձրեց ինքնաթիռների թռիչքները, որոնք էլ հարկադրական անհրաժեշտություն դարձրին ցամաքային ճանապարհի բացումը մարտական գործողությունների ընդլայնման և ծանր զինտեխնիկայի կիրառման հետևյալ ընթացքով:

Խորհրդային զորքերի Ստեփանակերտում տեղակայված գորամասի և Հաղորդի սահմանապահ ուղեկալի անձնակազմերի մարզից դուրս բերումից հետո զինտեխնիկան և զինամթերքը անցավ Արցախի Պաշտպանության ուժերին: Դրանք, սակայն երկար չէին կարող բավականացնել: Հակառակորդից վերցվող զինվորական ավարը ևս չէր կարող լրացնել պակասը: Չէր հերիքում հատկապես ռազմական տեխնիկայի համար անհրաժեշտ վառելիքը: Վերջինիս թեկուզ մասնակիորեն ապահովման համար անասելիորեն վտանգավոր պայմաններում վերսկսվեցին ՅԿ-երի թռիչքները: Ինքնաթիռի կենտրոնում ռետինե մեծ փողորակների մեջ լցվում էր հեղուկ վառելիքը:

Ինքնաթիռները կտրուկ շրջադարձ էին գործում Ստեփանակերտի՝ դեպի Ադդամ նայող բաց տարածքի վրայով անցնելիս, որից հետո ինքնաթիռում գտնվողները նորից ծնվածի հոգեբանությամբ էին իջնում Ստեփանակերտի օդանավակայանում:

Ինչպես որ ՅԿ-երի թռիչքները վերահսկելու համար հարկավոր էր նախ լռեցնել Խոջալուի կրակակետերը, այնպես և ՅԿ-երի իջնելը երբ ակնհայտ դարձավ, որ այլևս չի կարող երկար շարունակվել, հարկադրեց բացել ցամաքային ճանապարհը հետևյալ երեք պատճառներով:

Առաջին՝ հակաօդային նոր միջոցների կիրառությամբ հակառակորդը պատրաստվում էր ինքնաթիռները խոցել Ադդամի կողմից թեքվելու ժամանակ:

Երկրորդ՝ հակառակորդը «Գրադ» կայանքների միջոցով մայիսի սկզբից սկսեց ավելի և ավելի նշանառու կերպով հրետակոծել Ստեփանակերտի օդանավակայանը:

Երրորդ՝ մարտական գործողությունների ընդլայնումը թելադրում էր ռազմատեխնիկական մատակարարման այնպիսի ծավալներ, որոնք միայն ցամաքային ճանապարհը կարող էր ապահովել: Ասվածին պետք է գումարել նաև Ստեփանակերտի հետևողական ավերումը Շուշիից: Ինչպես հայտնի է Շուշին և Լաչինը հաղորդակից անոթների նման են և ճանապարհը Շուշիից ինքնաբերաբար տանում է Լաչին:

Այսպիսով անհրաժեշտ է նշել, որ 1988-1994 թթ. դեպքերի զարգացման ընթացքը պայմանավորված էր ո'չ միայն Արցախի և Ադրբեջանի ռազմական դիմակայությամբ, այլև ուղիղ համեմատական էր ԽՍՀՄ աստիճանական քայքայմանը և փլուզմանը, ապա Ռուսաստանի՝ Կովկասում իր դիրքերը վերահաստատելու հետևողական քաղաքականությանը: Այս իրողությունը պետք է հաշվի առնել նաև այսօր, որպես կարևոր նախապայման այնքան թանկ գնով ձեռք բերվածը չկորցնելու համար:

Vardan Devrikyan

THE ARTSAKH MOVEMENT AND THE MILITARY-POLITICAL PHASES OF THE WAR

Summary

In the article it is represented the Artsakh liberation fight and the pursuing war due to the following phase division.

1. 1988-1989 – the national revival and political documents and decisions phase when Artsakh and the Soviet Armenia accepted appropriate decisions against which was the Azerbaijan government.

2. 1990-1991 the violence of Safonova-Poljanichko regime and the imprisonment of the Armenian population and their forced deportation phase.

3. The phase of Artsakh war and the cessation of arms from 1991 autumn till May 1994.

On the basis of the documentary data and the evidence of contemporary witnesses it is shown how each of these three phases influenced on the fire fighting power, the application of armored vehicles, the operation of Goris-Lachin-Stepanakert road, Stepanakert airport and the activity of inner network of Artsakh livelihoods.

The quintessential point of the article is that the phases of Artsakh war and its expanding procedure was not only conditioned by development of inner conflict but was directly proportional to the USSR distraction, the consequence of which the USSR local troops were taken from the territory, Stepanakert regiment, Hadrut's frontier sentry. In such a new military-political situation the newly declared Republic remained alone against Azerbaijan and through periodic fights won the right of independence.

Вардан Деврикан

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ АРЦАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ И ВОЙНЫ

Резюме

В статье ход Арцахской освободительной борьбы 1988-1994 гг. представлен согласно следующей периодизации:

1. 1988-1989 гг.-этап национального возрождения, в ходе которого властями Арцаха и Советской Армении принимались политические документы и решения, против которых возражали власти Азербайджана.

2. 1990-1991 гг.- Арцах находился под руководством военной комендатуры под руководством генерала Сафонов и второго секретаря ЦК Компартии Азербайджана Поляничко. В этот период была предпринята попытка насильственной экстрадиции армянского населения.

3. С осени 1991- до заключения договора о перемирии в мае 1994 г.- период Арцахской войны.

С использованием документальных данных и по свидетельству очевидца-автора анализируется каким образом каждый из этих этапов отражался на мощи огневых средств и военной техники, на эксплуатации дороги Горис-Лачин-Степанакерт и аэропорта Степанакерта и на работе внутренней сети жизнеобеспечения Арцаха.

В основе статьи лежит положение автора о том, что этапы Арцахской войны были обусловлены не только внутренним развитием конфликта, но и прямо зависели от степени развала СССР, в результате чего из области были выведены внутренние войска СССР, полк Степанакерта и пограничная застава в Гадруте. В создавшейся военнополитической ситуации новопрвозглашенная Арцахская Республика осталась одна перед Азербайджаном и ценою продолжительных боевых действий завоевала право на независимость.

ՌԱԶՄԱՐՎԵՍՏԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

1988 թ. բոլորովին նոր թափ ստացավ երբեք չդադարած Արցախյան ազատագրական պայքարը: ԽՍՀՄ-ի տարեցտարի թուլացմանը զուգընթաց՝ այդ պայքարը ավելի կազմակերպված ու նպատակային էր դառնում: Գործընթացին ամեն գնով, այդ թվում նաև ահաբեկումներով ու դաժանություններով, խանգարում էին ինչպես Բաքվից, այնպես էլ Մոսկվայից: Արցախյան պատերազմը բացառիկ է հայ ժողովրդի պատմության համար և ոչ միայն այն պատճառով, որ մեզ տվեց փայլուն հաղթանակ և մեր անցյալն ու ապագան վերախմաստովորելու հնարավորություն, այլ նաև կոնկրետ նոր հիմքերի վրա դրեց հայոց ռազմական գիտությունը: Արցախյան պատերազմի ընթացում ռազմական գործը ունեցավ հետաքրքիր սինթեզ, որտեղ խորհրդային գիտությանը խառնվեցին համաշխարհային հետաքրքիր լուծումներ և զուտ հայկական նորամուծություններ:

Այս հոգվածում մենք կքննարկենք Արցախյան պատերազմում դրսևորում գտած ռազմարվեստը և դրա առանձնահատկությունները: Պատերազմի նախնական փուլում հայկական կամավորական անկանոն ջոկատների ուժերը ոչ մի կերպ չէին բավականացնում աղյուքջանական ՕՄՈՆ-ի և խորհրդային կանոնավոր բանակի դեմ հաջող պայքար մղելու համար:

Կամավորական ջոկատները

Պայքարի տրամաբանությունն ստիպեց փոքրաթիվ ջոկատները միավորել դասակներում և վաշտերում: Ստեղծվեցին համապատասխան վաշտեր՝ հիմնականում տեղանքին համապատասխան, չնայած դրանք կրկին դասական վաշտեր չէին, հիմնականում լավ սպառազինված չէին և ընդհանուր առմամբ փոքր էին: Դրա առաջին դրսևորումներից էր Շահումյանի շրջանի Բուզլուխ, Մանաշիդ և Էրքեջ գյուղերի ազատագրման համար կազմակերպված մարտը, որը

տեղի ունեցավ 1991թ. սեպտեմբերի 14-ին: Աղյուսակները ինձե-
ներական առումով լավ սարքավորված դիրքեր էին գրավել գյուղե-
րից հարավ և հարավ-արևելք՝ Շամփրապտուկ և հարևան անանուն
բարձունքների վրա: Նրանք ունեին 1 հետևակի մարտական մաքե-
նա, 1 զրահավոխադրիչ, 2 խոշոր տրամաչափի և 2 ձեռքի զնդացի-
ներ: Մեր գրոհող ջոկատներն ունեին ՀՄՄ-ի 1 «Գրոմ» տիպի իրա-
նոթ և 1 ԿՊՎՏ զնդացիր:

Աղյուսակների թևերի վրա միաժամանակյա գրոհով
շրջապատման սպառնալիք ստեղծվեց, իսկ նրա թիկունքն ուղարկ-
ված շրջանցող ջոկատը գավթեց Բուզուխից աղյուսակների դիր-
քերը տանող ճանապարհը և կտրեց առաջին զծի ստորաբաժանում-
ներին կապող հիմնական ուղին: Չնայած իր շատ հասկանիչներին՝
ազատագրական պարտիզանական մարտերը նման դեպքերում
հստակ, գրագետ հարձակողական գործողություններ էին: Սա ա-
վանդական թևանցման ու շրջանցման օրինակ է, սակավ ուժերով
գրոհ ավելի մեծ ու լավ դիրքավորված ուժերի վրա:

Հատկապես բարդ էր շրջանցող ջոկատին առաջադրված խնդի-
րը, ինչի համար ընտրվեց 12 կամավոր: Այս ջոկատը կարողացավ
գրավել իրեն ցույց տրված ճանապարհի հատվածը և մարտի ընթաց-
քում ոչնչացրեց 1 ՌԻԱԶ տեսակի և զինամթերքով բեռնված 2 բեռ-
նատար ավտոմեքենա: Առավելագույնս կիրառվեց հանկարծա-
կիության գործոնը, իսկ շրջանցող ջոկատը նպատակասլաց օգտա-
գործելով և մարտը ճիշտ կազմակերպելով՝ հնարավոր եղավ փոք-
րաթիվ ուժերով հաջողության հասնել: Սա կանոնավոր և ոչ կանո-
նավոր մարտավարությունների սխեմեզ էր, հայկական հնարամ-
տությամբ:

Արդեն 1991 թ. վերջին և 1992 թ. սկզբին Արցախում գործում էին
տասից ավելի կանոնավոր ստորաբաժանումներ, որոնցում ընդգրկ-
ված էին **մոտավորապես 1000 կամավորականներ**¹: Սա կարելի է
համարել ինքնապաշտպանական բանակի ձևավորման առաջին
յուրջ քայլը, որն իրականանում էր ռազմական գործողությունների

¹ Հարությունյան Ս., Գոյամարտ, Ստեփանակերտ, 1998, էջ 6:

գուզընթաց: Մոտավորապես հազար կամավորականը արդեն որոշակի ուժ էր, սակայն դեռ բավարար չէր:

Ռազմական գործողությունների ընթացքի վերլուծությունը արցախահայությանը կանգնեցրեց անսպասելի բարդ իրողության առջև. պաշտպանությունը հուսալի դարձնելու համար դրան պետք էր ակտիվություն հաղորդել: Պաշտպանական մարտերը պետք էր վարել այնպես, որ դրանց արդյունքում պայմաններ նախապատրաստվեին հակահարձակման անցնելու և խաղաղ բնակչության վրա մահ սպիռող աղորեջանական կրակակետերը լռեցնելու համար: Այս իրողության գիտակցումով էլ աշնանային ծանր մարտերից (նշանավոր է Տոդ գյուղի մոտ տեղի ունեցած մարտը և այլն) հետո գոյամարտը թևակոխեց նոր պատերազմաշրջան, որը մոտավորապես համընկնում է 1992թ. սկզբի հետ: Նոր պատերազմաշրջանները հիմնականում սկսում էր հակառակորդը՝ ամեն անգամ ավելի մեծացնելով սաստկությունը և ներգրավված միջոցները: Նոր իրողությունների գիտակցման ճանապարհին առաջին արդյունքը եղավ 1992 թ. հունվարի 18-ին ԼՂՀ ԳԽ-ի ընդունած պետական անկախության հռչակագիրը:

Աղյուսեցանցիներն իրենց հիմնական թիրախն էին դարձրել կրակակետերի ակցանի մեջ հայտնված Ստեփանակերտը, որի անվտանգության ապահովումը ռազմավարական նշանակություն ստացավ:

Ինքնապաշտպանական ուժերը գրեթե միշտ հարկադրված էին մարտ վարել մեծաթիվ հակառակորդի դեմ, ինչի համար գործողությունները մշակելիս առանձնահատուկ ուշադրություն էին դարձնում բարենպաստ պայմաններն առավելագույնս օգտագործելուն: Ուժերի նման հարաբերակցության պայմաններում նույնիսկ կանոնավոր ստորաբաժանումները հարկադրված էին կիրառել ապստամբական (անկանոն) մարտավարությանը բնորոշ տարրեր: Այս տեսանկյունից հատկանշական է ինքնապաշտպանական ուժերի 1992թ. առաջին

գործողությունը՝ Կրկման (Կարկառաշեն) թաղամասում ամրացած աղբբեջանական Օմոնի հենակետի լուծումը²:

Մարտը տեղի ունեցավ 1992 թ. հունվարի 21-ի յույս 22-ի գիշերը: Այստեղ կարևոր նշանակություն տրվեց հակառակորդին գաղտնի մոտենալու, հանկարծակի (առանց երկարատև հրետանային պատրաստության) և մեծ արագությամբ գրոհի և գիշերային մարտի կազմակերպման խնդիրներին: Գիշերային մթության պայմաններում հանկարծակի գրոհը կարճ ժամանակում վճռեց մարտի ելքը: Սակավ միջոցների պայմաններում սա համարձակ, բայց լավ տարբերակ էր: Հատուկ նշենք, որ գիշերային մարտերի համար ավելի մեծ պատրաստություն է պահանջվում: Սրանք անկանոն մարտական գործողությունների այն դասական օրինակներն են, որոնք սակավ ուժերով, սակայն մեծ վարպետությամբ մեծ հաջողությունների հասնելու երաշխիք են տալիս և նոր տեսակի պատերազմների փայլուն դրսևորումներն են, որոնք հետագայում ՀՀ պաշտպանության նախարար Սեյրան Օհանյանի կողմից ամրագրված «Փոքր ուժերով՝ մեծ խնդիրներ» հայեցակարգի լավագույն գործնական օրինակներն են:

Կրկմանի մոտ անհաջողությունը քողարկելու համար աղբբեջանական բանակի հրամանատարությունն իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց Քարինտակ գյուղի վրա: Այս գործողությունն անձամբ պլանավորել էր Աղբբեջանի պաշտպանության նախարարը: Ուժերը խիստ անհավասար էին: Հունվարի 24-ին սկսվեց Քարինտակի վճռական գրոհը, որի անդրադարձումը ինքնապաշտպանության պատմության կարևոր փուլերից է և հետագայում առանցքային նշանակություն ունեցավ Շուշիի կրակակետերը լուծելու գործողության ժամանակ: Գրոհի ժամանակ աղբբեջանցիները կիրառեցին կենտրոնացված հարվածի մարտավարությունը, որը սակայն չսկսեց սպասված արդյունքը: Գյուղի ծայրամասի տների համար (այստեղ էլ ուղղվում էր երեք ուղղությունների հարվածը) ծավալված մարտը երկարեց և շուտով աղբբեջանցիների հարձակումն անդրադարձվեց:

² Հասարայան Ս., Պաշտպանության բանակի պաշտպանական շրջանները Ղաբարայան պատերազմի գլխավոր գործողություններում, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 9:

Չօգնեցին նույնիսկ հրետանային աջակցությունը և մարտի ամբողջ ընթացքում ակտիվ հրթիռակոծությունը: Ադրբեջանական ուժերը, Բաքին տակում թողնելով մի քանի տասնյակ զոհեր, խուճապահար փախան³:

1992 թ. փետրվարի 15-ին Արցախի ինքնապաշտպանական ջոկատները, Խնածախ, Բալուջա, Բադարա գծով շարժվելով, դիրքավորվեցին Խոջալուի արևմտյան մասի երկարությամբ՝ Մեհդիշեն-Դաշբուլաղ-Նորազուղ գծում: Ադրբեջանցիներից պահանջվեց թողնել հենակետը և առաջարկված միջանցքով հեռանալ դեպի Աղդամ: Դրան ի պատասխան՝ ադրբեջանցիները վերսկսեցին Ստեփանակերտի հրետակոծությունը, որի հետևանքով մի քանի ժամում մայրաքաղաքում սպանվեց մոտավորապես երկու տասնյակ խաղաղ բնակիչ: Այս անմիտ քայլը տեղի չէր ունենա, եթե Ադրբեջանում սուր պայքար չգնար ընդդիմության և նախագահ Ա. Մութալիբովի միջև: ԱԺՀ-ն ձգտում էր նորանոր արկածախնդրություններով հեղինակագրվել և իշխանությունից զցել Մութալիբովին, իսկ արդյունքում գոհվում էին հայկական բնակավայրերի խաղաղ բնակիչները:

Խոջալուն բավականին մեծ տարածք ուներ և Ստեփանակերտ-Ասկերան-Աղդամ ռազմավարական նշանակության մայրուղու վրա գտնվելով՝ ադրբեջանցիների համար կարևոր նշանակություն ուներ. այն ստեղծվել էր հենց այդ նպատակով, որ վերահսկեր հայկական այդ բնակավայրերը և հաղորդակցության ուղիները: Խոջալուի կրակակետերը լավ ապահովված էին զինամթերքով, մարտական տեխնիկայով և բոլոր անհրաժեշտ միջոցներով պատրաստված էին երկարատև պաշտպանության համար: Պակաս կարևոր չէր այն, որ հենակետը պաշտպանում էին հազարից ավելի ադրբեջանցիներ, մինչդեռ ինքնապաշտպանական ուժերն այստեղ ունեին 500 մարտիկ, 3 ՀՄԼ և 1 հրանոթ:

Խոջալուի կրակակետերի լեցման ռազմագործողության մշակման ժամանակ առաջին անգամ ամեն ինչ պլանավորվեց մանրա-

³ Մինասյան Է.Գ., Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Ե., 2013, էջ 152-153:

մասն. ջոկատների մարտիկները մարզվում էին ամեն մի քայլի իրականացման համար, պատրաստվեց տեղանքի մանրակերտը, որի վրա նախապատրաստվող գործողությունների հարցերի մոտավորապես 15 օր քննարկվում էր տարբեր մակարդակների հրամանատարների հետ:

Հարձակումը ծավալվեց փետրվարի 26-ին մի շարք ուղղություններով, որոնցից երեքը՝ անմիջապես դեպի Խոջալու: Մի քանի ուղղություններից հասցվող հարվածներով ազատագրվեց 1990թ. հոկտեմբերի 17-ից ադրբեջանցիների ձեռքում գտնվող Ստեփանակերտի օդանավակայանը⁴:

Միայն խստորեն համաձայնեցված գործողությունների շնորհիվ էր, որ նվազագույն կորուստներով կրակակետերը լեցվեցին և առգրավվեց զինամթերքի խոշոր պաշար: Նման գործողություններն սկսում էին իրենց տեղը զիջել, քանի որ հակառակորդը օրըստօրե սկսում էր սաստկացնել պատերազմը, և պահանջվում էին այլ մոտեցումներ:

Համափոխական ջոկատներից սևցումը կանոնավոր բանակին

Մարտի 26-ին ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց Պաշտպանության կոմիտե: Այն հետագայում վերակազմվեց ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեի, որը կարգավորեց ինքնապաշտպանական ջոկատների միավորումը, բանակի նյութատեխնիկական համալրումը և վերաբաշխումը:

1992 թ. մայիսի 7-ին Ադրբեջանը, պատերազմի սաստկացումը կրկին իր ձեռքը վերցնելով, գրահատելսնիկայի և երեք մարտական ուղղաթիռների ուղեկցությամբ գրոհ ձեռնարկեց Ստեփանակերտի հարավարևմտյան հատվածի պաշտպանական դիրքերի վրա⁵: Մայրաքաղաքը հրետակոծվեց Շուշիի ու Ջանհաասանի բարձունքներից: Բաղաքի վրա արձակվեցին «Գրադ» կայանքի մոտավորապես 200

⁴ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը: Համառոտ ուրվագիծ, Ե., 2013, էջ 51:

⁵ Հասրաթյան Ս., Պաշտպանության բանակի պաշտպանական շրջանները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր գործողություններում, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 13:

հյոթիւ և մի քանի տասնյակ հրետանային արկ: Չոհվեց 2, վիրավորվեց 4 մարդ: Հրդեհներ բռնկվեցին, այդ թվում՝ երկաթուղային կայարանում: Այդ պայմաններում սկսվեց իրականացվել պատերազմի ընթացքում ռազմավարական, նաև բարոյահոգեբանական ու քաղաքական կարևորագույն գործողությունը՝ Շուշիի և հարակից տարածքների ադրբեջանական կրակակետերի վերացումը:

Հակառակորդը Արցախի բնակչության ու ինքնապաշտպանական փոքրաթիվ ուժերի ոչնչացման նպատակով մոբիլիզացրել էր թե՛ ուժային և թե՛ այլ բոլոր կառույցները, սպառնալիքներով ու ռազմական տեխնիկան: Ցանկացած ուղղությամբ ունենալով ուժերի ու միջոցների բացարձակ գերազանցություն (առնվազն տասնապատիկ առավելությամբ)՝ ադրբեջանական օմոնականներն ու հրոսակախմբերը ԽՍՀՄ ՉՌԻ և ՆԳՆ Ադրբեջանում տեղակայված զորամասերի ուղղակի կամ անուղղակի աջակցությամբ ամենատարբեր ուղղություններով հարձակվում էին հայկական բնակավայրերի վրա՝ Լեռնային Ղարաբաղը հայաթափելու նպատակով:

1992թ. սկզբներին հակառակորդը ուժեր ու միջոցներ կենտրոնացնելով Խոջալու, Ջանհասան, Ղայբալիշեն, Բոսալար, Նաբիլար գյուղերում և Շուշի քաղաքում՝ փորձում էր վերջնականապես ոչնչացնել Ստեփանակերտում և հարակից բնակավայրերում պատույարված հայությանը:

Փետրվարի 9-11-ը հակառակորդը հետ շարտվեց Մալիբեյլի, Ներքին և Վերին Ղուշուլար գյուղերից, ինչի շնորհիվ բացվեց Ստեփանակերտը Մարտունու շրջանի հետ կապող ճանապարհը: Փետրվարի 18-ին վնասագերծվեց Ղարադաղույուն, իսկ փետրվարի 22-ին՝ Վերին Վեյսալուն, այնուհետև փետրվարի 26-ին ազատագրվեցին Ստեփանակերտի օդանավակայանն ու Խոջալու գյուղը, իսկ փետրվարի 29-ին՝ նաև Ումուդլուն:

1992թ. մարտ ամսվա ընթացքում հակառակորդը վերսկսեց կատաղի՝ հարձակումներ Ղազանչի, Ասկերան, Կիչան, Բաջալան, Կարմիրավան, Մարաղա, Մարտունի, Կարաչինար, Էրքեջ, Բուզլուխ. Չափար և մի շարք այլ բնակավայրերի վրա: Ինքնապաշտպա-

նական ուժերը հերոսաբար պաշտպանում էին զբաղեցրած բնադները: Ավելին՝ մարտի 11-ին հայ մարտիկներն Ասկերանի մատույցներում ջախջախեցին հակառակորդին: Նույն օրն ազատագրվեց նաև Սրխավենդը:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում անհրաժեշտություն էր առաջացել կառուցվածքային բարեփոխումների միջոցով է՛լ ավելի բարձրացնել ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի կառավարման համակարգի արդյունավետությունը: Այդ նպատակով 1992թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց Պաշտպանության կոմիտե: Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ նշանակվեց Սերժ Սարգսյանը: Պաշտպանության կոմիտեի նախաձեռնությամբ ու անմիջական դեկավարությամբ իրականացվեցին մի շարք կարևոր միջոցառումներ, որոնց արդյունքում միավորվեցին ինքնապաշտպանական ջոկատները, հստակեցվեցին ԻՈՒ կառուցվածքը, կառավարման համակարգը, զորքերի ապահովման, մատակարարման և այլ հարցեր: ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի Իրամանատար նշանակվեց գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանը, իսկ շտաբի պետ՝ գնդապետ Ֆելիքս Գոռոյանը:

Ապրիլ ամսվա ընթացքում հակառակորդը նորից ակտիվացրեց հարձակողական գործողությունները Շահումյանի, Մարտակերտի, Հաղորթի շրջաններում: Ահեղ մարտեր տեղի ունեցան Ծամձոր, Մարաղա, Վաղուհաս, Էրքեջ գյուղերի, Բյափազի լեռնալանջի պաշտպանության համար: Վճռական նշանակություն ունեցավ ապրիլի 29-ին Շուշիից ու Ջանհասանից հակառակորդի ձեռնարկած հարձակման ձախողումը:

Մայիսի սկզբներին (մայիսի 4-6) հակառակորդը փորձեց գրավել Թալիշ և Տոդ գյուղերը, բայց ազատամարտիկները հետ մղեցին բոլոր գրոհները⁶:

Այսպիսով՝ 1992 թ. գարնանը ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը հերոսական ու անձնուրաց պայքարով կարողացան դիմագրավել գերակշիռ հակառակորդին, դուրս գալ անելանելի դրությունից,

⁶ Հասարակության Ա., Ղարաբաղյան պատերազմ, էջ 34:

ստեղծել է՝ ավելի պաշտպանունակ ու մարտունակ կառույց: Սակայն պատերազմն ավելի էր ահագնանում, հակառակորդը փորձում էր նոր թափով անցնել հարձակման, կիրառման էր դնում ավելի հզոր զինատեսակներ: Եթե մինչ այդ հարձակումներն իրականացվում էին միևեռ, հազար զինծառայողներով ու տասնյակ զրահամիջոցներով, ապա այդժամ ադրբեջանական ուժերը հասնում էին տասնյակ հազարներ, հարյուրավոր զրահատեխնիկայով: Ստեղծված իրադրության պայմաններում Արցախի համար առանձնահատուկ վտանգ էին ներկայացնում Շուշիի, Զոսաթարի, Ջանհասանի, Կարազաֆի հենակետերը, որոնցից անդադար վարվող կրակը և պարբերական հարձակումները մահաբեր էին շրջակա հայության համար: Անհրաժեշտ էր սեղմ ժամկետներում այդ բնակավայրերն ազատել հակառակորդից, այլապես մաքառումը կարող էր անհնարին դառնալ:

Շուշիի ազատագրման գործողությունը

1991թ. նոյեմբերից Շուշիից անխնա հրթիռակոծվում էր Ստեփանակերտ քաղաքը՝ պատճառելով նորանոր գոհեր ու ավերածություններ:

Հապաղելն անհնարին ու ճակատագրական էր դառնում, սակայն հարկավոր էր ուժերի և միջոցների հավաքում, կուտակում, պլանավորում, մարզում և այլն:

Ըստ Շուշվա կորստյան կապակցությամբ անցկացված դատավարության վերաբերյալ ադրբեջանցի սպա Է. Ֆատուլլաևի (ինտերնետային կայք) պատմածի՝ մայիսի 7-ից 8-ի դրությամբ, միայն Շուշի քաղաքում հակառակորդն ունեցել է տարածքային մեկ գումարտակ (մոտավորապես 200 մարդ), «Ղարաբաղ» գումարտակը (մոտավորապես 500 մարդ), Ժողովրդական ճակատի մեկ գումարտակ (մոտավորապես 120 մարդ), Եվլախի գումարտակը, հատուկ նշանակության ջոկատ, հրետանային դիվիզիոն, ավտովաշտ, ապահովման ու սպասարկման ստորաբաժանումներ, 3 միավոր S-72 և 1 միավոր S-55 տանկ, 9 միավոր ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2, 2 միավոր ՉՓ, 2 միավոր հետախուզական ՉՓ, 2 միավոր ԲՄ «Գրադ» կայանք, 6 միավոր 100մմ հրանոթ-նռնականետ, 2 միավոր 100մմ S-12 հրանոթ, 20 միավոր

82մմ ականանետ, 6 միավոր ԱԳՍ-17, 6 միավոր զենիթային զնդացիր, 1 միավոր զենիթային հրանոթ, 5 միավոր ՁՀՀ «Ստրելա» և այլն: Բոլոր միջոցների համար եղել է պահանջվածից ավելի քանակությամբ զինամթերք:

Մյուս ուղղություններում նույնպես հակառակորդն ուներ ուժերի ու միջոցների գերակշռություն ապահովող պաշարներ:

Ըստ ԻՊՈՒ հրամանատարի հիշողությունների՝ Շուշիի ազատագրման ռազմագործողությունների նախապատրաստական աշխատանքներն սկսվել էին դեռևս 1992թ. մարտ ամսից: Այդ աշխատանքները երկար էին ու մանրակրկիտ:

Ուղղությունների ու ջոկատների հրամանատարներին ցուցում էր տրվել ստորաբաժանումներից ընտրել ռազմագործողությունների մասնակիցներին և ցուցակները ներկայացնել ԻՊՒ շտաբ: Ըստ ուղղությունների՝ հանգամանալից կերպով ճշգրտվել է ուժերի ու միջոցների քանակական կազմը (հիշողությունը՝ Ս. Օհանյանի):

Բոլորի համար պարզ էր, որ Շուշին անառիկ ամրոց է, և առանց ռազմական արվեստի յուրահատուկ հնարքների կիրառման, այն էլ հակառակորդի համալրյա եռակի գերակշիռ ուժերի ու միջոցների փոխհարաբերակցության պայմաններում, բերդաքաղաքի զրավումն անհնարին է:

Ըստ պահպանված մարտական հրամանի տվյալների (ձևակերպված Ս. Օհանյանի կողմից)՝ հակառակորդը մոտավորապես 1200 մարդով շրջանաձև պաշտպանության էր անցել Շուշի քաղաքում և նրա հարակից նիշ 1006,6, 1360, 1529, 1329 բարձունքներում, մոտավորապես 100 մարդով՝ Չարիալի գյուղում, 300-350 մարդով՝ Լիսագորսկում, մոտավորապես 300 մարդով՝ Բոսալարի ուղղությամբ:

Ռազմագործողությունների անցկացման համար նախատեսված չորս ուղղությունում ընդգրկվել էին տարբեր վաշտեր, ջոկատներ, խմբեր ու դասակներ: Ըստ ռազմագործողությունների մարտական հրամանի՝ այդ կազմերն են՝

26-րդ կամ հյուսիսային ուղղության կազմում՝ 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ վաշտերը, հետախուզական վաշտը, Սևանի (-Սուրիկի), Հրազդանի (Սասունի), Ստեփանավանի (Հրաչի) ջոկատները,

Շոշի կամ արևելյան ուղղության կազմում՝ 1-ին վաշտը, Շոշի, Դաշուշենի, Քրասնու, Ագոյի, Ռուսլանի, Դաշնակների, Մոսսո ջոկատները,

Լաչինի կամ հարավային ուղղության կազմում՝ 2-րդ և 3-րդ վաշտերը, Բերդաձորի, Չանախչու, Սղնախի, Կարաբուլաղի, Քարինտակի, Դաշնակների (Ժիրայր Սեֆիյանի) ջոկատները, Քիրսի խումբը,

Քոսալարի ուղղության կազմում՝ Բադարայի, Կումայրիի, Բալուջայի, Հրանտի, Վաղոյի ջոկատները, ԴՀ մեկ խումբ:

Ռազմագործողությունների մարտական հրամանում եղած տվյալներից բացի՝ մասնակիցների հիշողությունների հիման վրա եզրակացվում է, որ Քոսալարի ուղղության ձախ թևում 26-ի կամ Կրկժանի պաշտպանական դիրքերի ստորաբաժանումների մի մասի և հայաստանյան որոշ ջոկատների բազայի վրա **ռազմագործողությունների ընթացքում** ստեղծվել է նաև **ռազմագործողությունների** համագորային պահեստագործ՝ 5-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ վաշտերի, պարետային դասակի, Սևանի, Հրազդանի, Ստեփանավանի ջոկատների կազմով (հրամանատար՝ Յուրա Հովհաննիսյան):

Ռազմագործողությունների ուսումնասիրությունից պարզվում է նաև, որ դրա ցուցանիշները հնարավոր ամենաօպտիմալներն են՝

- հարձակման ճակատի լայնքը - 40կմ
- հարձակման միջին տեմպը - 20կմ/օր
- ռազմագործողությունյի տևողությունը - 1 օր:

Ռազմագործողությունների նախօրյակին ըստ ուղղությունների և, ընդհանուր առմամբ, ուժերի ու միջոցների փոխհարաբերակցության մոտավոր հաշվարկը հետևյալն է:

Այսպիսով՝ Շուշիի ազատագրման ռազմագործողությունն սկսելուց առաջ հակառակորդը բոլոր ուղղություններում ուներ գերակ-

շիւ առավելություն: Ուժերի ու միջոցների միջին հարաբերակցությունը ամբողջ ճակատում կազմում էր 1:2,6՝ ի օգուտ հակառակորդի, սակայն դա միայն կրակային միջոցներով ու կենդանի ուժով, իսկ զինամթերքով այդ առավելությունը հակառակորդի կողմից ավելի մեծ էր:

Մեր գորքերի տրամադրության տակ կար հրետանու և զրահատեխնիկայի համար պահանջվող զինամթերքի ընդամենը 10%-ը:

ԻՐԱԻ հրամանատարությունը, զիտակցելով հակառակորդի քանակական գերակշռությունը, ջանք չէր խնայում որակական առավելություն ապահովելու համար:

Չնայած ուժերի ու միջոցների սակավությանը՝ ԼՂՀ Պաշտպանության կոմիտեի ղեկավարությունը որոշում է սկսել ռազմագործողությունը: Արդեն ապրիլի վերջերին նախապատրաստական բոլոր միջոցառումները կատարված էին, խմբավորման գորքերը բերվել էին պատրաստականության, բայց եղանակային վատ պայմանների հետևանքով ռազմագործողությունը հետաձգվել է:

1992թ. մայիսի 7-ի երեկոյան ստորաբաժանումները խիստ ծածուկ կերպով սկսել են դուրս բերվել հարձակման ելման շրջաններ՝ ըստ ուղղությունների:

Ռազմագործողություններում ԲՄ-21 կայանքների կիրառման նպատակով կրակային դիրքեր էին ընտրվել Հասանաբադ (Կապուտան) լճակի, Փարամաքիի և Խնածախի մերձակայքերում: Հրետանավորները նշանակետերը հստակ դիտարկելու, ինչպես նաև ռազմամթերքը խնայելու նպատակով Դ-30 հրանոթները դուրս էին բերել կիսաուղիղ նշանառության համար նպաստավոր դիրքեր:

Մայիսի 7-8 գիշերը՝ մինչև ժամը 02:40-ը, բոլոր հրամանատարները զեկուցել են հարձակման ելման ու կրակային դիրքերի շրջաններում խնդիրների կատարման պատրաստականության վերաբերյալ:

Որքան էլ որ զարմանալի է, այնուամենայնիվ, ռազմագործողությունների նախապատրաստման աշխատանքներն ընդհանուր առմամբ կատարվել են ռազմական գիտության պահանջ-

ներին համապատասխան, այն է՝ իրադրության պայմաններին համապատասխան կայացվել է խելամիտ որոշում. առաջադրվել են մարտական խնդիրներ, ամենասեղմ ծավալով իրականացվել է ռազմագործողությունների պլանավորում, չնայած սուղ միջոցներին՝ կազմակերպվել են հակառակորդի կրակային խոցում, փոխգործակցություն և զորքերի կառավարում: Ըստ ուղղությունների՝ ստեղծվել են զորքերի խմբավորումներ, կազմակերպվել ու իրականացվել են դրանց ծավալումը և հարձակման շրջաններ դուրսբերումը: Անցկացվել են հրամանատարների, շտաբների ու զորքերի մարտական գործողությունների նախապատրաստման աշխատանքներ:

Վարպետորեն է օգտագործվել հակառակորդի բարոյահոգեբանական խարխված վիճակը. այն հանդիսացել է որոշման կայացման հիմնական գործոններից մեկը: Ռազմագործողությունների նախապատրաստման ընթացքում ձևական մոտեցումներ չեն եղել: Հրամանատարությունը ճիշտ գնահատելով կիրառվելիք ուժերն ու միջոցները, նաև սպասվելիք մարտական գործողությունների բնույթը՝ ռազմագործողությունը հիմնականում կազմակերպել և իրականացրել է մարտավարական օղակներին համապատասխանող մոտեցումներով: Պահպանվել են զորքերի ծածուկ կառավարման պահանջները, կատարողներն իմացել են այն, ինչ պետք է եղել տվյալ պահի խնդրի կատարման համար, ռազմագործողությունների և առանձին ուղղությունների վերաբերյալ տեղեկատվությանը տիրապետել են դեկավար կազմից թվով շատ քիչ մարդիկ:

Ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարական կետում մայիսի 7-8-ի գիշերը Արկադի Տեր-Թադևոսյանը ուղղությունների և առանձին ստորաբաժանումների հրամանատարներից ընդունում է պատրաստականության մասին գեկույցները: Եվ երբ ժամը 02:30-ին գերիշխող բարձունք դուրս գալով՝ Սամվել Բաբայանը գեկուցում է մայրուղու հատվածը կրակային հսկողության տակ առնելու վերաբերյալ, Արկադի Տեր-Թադևոսյանը գեներալ Գ. Դալիբալթայանին գեկուցում է պատրաստականության մասին և ստանալով ռազմագործողությունն սկսելու թույլտվություն՝ ժամը 02:50-ի սահմաննե-

րում տալիս է հրետանային նախապատրաստություն սկսելու հրամանը:

Սկսելով ռազմագործողությունների հրետանային նախապատրաստությունը՝ Գեորգի Գասպարյանը (Գրադ Ժորա) 3 հրթիռ է արձակում Շուշի քաղաքի ստորին հատվածի վրա՝ նշանառության ճշտությունը ստուգելու համար, որից հետո 17 հրթիռ է արձակվում նույն ուղղությամբ: Այնուհետև կրակը տեղափոխվում է քաղաքի վերին հատվածի վրա: Այլ ուղղությամբ հարձակման տալավորություն ստեղծելու նպատակով ավելի քան 1 ժամ ականանետային կրակ է վարվում Ջանհասանի վրա: Առաջին համազարկը տրվել է 40 հրկիզող հրթիռներով, որոնք հրդեհի օջախներ են առաջացրել Շուշիում՝ խուճապի մատնելով այնտեղ գտնվողներին: Համազարկից անմիջապես հետո «Գրադ» կայանքները տեղափոխվել են պահեստային կրակային դիրքեր: Կայանքների տեղաշարժից անմիջապես հետո հակառակորդը «Գրադ»-ի մոտավորապես 20 հրթիռ է արձակել մեր կայանքների հիմնական դիրքերի վրա: Չնայած զինամթերքի սակավությանը՝ «Գրադի»-ի 40 հրթիռ է արձակվել նաև Աղդամ քաղաքի վրա, որպեսզի կասեցվի այդ ուղղությամբ հակառակորդի կողմից ձեռնարկվելիք հնարավոր հակահարձակումը:

Թե՛ ռազմագործողությունների հրետանային նախապատրաստության և թե՛ աջակցման ընթացքում ունեցած հնարավորությունների սահմաններում իրենց խնդիրները բարեհաջող են կատարել նաև Դ-30, ԿՄ-19 և ականանետային ստորաբաժանումները:

Ընդհանուր առմամբ, Շուշի քաղաքի վրա մեր կողմից բաց է թողնվել ԲՄ-21-ի մոտավորապես 240 հրթիռ:

Ռազմագործողությունների ընթացքում բոլոր չորս ուղղություններում էլ գործողությունները ընդհանուր առմամբ ընթացել են նախորոշված պլանի համաձայն:

Ռազմագործողությունների ընթացքում մեր ընդհանուր կորուստները կազմել են 47 զոհ, 68 վիրավոր, 2 անհայտ կորած, 1 միավոր S-72 տանկ, 1 միավոր ՀՄՄ-1:

Մոտավոր տվյալներով՝ հակառակորդը ունեցել է 150-200 զոհ, Շուշի քաղաքում և ռազմաճակատի այլ հատվածներում է թողել մոտավորապես 10 միավոր զրահատեխնիկա, 10 միավորից ավելի հրետանի և ակամաունեո, մեծ քանակությամբ հրթիռներ, արկեր և այլ զինամթերք:

Շուշիի ազատագրման ռազմագործողությունը բեկումն մտցրեց Լեռնային Ղարաբաղի հայության ազատագրական պայքարում: Ռազմագործողությունների իրականացման ընթացքը ցույց տվեց, որ, իսկապես, ինչպես ռազմական պատմաբան Վասիլի Պուտտոնն է ասել. «Բացառապես ուժով բերդաքաղաքի գրավումն անհնարին է»:

Շարադրված նյութում նշվեց, որ ռազմագործողություններից անմիջապես առաջ կողմերի ուժերի ու միջոցների ընդհանուր միջին հարաբերակցությունը կազմել է 1:2,6՝ ի օգուտ հակառակորդի: Մասնավորապես ուժերի ու միջոցների հարաբերակցության այսպիսի պայմաններում, շատ ու շատ ռազմական գործիչների համար այդպես էլ անհավանական ու զարմանալի է թվում անառիկ Շուշիի ազատագրման ռազմագործողությունների իրականացումը: Այնուամենայնիվ, հայրենական նորաստեղծ ռազմական կառույցները, չունենալով անհրաժեշտ համալրվածություն, մեծ մասամբ նախկինում քաղաքացիական մասնագիտություն ունեցող կրտսեր հրամկազմի ղեկավարությամբ կարողացան կատարել անհնարին թվացող խնդիրը՝ փոքրաթիվ ուժերով ազատագրել անառիկ բերդաքաղաքը:

Որո՞նք են շատ ու շատ ռազմական գործիչներին ու տեսաբաններին զարմանք պատճառած այս ռազմագործողությունների հաջողության գործոնները:

Եթե ղեկավարվելու լինենք ռազմական արվեստի տեսության պահանջներով, ապա բուն Շուշի քաղաքի ուղղությամբ մեր զորքերը պետք է ունենային ուժերի ու միջոցների առնվազն 4-5 անգամ առավելություն, իսկ այլ ուղղություններում գոնե պետք է լինեին կրկնակի գերակշռություն: Սակայն Շուշիի ռազմագործողությունը կազմակերպող ղեկավարներն ու հրամանատարները գնացել են անկանխատեսելի միակի, այնուհետև, խելացի կերպով և իրատեսորեն գնա-

հատելով իրադրության բոլոր գործոնները՝ կայացվել է այնպիսի որոշում, որն էլ ավելի է զարգացրել հակառակորդին անակնկալի բերելու հանգամանքները:

Բնական է, հակառակորդը չէր կարող պատկերացնել, որ հայկական փոքրաթիվ ուժերը կձեռնարկեն այդքան լայնածավալ գործողություններ, այն է՝ աննկատ ու անակնկալ ձևով, բնակլիմայական դաժան պայմաններում, կկատարեն շրջանցիկ զորաշարժեր, 10-15կմ կխորանան հակառակորդի կողմից հսկվող տարածքում, հանկարծակի գրոհներով կտիրեն գերիշխող բարձունքներին, կհասնեն մինչև Լիսագորսկի և Չառիսլիի մատույցներ և կկտրեն հակառակորդի կապը Շուշի քաղաքի հետ: Այդ է վկայում Շուշիի անկման կապակցությամբ ԱՀ-ում անցկացված դատավարության վերաբերյալ աղբյուրներից է. Փատուլյանի հայտարարությունը. «Դժվար է հավատալ, որ հայկական ստորաբաժանումները կորոշեին առանց Շուշին վերցնելու մխրճվել այդքան հեռու՝ այն տարածքներում, որոնք փաստորեն գտնվում էին մեր ստորաբաժանումների հսկողության տակ: Մեզ փաստորեն կտրել էին Շուշիից՝ թույլ չտալով մտնել քաղաք» (ըստ ինտերնետային կայքի տվյալների): Գործողությունների այսպիսի բնույթը այն կարևոր հանգամանքներից մեկն է, որն ստիպել է խուճապի մատնվել հակառակորդին և փախուստի դիմել քաղաքից:

Հակառակորդը երբևէ չէր կարողանա մտածել, որ հայկական փոքրաթիվ ուժերը կկարողանան գնալ ևս մեկ անկանխատեսելի քայլի, այն է՝ Շուշի քաղաքի հետ մեկտեղ հարձակման կանցնեն նաև Կարազյաֆի և Բոսալարի ուղղություններով:

Մարտական գործողություններում ռիսկի գործոնի սահմանների նմանատիպ գերգերազանցումը դուրս չէ ռազմական արվեստի տեսության օրենքների սահմաններից. այն բնորոշ է ազգային ազատագրական պայքարին, համապատասխանում է հերոսամարտի բովանդակությանը:

Այսպիսի գործելակերպը ցույց է տալիս, որ ռազմագործողությունների խնդիրները կատարվել են միասնական մտահ-

դազմամբ, գործողությունների փոխկապակցված և, երևի թե, միակ ճիշտ հաջորդականությամբ:

Հանգամանալից վերլուծելով Շուշիի ազատագրման ռազմագործողությունների տարբեր ուղղությունների տարատեսակ մարտավարական դրվագները՝ կարող ենք հիմնավորել, որ թե՛ ընդհանուր ռազմագործողությունը և թե՛ ուղղություններում անցկացված մարտական գործողություններն ունեն նաև բավականաչափ համապատասխանություններ ժամանակակից համագորային ռազմագործողությունների (մարտի) հիմնական սկզբունքներին: Ազատագրական պայքարի համար զենք վերցրած կամավորական ստորաբաժանումները համագորային մարտի սկզբունքների պահպանման համար անհրաժեշտ միջոցառումներն անցկացրել են պատերազմական պայմաններում, մարտական փորձով ու արյան գնով սովորել են տիրապետել այն ամենին, ինչն անհրաժեշտ է մարտնչելու համար:

Այսպիսով՝ ամփոփելով Շուշի քաղաքի ազատագրման ռազմագործողությունների այս համառոտ վերլուծականը՝ կարող ենք հաստատապես պնդել, որ հայկական փոքրաթիվ ուժերը, ցուցաբերելով համատարած արիություն, մեծ մասամբ գնալով անկանխատեսելի, բայց և մտածված գործողությունների, հոգում անընդհատ պահելով հայրենի հողի ազատագրման սուրբ ձգտումը, կարողացել են զարմանալիորեն կարճ ժամկետում ջախջախել թվապես եռապատիկ թշնամուն, փախուստի մատնել նրան և ազատագրել անառիկ բերդաքաղաքը:

Շուշիի ազատագրման ռազմագործողությունը ռազմական արվեստի բացառիկ գլուխգործոց է. այն իր մեջ ներառում է թե՛ օպերատիվ արվեստի և թե՛ մարտավարության բազմապիսի ուսանելի օրինակներ: Միաժամանակ, կատարված աշխատանքները ցույց են տալիս, որ ռազմագործողությունների նախապատրաստման և անցկացման վերաբերյալ նյութերը դեռևս խոր ուսումնասիրությունների կարիք ունեն: Այդ է հաստատում նաև Շուշիի ազատագրման ռազմագործողություններում Քոսալար-Կարազյաֆ ուղղության ընդհանուր հրամանատար Սեյրան Օհանյանի խոսքը. «Շուշիի ռազմագործո-

դուրությունը մեր Արցախյան գոյապայքարի ընթացքում ամենահաջողված, ճիշտ պլանավորված և մեր հրամանատարների ու զինվորների կողմից իրականացված մարտական գործողությունն է, որը, իհարկե, այսքան կարճ ժամանակահատվածում բնութագրել և վերլուծել հնարավոր չէ»:

Այս փայլուն ռազմագործողությունից հետո ուժերի վերախմբավորմամբ տեղի ունեցավ Լաչինի ազաագրական գործողությունը, որը Շուշիի տրամաբանական շարունակությունն էր:

1992 թ. Երկրորդ պատերզմաշրջանը

Շուշիի ու Լաչինի ազատագրումից հետո ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարության աջալրջությունն սկսեց թուլանալ: Շատերը կարծում էին, թե պատերազմն ավարտված է, հակառակորդը այլևս լուրջ հարձակումներ չի գործի և այլն: Սխալ գնահատվեցին ձեռք բերված հաղթանակների ռազմավարական և օպերատիվ նշանակությունները: Ինչքան էլ անուբանալի լինեք Շուշիի կրակակետի բարոյահոգեբանական նշանակությունը, միևնույն է, հակառակորդի հիմնական խմբավորումները չէին կրել պարտություն, դրանց հիմնական մասը ջախջախված ու ոչնչացված չէին և ստեղծվում էին նորերը:

1992 թ. հունիսի 12-ին ժամը 17:00-ին ռազմաճակատի հյուսիսային, արևելյան և հարավարևելյան (120կմ) ճակատում ավելի քան 150 միավոր զրահատեխնիկայի աջակցությամբ ադրբեջանցիները լայնածավալ հարձակում սկսեցին⁷: Գլխավոր հարվածներն ուղղվեցին Ասկերանի, Կիչան-Քոլաստակի և Շահումյանի շրջանի հյուսիսարևելյան հատվածներին⁸: Սրանք բոլորովին նոր մակարդակի հարձակումներ էին, սա նման էր դասական լայնածավալ պատերազմի:

⁷ Հասրաթյան Ս., Պաշտպանության բանակի պաշտպանական շրջանները 'Լարաբադյան պատերազմի գլխավոր գործողություններում, Մտեփանասկերո, 2009, էջ 18:

⁸ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը: Համառոտ ուրվագիծ, Ե., 2013, էջ 85:

Հատկապես ուսանելի է հյուսիսում աղբրեջանցիների ձեռնարկած հարձակումը, որը Արցախյան գոյամարտում գրահատելանիկայի զանգվածային օգտագործումով ընթացքից հարձակման առաջին խոշոր օրինակն էր:

Հունիսի 12-ին Խանլարի ու Նավթալանի շրջաններից աղբրեջանցիները հարված հասցրին Շահումյանի շրջկենտրոնի ընդհանուր ուղղությամբ:

Հարձակման անսպասելիության պատճառով աղբրեջանցիները կարողացան ճեղքման տեղամասերում գրահատելանիկայի ու կենդանի ուժի մինչև 15-ապատիկ առավելություն ստանալ այստեղի վատ սպառազինված ու զինամթերքի զգալի կարիք ունեցող ինքնապաշտպանական ուժերի նկատմամբ: Հերթական անգամ աղբրեջանցիները պատերազմի մակարդակը սաստկացրին՝ նոր թափ հաղորդելով նրան:

Հունիսի 15-ի ինքնապաշտպանական ուժերը հակահարվածով փորձեցին վերականգնել իրադրությունը: Ասկերանի ուղղության վրա համառ մարտերից հետո հաջողվեց արգելափակել ճեղքումը, սակայն հյուսիսում նույնն անել չհաջողվեց: Խնդիրը առաջին հերթին ուժերն ու միջոցների էին, ինչպես նաև հյուսիսային ուղղությամբ հաղորդակցությունների երկարությունը: Հունիսի 17-ից հուլիսի 9-ը աղբրեջանցիները գործողությունները տեղափոխեցին Մարտակերտի շրջանի տարածք:

Աղբրեջանցիները սպառնում էին փակել Մարտակերտ-Ստեփանակերտ օպերատիվ-ռազմավարական նշանակության մայրուղին, որով Շահումյանի չգրաված հատվածն ու Մարտակերտի շրջանը կմեկուսացվեին ինքնապաշտպանության հիմնական ուժերից:

Հունիսի երկրորդ կեսին աղբրեջանցիները իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրին ճակատի հյուսիսարևելյան հատվածում, որտեղ կարողացան գրավել Մարտակերտի շրջանի դաշտային մասն իր խոշոր բնակավայրերով և սպառնում էին շրջկենտրոնին: Հակառակորդը գործում էր ահռելի քանակական գերազանցությամբ և մեր կող-

մից արդեն մեծ խուճապի պայմաններում: Այս հատվածում հրամանատարությունը նաև կազմակերպչական խնդիրներ ուներ:

Հակառակորդը, վերախմբավորելով ուժերը, 1992 թ. հուլիսի 4-ին սկսեց Մարտակերտ քաղաքի գրավման ռազմագործողութունը: Հարձակումն ընթանում էր երեք հիմնական ուղղություններով՝ Լեւինիավանից, Կարմրավանից ու Փափռավենիից՝ ավելի քան 2.000 հետևակայինների և 70 միավոր զրահատեխնիկայի աջակցությամբ⁹: Մարտական գործողությունների ամբողջ ընթացքում քաղաքը ռմբակոծում էին ադրբեջանական «Սու-25» ինքնաթիռները, աջակցում էին նաև ուղղաթիռները, որոնք վարում էին փորձառու խորհրդային օդաչուները: Առհասարակ ռազմագործողությունը վարում էին ռուսական բանակի փորձառու սպաները: Ազատամարտիկների դիմադրության ամենաուժեղ հատվածների ճեղքումն իրականացրել էին ռուսական բանակի դեսանտայինները, ավելի հառակ՝ 328-րդ օդադեսանտային գվարդիական գունդը, որի հրամանատարն էր հետագայում հյուսիսային Կովկասում հայտնի դարձած զեներալ Վ. Ա. Շամանովը, ով հետո հանդիսանում էր ռուսական օդադեսանտային զորքերի հրամանատարը¹⁰:

Հուլիսի 9-ին ադրբեջանական հարձակումը դադարեցրին և մեծ մասշտաբի վերախմբավորումներ ձեռնարկեցին՝ նոր հարձակում սկսելու համար: Հուլիսի 10-ի դրությամբ ռազմաճակատի զիծն անցնում էր Դրմբոն-Գյուլաթաղ հատվածով: Ռուսական դեսանտայինները այլևս մեծ ծավալով չէին օգնում ադրբեջանական զորքերին:

Բացի այդ, ադրբեջանցիների ժամանակավոր հաջողությունները պայմանավորված էին նրանով, որ 1992 թ. մարտից ռազմական գերատեսչությունը վերահսկող ԱԺԾ-ի կողմից արագացվել էր Անդրկովկասյան ՉՕ-ի չորս մոտոհրաձգային դիվիզիաներից փոխանցվող

⁹ Ս. Հասրաթյան, Պաշտպանության բանակի պաշտպանական շրջանները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր գործողություններում, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 20:

¹⁰ Кривопапов О. В. . Записки советского офицера: на рубеже эпох. Днепропетровск 2011, стр. 325-329; А. Черкасов. Аркадий и Борис Стругацкие, «Трудно» быть Богом, 17 сентября 2004, <http://www.polit.ru/article/2004/09/17/negr/>

տեխնիկայի ու սպառազինության բազայի վրա գործառնների կազմավորման ու ծավալման տեմպերը: Հետ կանչվեցին խորհրդային բանակում ծառայող ադրբեջանցիները: Թեև որոշ ուշացումով, սակայն սկսվեց անվերահսկելի կազմավորումների զինաթափումը:

Նման բարդ պայմաններում ԼՂՀ-ում ծագում էր պետական կառավարման համակարգը վերակառուցելու և կատարելագործելու անհրաժեշտություն: Այդ առումով ձեռնարկված ամենագլխավոր քայլը օգոստոսի 15-ին Պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ) ստեղծումն էր: ՊՊԿ-ին հանձնվեցին նաև ԼՂՀ նախարարների խորհրդի բոլոր գործառնությունները:

Կարճ ժամանակում կատարվեց ՉՌԻ-ի կառուցվածքային վերակազմավորում: Հանրապետության տարածքում ստեղծվեցին վեց պաշտպական շրջաններ (ՊՇ), որոնք պետք է ունենային ժամանակակից կանոնավոր ՉՌԻ-երին հատուկ սխեմատիկ կառուցվածք: Հրամանի պահանջներին համապատասխան՝ ձևավորվում են գումարտակներ (դիվիզիոններ), վաշտեր (մարտկոցներ), դասակներ և ջոկեր¹¹: Մարտական ստորաբաժանումների առկայության պայմաններում ռազմական գործողությունների մշակված ծրագրերն իրագործվում էին միասնական հրամանատարության ներքո: Հստակեցվում է կենտրոնական հրամանատարություն-ՊՇ ուղեգիծը, որը սովյալ փուլում հաջողության հասնելու թերևս գլխավոր երաշխիքն էր դիտվում: Սակայն անմիջապես չէ, որ դրանց արդյունքները պետք է շոշափելի դառնային: Ադրբեջանցիները շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել ռազմավարական նախաձեռնությունը և շարունակում էին հարձակումը՝ հատկապես հյուսիսում:

Օգոստոսի սկզբին վերսկսվեց նրանց հարձակումը: Օգոստոսի երկրորդ կեսին ադրբեջանցիները շոշափելի հաջողության հասան հյուսիս-արևմուտքում՝ Վաղուհասի ուղղությամբ, ինչը նրանց ակտիվ գործելու հնարավորություն տվեց Դրմորն-Գյուլաթաղ գծում:

Մեծաթիվ զոհերի գնով սակայն ադրբեջանցիները օգոստոսի 26-ին գրավեցին Մարտակերտ-Քելբաջար ռազմավարական նշանա-

¹¹ Հասարայան Ս., Հայացք դրսից, Երևան: Սիգրան Մեծ, 2016, էջ. 289-290:

կության ավտոմայրուղին, իսկ սեպտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերային ուժեղ հրթիռահրետանային պատրաստությունից հետո՝ Կոնոդոս և Պոդոսագոմեր գյուղերը: Սակայն այստեղ զգացնել տվեց աղորեջանական իշխանությունների՝ պատերազմի ռազմավարության հարցերում միասնական մոտեցումների բացակայությունը: Օգոստոսի սկզբին Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-լեյտենանտ Վ. Բարշաղյի հրաժարականից հետո աղորեջանական հրամանատարությունը հրաժարվեց զարգացնել հաջողությունը հյուսիսում՝ հիմնական ջանքերը տեղափոխելով Լաչինի մարդասիրական միջանցքի գոտի:

Ճակատ էին հասնում նաև սպարապետ Վ. Սարգսյանի հայտնի մարտակոչով հավաքված մահապարտների գումարտակները:

Գումարտակը կասեցրեց աղորեջանական զորամասի՝ Չլդրան--Հարությունագոմեր-Վաղուհաս գծի սարալանջի երկայնքով դեպի Վանք գյուղը և Գոմաձոր գրոհող առաջխաղացումը: Տեղանքը հուշում էր, որ այս տարածքի պաշտպանության հաջողությունը պետք է վճռեր գործողությունները Ասկերանի ու Ստեփանակերտի ուղղություններում:

Իրադրությունը ծավալվեց մահապարտների համար բարեհաջող ուղղությամբ: Վստահելով նախորդ օրը (սեպտեմբերի 2-ին) երեկոյան իրենց հետախույզների բերած տեղեկություններին (որոնք հեռացել էին մահապարտների առաջին գիծ հասնելուց 2-3 ժամ առաջ և տեղակ չէին համալրման մասին)՝ աղորեջանցիները մեծաթիվ ուժերով, սակայն ինքնավստահ և անփութորեն հարձակում սկսեցին: Այս հարձակման անդրադարձումը դարձավ գումարտակի ինքնահաստատման ուղու սկիզբը:

Մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցնելուց հետո սեպտեմբերի 26-ին ընկավ Չլդրանը: Աղորեջանցիները, իրենց քանակական ու նյութական առավելություններն օգտագործելով, գրավեցին Սրիպենդ, Կիչան, Վաղուհաս, Հարությունագոմեր գյուղերը: Ռազմաճակատի գիծը հասել էր Վանք-Առաջաձոր-Ղազանջի բնագծին:

1992 թ. սեպտեմբերի երկրորդ կեսը դարձավ հակամարտության բարձրակետը: Հյուսիսում ծավալված մարտերի հետ միաժամանակ սեպտեմբերի 18-ին ադրբեջանցիները հարձակում սկսեցին միանգամից երեք ռազմավարական ուղղություններով: Այս հարձակման հետ ադրբեջանական բանակի հրամանատարությունը և քաղաքական ղեկավարությունը մեծ հույսեր էին կապում. այս հարձակման հաջողությունը պետք է վճռեր պատերազմի ելքը:

Առաջին հարվածն ուղղվեց մարդասիրական միջանցքի հյուսիս:¹²

Երկրորդ հարվածը հասցվեց Ղարաբաղի լեռնաշղթայի վրայով (ծովի մակարդակից 2500 մ բարձրության վրա) դեպի Շուշի ընդհանուր ուղղությամբ:

Երրորդը հասցվում էր հարավ-արևելքից՝ Մարտունի շրջկենտրոնի ուղղությամբ:

Մարդասիրական միջանցքը փակվեց. քանի որ ճանապարհով երթևեկությունը դարձավ վտանգավոր: Ծանր վիճակ ստեղծվեց Մարտունիում, որտեղից սկսեցին դուրս բերվել կանայք, ծերերն ու երեխաները: Դրությունը սպառնում էր վերածվել աղետի, սակայն անձնագրի պաշտպանության հանդիսյաժ հակառակորդը, իր վերջին ուժերը մարտի նետելով, սպառեց ռեզերվները և սեպտեմբերի 21-ին ստիպված էր պաշտպանության անցնել: Հարձակման դադարեցումը պայմանավորված էր ադրբեջանցիների հսկայական կորուստներով (միայն տանկերով անվերադարձ ու վերականգնվող կորուստները կազմեցին ավելի քան 70 մեքենա): Ադրբեջանցիների կորուստները մեծ էին նաև այն պատճառով, որ քաղաքական ղեկավարության կողմից հրահանգ էր ստացվել ռազմագործողությունը «*ցանկացած գնով*» հաջող ավարտի հասցնել: Դասական խորհրդային մոդել, ուղղակի առանց որևէ հստակ գաղափարական պատրաստության. «մսաղացը ուղղակի կանգնեց»:

¹² Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը: Համառոտ ուրվագիծ, Ե., 2013, էջ 120:

Հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին մարդասիրական միջանցքը դարձավ ռազմական գործողությունների հիմնական թատերաբեմը: Այստեղ աղբբեջանցիները կարողացան գրավել Թուփադուն լեռը, բայց ինքնապաշտպանական ուժերը նրանց դուրս մղեցին այդ բարձունքից: Մարտեր սկսվեցին մարդասիրական միջանցքի հյուսիսում՝ Ղոչազ լեռան ուղղությամբ:

Մի քանի օր Մարտունու շրջանի պաշտպանական դիրքերը հրթիռակոծելուց հետո աղբբեջանցիները գրոհեցին Ավդալ-Գյուլափի ուղղությամբ և Ասկերանի Խրամորթ գյուղի վրա, սակայն ոչինչի հասնել չկարողացան: Հսյկական ուժերը կանգնած էին մինչև վերջ. արդեն կորցնելու քիչ բան ունեին: Հակառակորդն սպառում էր իր հարձակողական ներուժը:

Սեպտեմբերի 26-ին Մարտակերտի ուղղությամբ «Արծիվ» զուամարտակին փոխարինելու եկան «Արծիվ-2» զումարտակի մարտիկները: Այստեղ բավարար ուժեր կենտրոնացրած ինքնապաշտպանական ուժերը նոյեմբերի 10-13-ին հարձակում սկսեցին դեպի հյուսիսարևմուտք և ազատագրեցին Վաղուհաս, Հարությունագոմեր, Կոճողոտ գյուղերը և Զլդրանի մատույցներում պաշտպանության անցան՝ հսկողության տակ առնելով Մարտակերտ-Քելբաջար մայրուղին:

Կիչան-Վաղուհաս բնագծում Պաշտպանական բանակի անձնուրաց գործողությունների շնորհիվ՝ հակամարտությունը թևակոխեց շրջադարձային փուլ, համառ և հակառակորդին հյուժած պաշտպանության շնորհիվ՝ պայմաններ նախապատրաստվեցին հակահարձակման անցնելու և ԱԶՀ-ի շուրջ անվտանգության գոտի ստեղծելու դժվարին, սակայն ռազմավարական առումով անհրաժեշտ գործընթացի համար:

1992 թ. վերջին և 1993 թ. սկզբին ճակատի ամբողջ երկարությամբ նկատվեց ռազմական գործողությունների ակտիվության անկում: Բաքուն շարունակում էր անտեսել խաղաղ գոյակցության հնարավորությունը:

1992 թ. աշնանը ադրբեջանցիներն սկսեցին հրետակոծել Հայաստանի Հանրապետության քաղաքները (Կապան, Գորիս, Վարդենիս, Կրասնոսելսկ և Իջևան):

Վերախմբավորումներ կատարելով՝ ադրբեջանական բանակը նոր լայնածավալ հարձակում սկսեց 1993 թ. հունվարին: Հայկական բնակավայրերի հրետակոծումն ակտիվացավ: Հունվարի 13-14-ին Ադրբեջանը գործի դրեց իր ռազմական տեխնիկայի գրեթե ամբողջ զինանոցը՝ գրոհային ինքնաթիռներ, ծանր հրետանի, տանկեր և ՀՄՄ-ներ: Հունվարի 13-ին թեժ մարտեր ծավալվեցին Մարտունու ճարտար գյուղի ուղղությամբ՝ Ուրյան լեռան մերձակայքում, որտեղ ադրբեջանցիների գրոհը հետ մղվեց: Հարավային ուղղությամբ դեպի Ստեփանակերտ հետագա առաջխաղացման համար հենարանի ստեղծումն ապահովելու նպատակով հունվարի 15-ին ադրբեջանցիները հարձակում սկսեցին հյուսիսում՝ Չղրան-Սրխավենդ գծում: Հարձակմանը ներգրավվեցին 703-րդ ՄՀ բրիգադի, ծովային հետևակի, Ներքին գորքերի և Թարթառի աշխարհագրային գումարտակի զորամասերը: Նույն օրն ադրբեջանցիները հարձակում ձեռնարկեցին մարդասիրական միջանցքի հարավում: Ու թեև հայկական կողմը թավական կորուստներ ունեցավ, ադրբեջանցիները չկարողացան էական արդյունքի հասնել: Փաստորեն, ոչ մի տեղամասում ադրբեջանցիները չկարողացան շոշափելիորեն բարելավել իրենց դիրքերը, իսկ քանի որ հարձակումներն ընթանում էին առանց սեփական կորուստների հետ հաշվի նստելու, ադրբեջանցիներն սպառեցին վերջին ռեզերվները և այժմ ուղղակի հարկադրված էին պաշտպանության անցնել:

Հունվարի վերջին ԼՂՀ պաշտպանական բանակի հրամանատարության մշակած օպերատիվ պլանի համաձայն՝ հաջողությամբ իրականացվեցին մի քանի անսպասելի հակազրոհներ և կարճատև, բայց ուժգին հարվածներ: Դրանով կասեցվեց մի քանի անգամ գերազանցող ուժերի ճնշումը, ամրապնդվեցին գրավված դիրքերը և նախադրյալներ ստեղծվեցին հետագայում հարձակողական գործողությունների անցնելու համար:

Այսպիսով՝ կարող ենք արձանագրել, որ 1992թ. *նոյեմբերին սկսված արմատական քելումն ափսրտվեց* 1993թ. *փետրվարի սկզբին*: Ադրբեջանական կողմը վերջնականապես կորցրեց ռազմավարական նախաձեռնությունը և մի քանի անհամարձակ գործողություններից բացի՝ այլևս ոչինչ չձեռնարկեց, ընդհուպ մինչև տարեվերջ:

1993 թ. փետրվարի սկզբին ԼՂՀ ՊԲ-ն իրականացնում էր Մարտակերտի շրջանի ազատագրման օպերատիվ պլանը: Ըստ այդ պլանի՝ նախատեսվեց իրականացնել հարձակումներ երեք հիմնական ուղղություններով՝

1. Վաղուհաս-Չազլիկ-Թալիշ,
2. Չղդրան-Դրմբոն-Կուսապատ-Մարտակերտ,
3. Սրխավենդ-Բաշ-Գյունեփայա-Ջանյաթաղ-Գյուլաթաղ-Մարտակերտ:

Բացի հյուսիսային ուղղության ինքնապաշտպանական ուժերից՝ հարձակմանը ներգրավվելու էին նաև ԿՊՇ-ի և Հայաստանի Հանրապետությունից ժամանած կամավորական ուժերը:

Փետրվարի 5-ին հարձակման անցնելով՝ հայկական ուժերը մի քանի օրում կտրեցին ադրբեջանցիների դիմադրությունը և դուրս եկան Մարտակերտ-Բելբաջար մայրուղու Դրմբոն հատվածը:

Սրխավենդ-Ջանյաթաղ ուղղությամբ գործող ուժերը (3-րդ և 4-րդ ՊՇ-ների ուժերի մի մասը, 54-րդ առանձին ՄՀ գումարտակը, նրանից ձախ՝ ԿՊՇ-ի գորամասերի հետ համագործակցելով) փետրվարի 6-ին ազատագրեցին Սրխավենդը և հետապնդելով նահանջող ադրբեջանցիներին՝ ընթացքից մտան Բաշ-Գյունեփայա:

Չարգացնելով հաջողությունը՝ փետրվարի երկրորդ կեսին ՊԲ-ի ուժերն ազատագրեցին Դրմբոնը, ադրբեջանցիների կողմից հունվարյան հարձակման ժամանակ կրկին գրավված Վաղուհասը, Չափարը, Չարդախաչը, Հաթերքը և լիակատար հսկողության տակ առան մայրուղին:

Դաժան մարտեր սկսվեցին Սարսանգի հիդրոհանգույցին տիրանալու համար, որտեղ ադրբեջանցիները կենտրոնացրել էին զգալի թվով տեխնիկա: Բացի այդ, ադրբեջանցիները նահանջելիս պայթեց-

նում էին ճանապարհները, ինչը որոշակիորեն խոչընդոտում էր հայկական կողմին առաջին գծի մատակարարման հարցում: Հիդրոհանգույցը գրավելու համար կազմակերպվեցին միաժամանակյա հարձակումներ ճակատից ու թիկունքից: Երկու ուղղությունով սկսված հարձակումը ադրբեջանցիների շարքերում խուճապ առաջացրեց, ինչի պատճառով մի քանի օրում ՊԲ-ի ուժերը գրավեցին նաև մարտաչարական առումով նպաստավոր դիրքեր ռազմաճակատի հյուսիսային հատվածի մի շարք տեղամասերում: Բոլոր այս հարձակումների ժամանակ ճակատների ընդհանուր ուժերը երբեք չեն գերազանցել 3.000-3.500-ը, ընդ որում, ռեզերվները կազմում էին ոչ ավելի, քան 400-500 հոգի:

Շարունակելով ակտիվ հարձակողական գործողությունները՝ մինչև մարտի վերջերը ազատագրվեցին նաև Մեծշեն, Մաղավուզ, Մոխրաթաղ, Հակոբ-Կամարի և այլ բնակավայրեր: Մարտի երկրորդ կեսին դրությունը կտրուկ սրվեց Քելբաջարի ճակատում: Ստեղծվող իրավիճակը վերլուծելով՝ ադրբեջանական բանակի հրամանատարությունն սկսեց գիտակցել, որ Մարտակերտի ուղղությամբ հարձակվող ՊԲ զորամասերի առաջխաղացումը կասեցնելու փորձերը կատարյալ անհաջողության են դատապարտվում: Մարտակերտի ուժերի թիկունքին հարվածելու և ուշադրությունը հյուսիս-արևելքից շեղելու համար էլ ադրբեջանցիները ակտիվացրին քելբաջարյան խմբավորման գործողությունները: Ընդ որում, դրությունը լարվեց ինչպես հյուսիսարևմտյան ճակատում, այնպես էլ մարդասիրական միջանցքի շրջանում: Այդ պատճառով էլ ինքնապաշտպանական ուժերը 1993 թ. մարտի 27-ապրիլի 5-ին իրականացրին Քելբաջարի ռազմական հենակետի ոչնչացման մարտական բացառիկ գործողությունը:

Ռազմագործողությունն ընթացավ մեծ արագությամբ, իրականացվեցին խոր հարվածներ, լայնորեն կիրառվեցին թևանցման ու շրջանցման գորաշարժերը, և քանի որ ինչպես պատերազմի աբողջ ընթացքում, այնպես էլ այս ռազմագործողության ժամանակ ինքնապաշտպանական ուժերին չէր հաջողվել հասնել ուժերի ու միջոցների

ճնշող գերազանցության, փուլն աչքի ընկավ հակառակորդի դիմադրության բազմաթիվ մեծ ու փոքր օջախների ստեղծումով: Թողնելով Քելբաջարը և նահանջի ճանապարհի չունենալով (ապրիլի 2-ին գրավվել էր Քելբաջար-Գյանջա ճանապարհի խաչմերուկը)՝ աղբբեջանցիները, դիմադրության օջախների ստեղծելուց բացի, ոչինչ չկարողացան անել:

Այսինքն՝ հայկական ուժերը, հանդիպելով կազմակերպված դիմադրության, շրջանցում էին և արագ առաջանում մինչև նպաստավոր նոր բնագիծ, իսկ այս օջախները վերացվում էին մարտավարական ամբողջ խորության վրա հաջողության հստակ ամրապնդումից հետո: Սա շատ նման էր գերմանական բլիցկրիգի մարտավարությանը: Այս օջախների վերացումն էլ կազմեց երրորդ փուլը, որի ընթացքում կարևոր էր ապրիլի 5-ին Օմարի լեռնանցքի բնագիծ դուրս գալը: Օմարի գրավումով հիմնական ռազմական գործողությունները դադարեցին, և միայն մի քանի օր շարունակվում էր դիմադրության փոքր օջախների սիստեմատիկ վերացումը: Սա այն մարտավարությունն էր կամ մարտավարության այն տարրը, որը կոչվում է բլիցկրիգ և հիանալի էր կիրառվում գերմանական ու իսրայելական բանակների կողմից: Հայկական բանակը դրանով քայլում էր աշխարհի հզորների հետ համաչափ՝ նույն գրագիտության և նույն հաջողությունների մակարդակում:

Այս հարձակումը մեկ անգամ ևս ցույց տվեց մարտնչող հայի իրական դեմքը: Բացի նրանից, որ հատուկ ուշադրություն դարձվեց շինությունների ու նյութական արժեքների պահպանմանը՝ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, բարձր մարդասիրություն դրսևորելով, քաղաքացիական բնակչությանը հնարավորություն տվեց դուրս գալու. հենակետ դարձած բնակավայրերից:

1993-1994 թթ. սպառնազմաշրջանի ռազմարվեստի որոշ առանձնահատկություններ

1993-1994 թթ. մարտական գործողությունները շեշտակիորեն տարբերվում էին նախորդ տարիների մարտական գործողություններից: Ավանդաբար ընդունված է համարել, որ լեռներում ավելի լավ

ենք կռվում, քան հարթավայրերում: Իհարկե, լեռներում իրականում հեշտ է ինքնապաշտպանական գործողություններ իրականացնել, սակայն կրկնակի դժվար է նաև հարձակումներ զարգացնելը: Իսկ մենք լեռներում իրականացրել ենք նաև բացառիկ հարձակողական գործողություն՝ Շուշիի և Քարվաճառի ազատագրումը: Ահա հենց այս տեսանկյունից է նաև կարևոր 1993թ. սլատերագմաշրջանը, քանի որ այն հիմնականում ընդգրկում է հարթավայրային մարտեր՝ մեծապես հարձակողական և հատկապես հակառակորդի հզոր բազաների նկատմամբ, որոնք ինչ-որ կերպ անառիկ էին համարվում, քանի որ ունեին նաև ավելի մեծ ուժ, քան հարձակվողները: Մարտակերտի և Քարվաճառի փայլուն գործողություններից հետո եկավ ավելի մեծ գործերի ժամանակը:

Բազմիցս գրվել է այն մասին, թե պատերազմում, հիմնականում իր դիրքի շնորհիվ, ինչ նշանակություն ուներ Ակն քաղաքը (նախկին՝ Ադդամ): Հակառակորդն այդ ռազմավարական դիրքում կուտակել էր հսկայական ուժեր: Դրանք, շնորհիվ կարևորագույն դիրքի (ըստ էության այդ հարթակը գտնվում է Արցախի սրտում)¹³, սպառնում էին կենտրոնին ու թևերին՝ ցանկացած պահի ի վիճակի լինելով կարճ ճանապարհով դուրս գալ Ստեփանակերտի մատույցները: Բավական է ասել, որ Հ. Ալիևը այս քաղաքն անվանում էր «Ղարաբաղի սիրտն ու հոգին, ադրբեջանական բանակի՝ հույսը»¹⁴: Ռազմավարական այս հարթակի ոչնչացումը օրհասական խնդիր էր, սակայն դրա իրականացման համար համապատասխան ուժեր, միջոցներ և նախապատրաստություններ էին հարկավոր, քանի որ դա ամբողջ պատերազմում հայկական ուժերի համար առաջին մեծածավալ հարթավայրային հարձակողական գործողությունը պիտի լիներ հակառակորդի ամենամեծ քաղաք-ամրոցի նկատմամբ: Այդ ամրոցից էին իրականացվել ամենամեծ հարձակումները հայկական գյուղերի ու քաղաքների նկատմամբ՝ դեռ 1918 թվականից սկսած¹⁵: Այդ

¹³ Խոսքը Արցախի իրական տարածքի մասին է և ոչ ԼՂԻՄ-ի.

¹⁴ Խաչատրյան Հ., Գ.Ղազարյան, Ս.Մարգարյան, Հաղթանակներն՝ ինչպես եղել են, Ազդակակնչ 44, Ե., 2008, էջ 110:

¹⁵ Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Ե., 1999, էջ 228-240:

քաղաքից էին իրականացվում բոլոր տեսակի հարձակումները Արցախի հայության նկատմամբ, իսկ Շուշիի ազատագրումից հետո նաև հիմնականում այստեղից էր հրետանին կրակում Ստեփանակերտի ուղղությամբ:

Հունիսի սկզբին սկսեց ամառային պատերազմաշրջանը, որը, հիրավի, համաշխարհային ռազմարվեստի մեջ կարող է մտնել որպես աննախադեպ օրինակ: Ակն քաղաքի ազատագրման գործողությունը, որի նախապատրաստությունն սկսվել էր 1993 թ. հունիսի 12-ին, ավարտվեց 40 օր անց՝ փայլուն հաղթանակով: Այս գործողությունն աննախադեպ է համարվում՝ նկատի առնելով մի քանի բաղադրիչներ, որոնց էլ կանդրադառնանք:

Ամենից առաջ հարկ է նշել, որ խնդիրն ուսումնասիրողների զգալի մասը թույլ է տվել մի շատ կարևոր սխալ, երբ Ակն քաղաքի ազատագրումը համարել է հաջողված՝ միայն չորրորդ «փորձից»: Չուտ ռազմագիտության տեսանկյունից քննելով՝ վերջինս ոչ մի քննադատության չի դիմանում: Մասնավորապես այստեղ բաց է թողնված մի շատ կարևոր հանգամանք. Ակնի գործողության իրականացման հետ մեկտեղ իրականացվել է նաև Մարտակերտի ազատագրումը, որը չափազանց բարդ էր և ռազմավարական մտահաշվման առումով լրացնում էր Ակնի գործողություններին: Այսինքն՝ ազատագրելով Մարտակերտը՝ հայկական ուժերը Ակնը լրիվ արջանի մեջ էին առնում. ասել է թե՛ Ակնը հայերը կվերցնեին միայն այն ժամանակ, երբ լիարժեք տիրապետեին քաղաք տանող հիմնական ճանապարհներին և շրջակա գերիշխող դիրքերին, այդ թվում նաև Մարտակերտ քաղաքը: Առաջին հայացքից պարզ այս արժիտը հասկանալու համար հարկավոր է նախ իմանալ հայի ռազմական տաղանդի, քաջության և միաժամանակ անիմաստ գոհեր չտալու հանճարեղ սահմանումը: Անդրադառնանք նախ այն ամսաթվերին, որոնք որոշ ուսումնասիրողների կողմից օգտագործվում են որպես փորձեր:

Առաջին փորձը համարվում է հենց հունիսի 12-ը, ընդ որում, այն համարելով անհաջող՝ ադրբեջանցի պատմաբանները նշում են,

որ հայերը ամսի 15-ին արդեն կրկնեցին իրենց փորձը և եռօրյա մարտեր վարելով՝ կրկին հաջողության չհասան¹⁶: Այստեղ մի տարրական հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս կարող էին Արցախյան ինքնապաշտպանական ուժերը այդքան սակավ ուժերով արդեն մեկ անգամ տնապալված հարձակումը վերսկսել ընդամենը երեք օրից, երբ միաժամանակ Մարտակերտի ուղղությամբ ևս իրականացվում էր հարձակում։ Նման գործողություն իրականացնելու համար հարկավոր էին հսկայական նյութական և մարդկային ռեսուրսներ, որոնք, բնականաբար, հայկական կողմը չուներ։ Դա դեռ քիչ է, նրանք, երկրորդ փորձը ևս տապալված համարելով, նշում են, որ հայերը երրորդ փորձը կատարեցին միայն հուլիսի 3-ին։ Ժամանակը, ըստ էության, համընկնում է Մարտակերտի ազատագրման ամսաթվի՝ հունիսի 27-ի հետ։ Սա նշանակում է, որ հայկական ուժերը, իրականում, լիարժեք հնարավորություն չունեին հարձակում իրականացնելու միաժամանակ երկու հիմնական ուղղությամբ, ավելին՝ ցանկացած խոշոր տապալումից հետո գրեթե ուշքի չէին կարող գալ։ Այսպիսով՝ կարելի է անդել, որ իրականում այդ, այսպես կոչված փորձերը, ըստ էության, ընդամենը մեկ մեծ գործողության փուլեր ու խուսանավումներ էին, որոնք նպատակ են հետապնդել մոլորեցնելու հակառակորդին։ Այսպես են վարվում սակավ ուժերով հաղթողները, որոնք ոչ մի պարտության իրավունք չունեն։

ՀՀ պաշտպանության նախկին նախարար Սեյրան Օհանյանը այս ամենին դիպուկ պատասխանում է մի դիտարկմամբ՝ նմանատիպ մարտական գործողությունները կոչելով դիրքային բարելավման մարտեր։ Կոնկրետ դեպքում նման գործողությունների էությունն այն էր, որ տպավորություն էր ստեղծվում, թե հիմնական հարվածը Ակնի վրա է, և թուլացվում էր Մարտակերտի հատվածի զգոնությունը, մեկ էլ հակառակը։ Հայկական ուժերը, որոնք ոչ ավելի, քան 3000 հոգի էին, առավելագույնը 50 միավոր զրահատեխնիկա-

¹⁶ М. Велимамедов: Оборона Агдама. http://samella.ru/publ/avtory/mamed_velimamedov/mamed_velimamedov_oborona_agdama/61-1-0-724

յով¹⁷ և մոտավորապես 100-150 միավոր հրետանային միջոցներով¹⁸ շեշտակի հարվածներ էին հասցնում ու խուսանավում՝ հակառակորդին չթողնելով ուշքի գալ: Հակառակորդն այդ արագընթաց հարվածների և ուժերի դիրքային փոփոխության մեջ չէր կարող կողմնորոշվել ու խելամիտ պաշտպանություն իրականացնել: Միևնույն ժամանակ այս ամենը ենթադրում էր նաև հետախուզություն մարտով, հակառակորդի պաշտպանության թույլ տեղերի որոնում և մոլորեցում: Հունիսի 27-ին ազատագրելով Մարտակերտը և նոր միայն հիմնական ուժերով կատարելով վերախմբավորում՝ իրականացվեց Ակնի խորտակման գործողությունը, որն էլ տևեց մոտավորապես մեկ ամիս և աչքի ընկավ նուրբ ու հաշվարկած հարվածներով, որոնց առանձին կանդրադառնանք:

Ահա ռազմարվեստի մեջ փայլուն օրինակի ապացույցները, երբ ավելի փոքր ուժերով իրականացվում է համաժամանակյա հարձակում երկու հատվածների վրա, և խուսավարման շնորհիվ հակառակորդը չի կարող կողմնորոշվել, թե դրանցից որն է գլխավորը: Համաշխարհային ռազմարվեստին հայտնի է «Բրուսիլովյան ճեղքում» հասկացությունը, որը ենթադրում է համաժամանակյա ճեղքում մի քանի հատվածներում: Սակայն դա ենթադրում է հսկայական միջոցների կուտակում մի քանի ուղղություններում, որը կարող է թույլ տալ, ըստ էության, միայն հսկայական միջոցներ ունեցող կողմը: 1993թ. հայկական մարտավարությունը ավելի գրագետ ու նրբանկատ իրականացում պահանջող մարտավարություն էր, որի դեպքում (սա հատկապես կարևոր է ընդգծել) պարտությունները անթույլատրելի էին: Այս դեպքում միաժամանակ հարվածի հիմնական ուղղությունը մեկն է, պարզապես այն շատ արագ կարող է փոփոխվել, և հակառակորդը կարող է չհասցնել հասկանալ դա: Նման սա-

¹⁷ Տվյալները վերցված են ՀՀ ՊՆ Սեյրան Օհանյանի, գեներալներ Ս. Կարապետյանի, Մ. Հակոբյանի և այլոց հետ իրականացրած հարցազրույցներից, ինչպես նաև ՊՆ և ՊԲ արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրության ընդհանուր համադրությունների արդյունքներից:

¹⁸ Պետք է հատուկ նշել, որ այդ ժամանակ հրետանային միջոցների նման քանակը ապահովվել էր նաև կենտրոնական ենթակայության հիմնական միջոցների՝ առաջնագծին մոտեցմամբ, ինչը բավականին համարձակ թալլ էր:

կավաթիվ ուժերի խուսանավումներն ու վերախմբավորումները ամենաբարդ գործերն են պատերազմների ժամանակ, որոնք իրականացվում են հաշվի առնելով գորքերի բարոյահոգեբանական վիճակը, ունեցած միջոցների ընդհանուր քանակը, եղանակային պայմանները, ճանապարհների հնարավորությունները և այլն: Կարող ես շատ արագ վերախմբավորում անել, սակայն կունենաս բազում այլ խնդիրներ՝ կապված իրավիճակի փոփոխության, սեփական գորքի տոկոսունության, ներդաշնակման և այլ հարցերի հետ: Սակայն եթե ճիշտ ու գրագետ վերախմբավորես, հակառակորդը կարող է պարզապես չհասցնել դրանց «դեմն առնել»:

Պատմությանը հայտնի են բազում դեպքեր, երբ ճիշտ վերախմբավորումն ու գորաշարժը ապահովել են հաղթանակը նույնիսկ գերազանցող ուժերի նկատմամբ (Գավգամելլա, Կանն, Աուստերլից և այլն): Կան նաև հակառակ դեպքեր. օրինակ 1941թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսների շեշտակի հաջողություններից հետո Հիտլերի սխալ վերախմբավորումների ու գորաշարժերի հետևանքով տանկային խմբավորումները հայտնվեցին ոչ ճիշտ տեղերում, և հետևանքը եղավ Մոսկվայի տանուկ տված ճակատամարտը: Ասվածը գիտականորեն հիմնավորելու համար անդրադառնանք համաշխարհային պատմության այլ օրինակների:

Ակնի ազատագրումից մեկուկես տարի անց՝ 1994թ. դեկտեմբերի 31-ին, ՌԴ ավելի քան 38.000-անոց զորախումբը՝ հզոր գրահատանկային խմբավորմամբ՝ 250 միավոր, հրետանու և օդուժի հզոր աջակցությամբ փորձեց շեշտակի գրոհով գրավել Գրոզնի քաղաքը: Հիմնական գրոհող ուժերի քանակը գործողության սկզբում կազմում էր ավելի քան 12.000 զինվոր ու սպա¹⁹: Քաղաքը պահող ուժերը մինչև 8.000 մարտիկ էին: Մինչև մարտի սկիզբը տևած գրոհը հիմնականում ռուսական կողմի համար խայտառակ հետևանքներ ունեցավ: Չնայած հզոր հրետանային ավերածություններին՝ զորքը շատ մեծ դժվարությամբ էր առաջանում: Մինչ օրս, չնայած նրան, որ

¹⁹ Г. Трошев Моя война. М., 2001, с. 44; Россия и СССР в войнах XX века. – М., 2001, с. 584.

քաղաքն ըստ էության գրավվեց, գրեթե ոչ մի մասնագետ չի կարողանում սա հաղթանակ համարել. ռուսական ուժերի կորուստները կազմում էին 1.500-2.000 զինծառայող:

2004 թ. Իրաքում գտնվող ամերիկյան ուժերը ապրիլի 4-ին հանդիպեցին Ֆալուջա քաղաքի բնակիչների դիմադրությանը. որը կոտրելու համար ձեռնարկված մեկամսյա սահմանափակ ռազմական գործողությունները ոչ մի հաջողություն չբերեցին: Քաղաքը պաշտպանող մոտավորապես 20.000 մարտիկ կարողացան հետ մղել ամերիկյան մոտավորապես 7.000 հոգանոց զորախմբի հարձակումները: Նույն թվականի նոյեմբերի 8-ին սկսվեց 12-օրյա ավելի հզոր հարձակում, որին արդեն մասնակցում էր անգլո-ամերիկյան և իրաքյան ավելի քան 12.000 հոգանոց զորախումբը, հսկայական ծանր տեխնիկա և օդուժ²⁰: Երկրորդ փորձը պսակվեց հաջողությամբ, սակայն շատ դաժան ռմբակոծությունների գնով: Գործողություններն իրականում ավելի երկար տևեցին: Քաղաքի լիարժեք վերահսկողության հաջողվեց հասնել միայն դեկտեմբերի կեսերին²¹: Դաշնակիցները կորցրին մոտավորապես 100 զինծառայող: Իրաքյան այս գործողությունը, իհարկե, որոշակիորեն ավելի հաջողված էր, քան ռուսական ուժերի գործողությունները Գրոզնին գրավելիս, սակայն նշենք, թե ինչու և ինչպես են դրանք համեմատելի մեր գործողությունների հետ:

Եթե անգամ կենդանի ուժը մասսայական չի մասնակցում քաղաքների գրավմանը, ինչը գրագետ գործողությունների նախապայման է, ապա գոնե կրակային ու հարվածային միջոցների մասով հարկավոր է որոշակի խտություն ապահովել, ինչը պարտադիր պայման է ռազմարվեստում: Օրինակ՝ 1942-1943թթ. Ստալինգրադի քաղաքային մարտերի ժամանակ 50-60 զինվորին բաժին էր ընկնում 1

²⁰ Thomas E. Ricks, (2007). *Fiasco: The American Military Adventure in Iraq*. United States: Penguin Books, p. 399; "Black Watch ordered to join US cordon for assault on Fallujah". *The Independent* (London). 22 October 2004. Retrieved 23 May 2010.

²¹ Thomas E. Ricks, (2007). *Fiasco: The American Military Adventure in Iraq*. United States: Penguin Books, p. 400; "U.S. Won't Let Men Flee Fallujah". *Fox News Channel*. 13 November 2004. Retrieved 19 May 2011.

հրանոթ, իսկ 400 զինվորին՝ 1 զրահամեքենա²²։ Ահա մարդկային զոհերի զնով հաղթելու բանաձևը՝ «մսադալը»՝ ռազմարվեստի վատագույն օրինակներից մեկը։ 1967թ. Իսրայելի կողմից Երուսաղեմի գրավման ժամանակ 2-3 զինվորին բաժին էր ընկնում 1 հրետանային միջոց և 1 զրահամիջոց²³։ Նման խտությունն ու հագեցվածությունը բավարար է համարվում քաղաքների գրավման ժամանակ. սա դասական լավագույն օրինակներից մեկն է։ Վերը բերված օրինակներից կարող ենք հաշվել, որ Գրոզնիի գրավման ժամանակ 45-50 զինվորին բաժին է ընկել 1-ական զրահամեքենա և 8-10 զինվորին 1-ական հրետանային միջոց։ Ամերիկացիներն ունեին ավելի հագեցած միջոցներ. 7-8 հոգուն բաժին էր ընկնում 1-ական հրետանային միջոց։ Հայկական բանակը յուրքանցուր 15-20 զինվորի համար ուներ 1-ական հրետանային միջոց, իսկ եթե հաշվենք, որ զերտերությունները հիմնական ստորաբաժանումներին զինում են նաև այլ՝ օժանդակ, հզոր կրակային միջոցներով որոնցից հայկական բանակում չկային, իսկ իրենց հրետանային միջոցները ավելի հզոր էին ու ճկուն, ապա պատկերը կամբողջանա։ Ռազմարվեստի կանոնների համաձայն՝ հայկական ուժերը չպետք է դիմեին քաղաքի գրավմանը։ Օրինակ՝ 2008 թ. Ցխինվալ քաղաքի ուղղությամբ հարձակվող վրացական ուժերի յուրաքանաչուր 10 զինվորին բաժին էր ընկնում 1-ական հրետանային միջոց²⁴։

Ընդհանուր գնահատականի համար նշենք հետաքրքիր մի քանի փաստ։

- Ակնը, գուտ քաղաքների բնակչության և չափերի առումով, ավելի փոքր է, քան Գրոզնին և Ֆալուջան, որոնք բավականին մոտ են չափերով։ Սակայն, քանի որ քաղաքից զատ մարտերը նախնական փուլում ընթանում էին նաև շրջակա գյուղերի համար, և ըստ էության ազատագրվել է ոչ միայն քաղաքը, այլև շրջանը, ապա տա-

²² Исаев А., Сталинград. Трудное начало. Журнал "Родина" номер 1/2013, с. 6.

²³ B. Oren Michael. Six days of war: June 1967 and the making of the modern Middle East. — Oxford University Press, 2002, p. 220-223.

²⁴ Минасян С. «Пятидневная война» августа 2008г. Военно-политический анализ. Кавказ-2008. Ежегодник института Кавказа. Е., 2010, с. 119-120.

րածքների չափերը լրիվ այլ են: Ակնի շրջանի ազատագրված մասը (մոտավորապես 850կմ²) տարածքով 2 անգամ ավելի մեծ էր Գրոզնիից (մոտավորապես 450կմ²) և գրեթե նույնքան էլ Ֆալուջաից (մոտավորապես 550կմ²):

- Գործողությունների տևողությամբ ևս Ակնի ազատագրումը ավելի կարճ է տևել. ընդհանուր դիրքային բարելավման մարտերով՝ մոտավորապես 40 օր, իսկ Երկու մյուս դեպքերում՝ 60-70 օր և ավելի: Այսինքն՝ մարտական գործողությունների պլանը ավելի լավ է նախապատրաստվել և իրականացվել:

- Ռուսական կողմը, ըստ էության, գործողություններ էր ծավալում իր երկրի ներսում, լավ պատրաստված որոշակի զինյալների, սակայն ոչ կանոնավոր բանակի դեմ:

- Երկու գերտերություններն էլ այդ պահին շրջապատել էին հակառակորդին և լիարժեք տիրապետում էին թատերաբեմին, ռազմական լեզվով ասած՝ թիկունքից կամ թևերից հարձակման վտանգ չունեին: Իսկ հայկական բանակը ամեն պահի կարող էր ենթարկվել ապաշրջափակող հարվածի:

- Երկու գերտերություններն էլ հարձակման պահին ընդհանուր ուժերով, հաշվի առնելով նաև օժանդակ տեխնիկան, գերազանցում էին պաշտպանվողների ներուժը և ունեին անսպառ պահեստային միջոցներ և ուժեր: Հայկական ուժերը խիստ սակավ էին:

- Երկու պաշտպանվողներն էլ ավելի քիչ ներուժ և ընդհանրապես հնարավորություններ ունեին, քան ադրբեջանցիները Ակնում 1993թ.:

- Ակնի մարտերում և առհասարակ 1993թ. Արցախում հայ զինվորի կողմից պարսություն կրած ահաբեկիչներն էին նաև, որ հետո հաջողությամբ հակադարձում էին ռուսական և ամերիկյան բանակին:

Հայկական ուժերն ու միջոցները, ինչպես վերը նշեցինք, մոտավորապես 2-2.5 անգամ սակաճ ուժերով հարձակում էին նախաձեռնում մի հակառակորդի վրա, որի թևերից ու թիկունքից ցանկացած պահի կարող էր օգնություն գալ և հարված հասցնել հայկական ու-

ժերին: Հարձակումն իրականացվում էր հակառակորդի ամրացված քաղաքի վրա, որի գրավումը ենթադրում էր մեծաքանակ ուժերի կորուստ նաև: Հարձակման ընթացքում միաժամանակ հարվածներ էին հասցվում այլ հատվածներում, որոնք և՛ շեղող էին, և՛ հիմնական այլ հատվածների համար: Սա չափազանց նրբանկատ ու ռիսկային մարտավարություն է և ենթադրում է գործողությունների արագություն, անսխալություն և այլն: Այս գործողությունների մեջ չափազանց մեծ է ռիսկայնությունը:

Հայկական կողմի գործողությունները, հաշվի առնելով ներկայացված համեմատությունները, պարզապես աննախադեպ էին, և դրանք անհամեմատելի են անգամ աշխարհի հզորագույնների հետ: Հայկական ուժերի հաջողության հիմնական գրավականը մարտական գործողությունների ավելի զրազետ կազմակերպումն էր, որին մենք դեռ կանդրադառնանք: Անգամ ադրբեջանցի հեղինակները չեն նկատում, թե ինչպես են տողատակում խոստովանում, որ հայկական ուժերը, ըստ էության, հունիսի 12-ին առաջիկա խնդիր ունեին՝ ընդամենը ադրբեջանական ուժերի կիսումը, քաղաքի շրջապատումը և այլ փոքր խնդիրներ, ինչը ենթադրում էր նաև հետախուզություն մարտով և այլն: Հակառակորդի ուժերի կիսումը պատերազմների ժամանակ բարդագույն խնդիրներից մեկն է. այն քչերին է հաջողվել, հիմնականում դա անում են մեծ ուժեր ունեցող և արդեն հստակորեն նախաձեռնությանը տիրապետող բանակները: Իսկ հետագայում խոսելով հաջորդ «փորձերի» մասին՝ նրանք նորից ակամայից խոստովանում են, որ հայկական ուժերը, ըստ էության, արագ գործողություններով վերադասավորում էին ուժերը և փոքր ուժերով մեծ ու արագ հարվածներ իրականացնում²⁵: Նույն Մարտակերտի ազատագրումը, ըստ այս հեղինակների, ստացվեց խոր թևանցման և միջոցառում իրականացնելու շնորհիվ²⁶: Հայկական ուժերի փայլուն գորաշարժային մարտավարության մասին է խոսում նաև այն փաս-

²⁵ Араслы Д., Армяно-азербайджанский конфликт. Военный аспект. Баку, 1995, с. 26.

²⁶ М. Велимамедов: Оборона Агдама. 21.07.201 http://samella.ru/publ/avtory/mamed_velimamedov/mamed_velimamedov_oborona_agdama/61-1-0-724;

տը, որ լայնածավալ հարձակումների սկսելուն պես հայկական հրետանին Կիչանում այնպես էր տեղակայվել, որ կարողանա միաժամանակ կրակ վարել և՛ Մարտակերտի, և՛ Ակնի ուղղությամբ²⁷: Այսինքն՝ վարում էր կրակի ճկուն խուսավարում: Այստեղ մեր հակառակորդը կրկին խոստովանում է, որ հայկական ուժերը, չունենալով մեծաքանակ զրահատանկային միջոցներ, սակայն դաշտավայրում ստիպված լինելով հիմնականում օգտվել էին նման միջոցներից, գնացել էին փայլուն լուծման՝ ստեղծել էին այսպես կոչված խառը զրահախմբեր և խուսափելով ճակատային գրոհներից՝ գործել էին շատ զրազետ:

Ինչպես գիտենք, Ակն քաղաքի ազատագրման ժամանակ հայկական ուժերը անգամ քաղաքի շրջակա կարևորագույն բարձունքները հետո էլ չշտապեցին շուտ քաղաք մտնել և միայն հուլիսի 21-ին, երբ արդեն քաղաքին հասցվել էր համապատասխան ճշգրտությամբ հրետանային հզոր հարված, զգուշորեն քաղաք մտան՝ չտարվելով փողոցային ծանր մարտերով²⁸: Նոյնիսկ պաշտպանական շրջանների, որոնք մասնակցում էին գործողություններին, 800-1000 հոգուց քաղաք մտնելու համար ընտրվել էր լավագույն պատրաստված 100-200 հոգի²⁹: Սա այն հիանալի օրինակն էր, երբ քաղաք չէին մտցվում տանկեր և այլ տեխնիկա, մեծաքանակ մարդկային ներուժ, այլ ընտրվում էին լավագույններից լավագույնները, հատկապես այն պայմաններում, երբ քաղաքի պաշտպանների ոգին վերջնական կոտրված չէ: Այսպիսով՝ հայկական ուժերը չկրկնեցին այդ ավանդական սխալը, որն արել են շատ բանակներ և արեց ռուսական բանակը մեկ տարի անց, վրացական բանակը՝ 15 տարի անց և այլն: Ամերիկյան բանակը 2003 թ. տանկերը մտցրեց քաղաք, սակայն կարողացավ մարտավարական առումով զրազետ իրականացնել դա՝ հիմ-

²⁷ Հարությունյան Գ., Մեր հաղթանակները, Ե., 2012 թ., էջ. 321:

²⁸ ՊԸ արխիվ, “Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями”, գ. 38, թուղթ 19-22:

²⁹ Գեներալ-լեյտենանտ Մ. Հակոբյանի, գեներալ-մայոր Ս. Կարապետյանի հետ ունեցած զրույցների տղագրությունից:

նականում անսպասելիության և խորամանկության այլ գործոնների հաշվին:

Այստեղ ամրագրենք, որ հայկական բանակը ոչ մի գործողության ժամանակ այսօրինակ սխալ թույլ չի տվել: Նման գրահախմբերը քաղաքներ չէին մտնում, մարտավարական լեզվով ասած՝ ճակատային գրոհների գրեթե չէին դիմում, այլ թևանցում կամ շրջանցում էին կատարում. հակառակորդին գրեթե շրջապատելով՝ թողնում էին միայն նահանջի ճանապարհ: Իսկ հաջողությունների զգալի մասը, բացի խառը գրահախմբերի հետ արդյունավետ համագործակցությունից, պատկանում է նաև հրետանավորներին, որոնք գործողությունից գործողություն ավելի գրագետ ու կազմակերպված, ավելի հուժկու հարվածներ էին հասցնում: Այսպիսով՝ որո՞նք էին Ակնի ազատագրման և բերված օրինակների մարտավարական առանձնահատկությունները: Ակնի դեպքում հայկական ուժերը, ձեռնպահ մնալով գրահատեխնիկան քաղաք մտցնելուց, դիմեցին շրջապատման, փոքր գրոհող փորձառու խմբերի հարձակողական մարտավարությանը, որոնց աջակցում էին դիպուկ հրետանային կրակով: 1967 թ. Երուսաղեմի գրավման ժամանակ իսրայելական բանակը ևս դիմել էր այս մարտավարությանը. տանկային բրիգադները քաղաքը վերցրել էին աքցանի մեջ և կրակով աջակցում էին քաղաք մտած մարտիկներին: Սակայն Երուսաղեմի դեպքում իսրայելական բանակը քաղաք մտցրեց հատուկ պատրաստված դեսանտային զնդերի զինվորներին: 28-րդ, 66-րդ և 71-րդ զնդերը³⁰ փայլուն կատարեցին իրենց գործը: Իսկ հայոց բանակի դեպքում զինվորները սովորական ջոկատների զինվորներն էին՝ առանց հատուկ պատրաստության, պարզապես նրանցից ընտրվել էին բացառիկները՝ կազմելով առանձին մարտական խմբեր: Սրանք հենց այն մարտական խմբերն էին, որոնք ջոկ, դասակ, վաշտ համակարգից այն կողմ էին: Մարտավարության մեջ առանձին մարտական խմբերի գործողությունները ուսումնասիրության առանձին ու խորքային թեմա է: Դրանք առաջինը

³⁰ B. Oren Michael. Six days of war: June 1967 and the making of the modern Middle East. Oxford University Press, 2002, p. 220-223.

կիրառել էին գերմանացիները առաջին աշխարհամարտի ժամանակ: Դրանց հեղինակը Օսկար ֆոն Գուտիերն էր³¹: Հետագայում այդ մարտավարությունը հաջողությամբ կիրառեցին այլ երկրները ևս: Մարտական խմբերը 1990-ականներից աշխարհի բոլոր առաջավոր բանակներում դարձան կիրառվող: Այսօր տեսաբանները լուրջ քննարկում են, թե ինչպես ճիշտ օգտագործել դեռ առաջին աշխարհամարտից կիրառվող³² և հատկապես աֆղանական պատերազմում լավ տարածում գտած մարտական խմբերի մարտավարությունը: Դրանք հատկապես տեղային պատերազմներում ավելի կիրառելի են³³: Այդ մարտավարությունը հետագայում լայնորեն կիրառեցին նաև արևմտյան բանակները 1990-2000-ականների պատերազմներում: 2003 թ. ապրիլի 5-12-ը ամերիկյան բանակի խառը մարտական խմբերը, որոնք ունեին նաև տանկեր, հանդուգն գրոհով մտան Բաղդադ և գրավեցին քաղաքի կենտրոնը: Մարտական խմբերը, ճիշտ է, տանկերով էին մտնում քաղաք, ինչը վտանգավոր էր (այդ մասին արդեն նշել ենք), սակայն քանի որ մարտական խմբերի անձնակազմը բարձրակարգ վարպետացած էր և լավ զինված, ինչպես նաև հակառակորդի հիմնական ուժերին ոչնչացրել էին մինչև քաղաք մտնելը, ապա գործը ավարտվեց հաջողությամբ³⁴: Ահա նման ճիշտ ու գրագետ մարտավարական մոտեցումներ էին կիրառում հայկական ՉՈՒԷ-երը և իրենց փորձով հարստացնում էին համաշխարհային ռազմարվեստի պատմությունը:

1993թ. դեռ Քարվաճառի ազատագրման ժամանակ հայկական հրետանին իրականացրեց պատերազմի ընթացքում մինչ այդ լեղած ամենամեծ հրետանային հարվածը: Իսկ Մարտակերտի ազատագրության ժամանակ հայկական ուժերի գործողությունների մեջ աչքի

³¹ Кларк У. Как победить в современной войне. М., 2004, стр 91.

³² «Штурмовые бригады Красной Армии в бою», Москва, 2008; В.Чуилов. Тактика штурмовых групп в городском бою. <http://www.vrazvedka.ru/main/learning/vopros-ob/chuikov.shtml>

³³ Պետրոսյան Հ.Տ., Տեղային պատերազմների առանձնահատկությունները և դրանց ազդեցությունը մարտավարության զարգացման վրա. Ե., 2002, էջ 2-3:

³⁴ Богданов К., Гром над Багдадом: как американцы взяли свой Грозный. <http://ria.ru/analytics/20130404/930954853>.

ընկալվ գումարտակային հրետանին՝ մասնավորապես ականանետները, որոնք հարձակվող ուժերին պարզապես առաջ էին տանում իրենց կրակի տակ: Հայկական հրետանային միջոցների քանակը չէր անցնում 70-80-ը, որից 100մմ-ից մեծ միջոցները կազմում էին ոչ ավելի, քան 40 միավոր: Հրետանային նախապատրաստական կրակը տևեց մոտավորապես 40 րոպե³⁵, ինչն աննախադեպ էր Արցախյան պատերազմի համար: Արդյունքում արդեն հուլիսի 21-ի որջը ստացավ հրետանու ամենամեծ հարվածը³⁶: Հայկական հրետանին իր նշանակությամբ և հիմնական ուժերի հետ համագործակցությամբ օրեցօր ավելի կազմակերպված ու նշանակալի էր դառնում: Հրետանու սյուքան զրազետ և արդյունավետ կիրառությունը հատկապես զարմանալի էր այն պատճառով, որ նույնիսկ 1994թ. գարնանը ՊԲ կենտրոնական ենթակայության տակ գնդային հրետանու հետ միասին կար մոտավորապես 200 միավոր հրետանային միջոց, որից հակասունկային՝ մոտավորապես 30, իսկ 122մմ և ավելի տրամաչափի միջոց՝ ուղիղ 83 միավոր³⁷: Այս թիվն էր հիմնական բնորոշիչը, հրետանային միջոցների: Միևնույն ժամանակ հակառակորդն ուներ մի քանի հարյուր միավոր ծանր հրետանային միջոց: Սովորաբար նման հաջող գործողությունների ժամանակ, ինչքան էլ այս կամ այն գորատեսակը ավելի լավ ու արդյունավետ գործի, այն չի կարող փակել բոլոր «բացերը», եթե այդպիսիք կան մյուս զորատեսակներում: Հիմնականում ամեն ինչ լավ է ստացվում, երբ բարձր մակարդակի է համագործակցությունը: Ակնի ազատագրման ժամանակ այդ ընդհանուր համագործակցությունը զորատեսակների (հրետանի և ընդհանուր այլ ուժեր, ՊԾ-ների միջև, հարվածային այս կամ այն զրահավորների միջև և ընդհանուր) միջև հասցվեց նոր մակարդակի: Մենք արդեն նշել էինք, որ Շուշիի ազատագրման ժամանակ տա-

³⁵ Ս. Հասրաթյան ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 72:

³⁶ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ, Ե., 2012, էջ 138-141:

³⁷ ՊԲ արխիվի, “Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями”, գ. 4, թ.12, թուղթ 31-32:

կիրառել էին գերմանացիները առաջին աշխարհամարտի ժամանակ: Դրանց հեղինակը Օսկար ֆոն Գուտիերն էր³¹: Հետագայում այդ մարտավարությունը հաջողությամբ կիրառեցին այլ երկրները ևս: Մարտական խմբերը 1990-ականներից աշխարհի բոլոր առաջավոր բանակներում դարձան կիրառվող: Այսօր տեսաբանները լուրջ քննարկում են, թե ինչպես ճիշտ օգտագործել դեռ առաջին աշխարհամարտից կիրառվող³² և հատկապես աֆղանական պատերազմում լավ տարածում գտած մարտական խմբերի մարտավարությունը: Դրանք հատկապես տեղային պատերազմներում ավելի կիրառելի են³³: Այդ մարտավարությունը հետագայում լայնորեն կիրառեցին նաև արևմտյան բանակները 1990-2000-ականների պատերազմներում: 2003 թ. ապրիլի 5-12-ը ամերիկյան բանակի խառը մարտական խմբերը, որոնք ունեին նաև տանկեր, հանդուգն գրոհով մտան Բաղդադ և գրավեցին քաղաքի կենտրոնը: Մարտական խմբերը, ճիշտ է, տանկերով էին մտնում քաղաք, ինչը վտանգավոր էր (այդ մասին արդեն նշել ենք), սակայն քանի որ մարտական խմբերի անձնակազմը բարձրակարգ վարպետացած էր և լավ զինված, ինչպես նաև հակառակորդի հիմնական ուժերին ոչնչացրել էին մինչև քաղաք մտնելը, ապա գործը ավարտվեց հաջողությամբ³⁴: Ահա նման ճիշտ ու գրագետ մարտավարական մոտեցումներ էին կիրառում հայկական ՁՈՒ-երը և իրենց փորձով հարստացնում էին համաշխարհային ռազմարվեստի պատմությունը:

1993թ. դեռ Քարվաճառի ազատագրման ժամանակ հայկական հրետանին իրականացրեց պատերազմի ընթացքում մինչ այդ եղած ամենամեծ հրետանային հարվածը: Իսկ Մարտակերտի ազատագրության ժամանակ հայկական ուժերի գործողությունների մեջ աչքի

³¹ Кларк У. Как победить в современной войне. М., 2004, стр 91.

³² «Штурмовые бригады Красной Армии в бою», Москва, 2008; В.Чуйков. Тактика штурмовых групп в городском бою. <http://www.vrazvedka.ru/main/learning/vopros-ob/chuykov.shtml>

³³ Պետրոսյան Հ.Տ., Տեղային պատերազմների առանձնահատկությունները և դրանց ազդեցությունը մարտավարության զարգացման վրա. Ե., 2002. էջ 2-3:

³⁴ Богданов К., Гром над Багдадом: как американцы взяли свой Грозный. <http://ria.ru/analytics/20130404/930954853>.

ընկավ գումարտակային հրետանին՝ մասնավորապես ականանետները, որոնք հարձակվող ուժերին պարզապես առաջ էին տանում իրենց կրակի տակ: Հայկական հրետանային միջոցների քանակը չէր անցնում 70-80-ը, որից 100մմ-ից մեծ միջոցները կազմում էին ոչ ավելի, քան 40 միավոր: Հրետանային նախապատրաստական կրակը տևեց մոտավորապես 40 րոպե³⁵, ինչն աննախադեպ էր Արցախյան պատերազմի համար: Արդյունքում արդեն հուլիսի 21-ի որջը ստացավ հրետանու ամենամեծ հարվածը³⁶: Հայկական հրետանին իր նշանակությամբ և հիմնական ուժերի հետ համագործակցությամբ օրեցօր ավելի կազմակերպված ու նշանակալի էր դառնում: Հրետանու այդքան զրազետ և արդյունավետ կիրառությունը հատկապես զարմանալի էր այն պատճառով, որ նույնիսկ 1994թ. գարնանը ՊԲ կենտրոնական ենթակայության տակ գնդային հրետանու հետ միասին կար մոտավորապես 200 միավոր հրետանային միջոց, որից հակաստանկային՝ մոտավորապես 30, իսկ 122մմ և ավելի տրամաչափի միջոց՝ ուղիղ 83 միավոր³⁷: Այս թիվն էր հիմնական բնորոշիչը, հրետանային միջոցների: Միևնույն ժամանակ հակառակորդն ուներ մի քանի հարյուր միավոր ծանր հրետանային միջոց: Մոլորաբար նման հաջող գործողությունների ժամանակ, ինչքան էլ այս կամ այն գորատեսակը ավելի լավ ու արդյունավետ գործի, այն չի կարող փակել բոլոր «բացերը», եթե այդպիսիք կան մյուս գորատեսակներում: Հիմնականում ամեն ինչ լավ է ստացվում, երբ բարձր մակարդակի է համագործակցությունը: Ակնի ազատագրման ժամանակ այդ ընդհանուր համագործակցությունը գորատեսակների (հրետանի և ընդհանուր այլ ուժեր, ՊԾ-ների միջև, հարվածային այս կամ այն զրահախմբերի միջև և ընդհանուր) միջև հասցվեց նոր մակարդակի: Մենք արդեն նշել էինք, որ Շուշիի ազատագրման ժամանակ տա-

³⁵ Ս. Հասրաթյան ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 72:

³⁶ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ, Ե., 2012, էջ 138-141:

³⁷ ՊԲ արխիվ. «Дело с боевыми приказами и боевыми распоряжениями», գ. 4, թ.12, լռուղթ 31-32:

րանջատ ջոկատների միջև համագործակցությունն առաջին անգամ բարձր մակարդակի վրա դրվեց:

Այժմ նշենք 1993 թ. ամառային հարձակումների ընդհանուր տրամաբանության շարունակության մասին, որոնք նորանոր հաղթանակներ պարգևեցին ոչ միայն հայոց զենքին, այլև համաշխարհային ռազմարվեստի պատմությանը:

Դեռ Ակնի ազատագրության ժամանակ հայկական ուժերը հարավում իրականացրել էին հետախուզական մարտեր, հակառակորդի դիմադրությունը որոշելու, և ուշադրությունը շեղելու համար:

Հակառակորդը Վարանդայի (Ֆիզուլի) հատվածում մեծ ուժեր էր կուտակել, քանի որ այդ պահին միակ ուղղությունն էր, որտեղից նրանք կարող էին լայնածավալ հարձակում իրականացնել, ինչը հնարավոր էր եղել հուլիսի վերջին հաստատված հրադադարի շնորհիվ: Ադրբեջանական հարձակումն սկսվում է օգոստոսի 4-ին Վարանդայից Հադրութի շրջանի ուղղությամբ: Հաջորդը օրը՝ օգոստոսի 5-ին, ադրբեջանցիներն անցնում են լայնածավալ հարձակման Ջրակնի ուղղությունից, ապա նաև Մարտունու ուղղությամբ՝ Վարանդայից: Օգոստոսի 5-ի երեկոյան Ադրբեջանի բանակը փորձում է ռազմաճակատի գիծը ճեղքել նաև Ասկերան-Աղդամ հատվածում: Հրետակոծվում են նաև Գորիսի ու Կապանի շրջանները³⁸:

Օգոստոսի 7-ին և 8-ին ադրբեջանցիները շարունակում են ռազմաճակատի գիծը տարբեր հատվածներում ճեղքելու փորձերը՝ օգտագործելով ռազմական տեխնիկայի մեծ տեսականի, գործարկելով նաև միջին հեռահարության «երկիր-երկիր» դասի հրթիռներ³⁹: Ծանր մարտեր են ծավալվում ռազմաճակատի հարավային մասում, Մարտունիի և Հադրութի շրջանների ուղղությամբ: Ադրբեջանցիներ-

³⁸ Ղարաբաղյան Ազատագրական պատերազմ 1988-1994; հանրագիտարան, Գ.Տ. Սարգսյան և այլք, 2004, Ե., էջ 24-25:

³⁹ Որպես այդպիսին՝ նրանք հիմնականում օգտագործում էին ՀՕՊ-ի հին հրթիռներ, մասնավորապես վտանգավոր էին «Ս-200» զենիթահրթիռային համալիրի հրթիռները:

րի կողմից հրթիռակոծվում են նաև Հաղորդի շրջանի Էդիլու, Հին Թաղար, Խծաբերդ և այլ գյուղերը⁴⁰:

Արդյունքում՝ Մարտունու պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումները շրջապատում և ոչնչացնում են ներխուժած թշնամուն: Նույն օրը՝ օգոստոսի 15-ին, Պաշտպանության բանակի 11-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակը հետախուզական գումարտակի հետ համատեղ ազատագրում է Հաղորդի շրջանի Քարագլուխ գյուղը: Իրենց հերթին հարավային ուղղությամբ հարձակման են անցնում Կենտրոնական, առաջին և վեցերորդ ՊԾ-ների ստորաբաժանումները և ազատագրում Յոր, Առաքյալ ու Բանաձոր գյուղերը, իսկ Մարտունու ՊԾ 21-րդ և 22-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակները հակահարձակման են անցնում Վերին Յաղլավենդ բնակավայրի ուղղությամբ, որտեղ տեղակայված էր ադրբեջանական բանակի 831-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակը:

Օրվա ընթացքում Մարտունու ՊԾ 21-րդ, 22-րդ, 23-րդ և 24-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակները զարգացնում են հարձակողական գործողությունները Վերին Յաղլավենդ, Կարամամեդլի, Կարու Դիլիդարդու, Ներքին Վեյսալու, Քարավենդ բնակավայրերի և «Նամագչալա» բարձունքի ուղղությամբ, որտեղ հակառակորդը կենտրոնացրել էր Վարանդայի, Կովասկանի, Ջրակնի (Ջեբրայիլ) և Սանասարի (Կուբաթլու) զորային խմբավորումները⁴¹:

Ռազմական անհաջողություններն ստիպում են Ադրբեջանի ղեկավարությանը կրկին բանակցություններ սկսել:

Սակայն հերթական հրադադարը ևս Ադրբեջանն օգտագործում է շունչ քաշելու և նոր հարձակում նախապատրաստելու համար: Արդեն օգոստոսի 19-ի գիշերը Վարանդայում տեղակայված ադրբեջանական ստորաբաժանումները, խախտելով հրադադարը, սկսում են հրթիռակոծել Հաղորդը, Էդիլու գյուղը և Մարտունու շրջանի հարավային հատվածը: Ռազմական գործողությունները վերսկսվում են

⁴⁰ Հասրաթյան Ս., Դարաբադյան պատեհագմ. Ե., 2001, էջ 119-120:

⁴¹ Մասնակից հրամանատարների հետ ունեցած առանձնագրույցների տվյալներով:

Վարանդա-Ջրակն-Սանասար մարտագծի ամբողջ երկայնքով: Սակայն ադրբեջանական բանակը կրկին անհաջողություն է կրում. կարճ ժամանակահատվածում ՊԲ 13-րդ, 14-րդ, 15-րդ, 21-րդ, 22-րդ առանձին մոտոհրաձգային գումարտակները, 83-րդ առանձին մոտոհրաձգային բրիգադը մեկ սկանանետային մարտկոցի կրակի աջակցությամբ ազատագրում են ԼՂՀ հարավային սահմանը, ապա մարտերը տեղափոխում Վարանդայի և Ջրակնի շրջանների տարածք⁴²:

ՊԲ ստորաբաժանումները, գործելով համաձայն մշակված օպերատիվ պլանի, անցնում են հակահարձակման: Ջրակնը ակցանի մեջ առնելուց հետո հայկական ուժերը հարձակումը զարգացրին երկու հիմնական ուղղությամբ, ինչը նոր մակարդակի բացառիկ մարտավարական մոտեցում էր մեր իրականության մեջ: Մարտունու ՊԾ գումարտակները, գործելով երկու ուղղությամբ (համապատասխանաբար Մովսես Հակոբյանի և Նելսոն Սողոմոնյանի հրամանատարությամբ), հրետանային գրազետ կրակի աջակցությամբ ճեղքում են հակառակորդի դիրքերը և ձախ թևից դուրս գալիս մայրուղի⁴³: Վարանդայի ուղղությամբ հարձակման է անցնում նաև Հաղբուրթի պաշտպանական շրջանի Տողի գումարտակը: Աջ թևից լայնածավալ հարձակման է անցնում Մանվել Գրիգորյանի հրամանատարությամբ գործող 5-րդ բրիգադը, որը, ճնշելով թշնամու կրակակետերը և առաջանալով մի քանի ուղղություններով, դուրս է գալիս Վարանդա-Ջրակն մայրուղի և վերահսկում Հորադիզ գյուղ ու Արաքսի ավազանի խճուղին: Այդ պահին 5-րդ բրիգադն Արաքսից հեռու էր մոտավորապես 15 կմ: Վարանդան պաշտպանող ադրբեջանական 160-րդ գնդի և Ֆիզուլիի 702-րդ բրիգադի զորամասերը (ըստ տարբեր տվյալների՝ ընդհանուր 4.000-7.000 զինծառայող) շրջապատման մեջ չընկնելու համար օգոստոսի 22-ին թողնում են

⁴² Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ, Եր., 2012, էջ 142-147:

⁴³ Նկատենք մարտավարական հստակ ձեռագիրը՝ թևերից հարձակումներ՝ հիմնականում գումարտակների միավորներով:

քաղաքը և շրջանը⁴⁴: Պաշտպանության բանակի վերահսկողությանն է անցնում մոտավորապես 1380կմ² ունեցող պատմական Վարանդան (Ֆիզուլին):

Օգոստոսի 23-ին Հաղորդի ՊՇ ստորաբաժանումները Արթուր Աղաբեկյանի հրամանատարությամբ նախ ազատագրում են Հաղորդի մի շարք բռնազավթված բնակավայրեր, ապա դուրս գալիս Վարանդա-Ջրակն մայրուղի: Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումները Սամվել Կարապետյանի հրամանատարությամբ սկսելով իրենց հարձակումը Սարինշենի բարձունքներից՝ ճեղքում են թշնամու պաշտպանությունը, ազատագրում Հաղորդի շրջանի մի շարք գյուղեր, ապա մտնում Ջրակնի շրջան:

Օգոստոսի 23-ին Կենտրոնական և Հաղորդի ՊՇ ստորաբաժանումների համատեղ ջանքերով ազատագրում են Լենքորանի գումարտակի և տեղի աշխարհագրայինների կողմից պաշտպանվող Ջրակն քաղաքը, իսկ երկու օր հետո՝ նաև համանուն շրջանի մեծ մասը: Պաշտպանության բանակի հսկողությանն է անցնում մոտավորապես 1.050կմ² տարածք ունեցող պատմական Ջրակնի այդ հատվածը (Ջեբրայիլը)⁴⁵: Ամբողջ շրջանն ազատագրվում է օգոստոսի 25-ին: Օգոստոսի 26-ին թշնամուց լիովին մաքրվում է նաև Հաղորդի շրջանի ամբողջ տարածքը, որի մի մասը նրանք գրավել էին լայնածավալ հարձակման ժամանակ: Հայկական ստորաբաժանումները կանգ են առնում Արաքսից մոտավորապես 15կմ հեռավորության չրա: Սա արդեն պատմական և հոգեբանական մեծ նշանակություն ունեցող հայ ռազմիկի համար:

Դրանով արդեն մեծ շրջափակման մեջ էին հայտնվում Սանասարի ավանը (Կուբատլի) և Կովսականը (Չանգելյան)⁴⁶: Նրանք սակայն իրենց հերթին սպառնալիք էին հայկական կողմի համար: Փաստորեն, Վարանդայի և Ջրակնի ազատագրումից հետո Սանասարի

⁴⁴ Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ա., Հաղթանակները ինչպես եղել են, Ազդակ, 44, Երևան, 2008, էջ 127:

⁴⁵ ՊԻ՝ արխիվ. “Дело с приказами ПКСО”, գ. 4, թուղթ 75:

⁴⁶ Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ, Ե., 2012, էջ 143:

(Կուրբատլի) շրջանը մնացել էր սեպի պես խրված պաշտպանության բանակի իարավային ռազմաճակատում: Այդպիսով, եթե ադրբեջանական բանակը ռազմաճակատի արևելյան հատվածում կարողանար ուշքի գալ պարտություններից հետո, կարող էր լուրջ վտանգ ստեղծել պաշտպանության բանակի համար՝ հարվածելով թիկունքից, քանի որ այնտեղ տեղակայված էր թշնամու բավականին ուժեղ խմբավորում: Սանասարն էլ բավականին խոցելի իրավիճակում էր, քանի որ Ադրբեջանի վերահսկողության տակ գտնվող մնացած տարածքների հետ կապված էր ԻՏԿՄ-անոց մերձարաքսյա նեղ շերտով: Հաշվի առնելով այս հանգամանքները՝ ՊԲ կենտրոնական շտաբը որոշում է ոչնչացնել Սանասարի ռազմական հենակետերը:

ՊԲ կենտրոնական շտաբի ցուցումով՝ Սանասարի ռազմավարական նշանակության հենակետերը ոչնչացնելու նպատակով այնտեղ են կենտրոնացվել 1-ին, 2-րդ, 4-րդ և Կենտրոնական ՊՇ ստորաբաժանումները: Սանասարի ուղղությամբ հարձակումը ենթադրում էր, որ սկզբում Շուշիի ՊՇ ստորաբաժանումները Վաչագան Իշխանյանի հրամանատարությամբ Քիրս լեռան շրջանից պիտի մտնեին Սանասարի շրջան: Սա արդեն բավականին բարդ գորաշարժ էր, ըստ էության խոր թևանցում: Շրջան պիտի մտնեին նաև Հադրութի ՊՇ-ի խժաբերդի ու Տումիի վաշտերը: Սակայն այս առաջին հարձակումն անհաջողություն է ունենում, և հայական ուժերը կորուստներ տալով վերադառնում են ելման դիրքեր: Արագ վերախմբավորվելով՝ կրկին սկսում են հարձակումը: Այդ ընթացքում Մարտակերտի ՊՇ-ից մեկ գումարտակ է տեղափոխվում Լաչինի շրջան՝ հարձակմանը մասնակցելու նպատակով, իսկ Մարտունու, Հադրութի և Կենտրոնական պաշտպանական շրջանները ձևավորում են 3 հարձակողական խմբավորումներ: Նման խմբավորումներում լինում էին տարբեր հատվածներից եկած տարբեր ստորաբաժանումներ, որոնք ներդաշնակման խնդիրներ կարող էին ունենալ, սակայն նման խնդիրները, ըստ էության, հայկական բանակում բա-

ցակայում էին⁴⁷։ Արագ և գրագետ վերախմբավորումները հայկական ուժերի հիմնական գործելաոճն էին։ Հայկական ուժերը սակավ ուժերով շարունակում էին գրագետ հարվածներ հասցնել։ Ինչպես տեսնում ենք, հիմնական ստորաբաժանումները գումարտակներն էին, սակավությամբ՝ բրիգադները, որոնք, ըստ էության, 5-6-ն էին, սակայն, միևնույն է, գումարտակների հրամանատարներին տրված էր մեծ ազատություն ռազմագործողության ընդհանուր մտահղացման շրջանակներում։ Բոլոր հարվածները հասցվում էին շեշտակի զրոհներով, արագ գործողություններով՝ հիմնականում թևային հարվածներ, խոր գորաշարժեր։ 50-60 տանկերը և այլ զրահամիջոցները մոտավորապես 3.000 հոգանոց զորախմբով մշտապես արագ խուսափում էին և առանց մեծ պահեստային ուժերի հակառակորդին հասցնում էին շեշտակի ու անսպասելի հարվածներ։ Գումարտակները որպես հիմնական ստորաբաժանումներ արագ խուսավարման մարտավարությամբ հիմնականում գործում են արևմտյան առաջավոր բանակներում։ Մեր դեպքում դա, իհարկե, իրավիճակային հիմք ուներ, սակայն հրամկազմի ճիշտ որոշումն էր, ինչը ռազմարվեստի առաջատարները հետագայում պիտի փաստեն։

Սանասարի ուղղությամբ նոր հարձակումն սկսվում է օգոստոսի 29-ին, այն բանից հետո, երբ Լաչինի ուղղությամբ ադրբեջանցիները ձեռնարկում են հայկական պաշտպանական դիրքերը ճեղքելու անհաջող փորձ։ Երեք հարձակողական խմբավորումներն պաշտպանությունից անմիջականորեն անցնում են հարձակման, ճեղքելով հակառակորդի պաշտպանությունը՝ դուրս են գալիս գլխավոր մայրուղի, գրավում Խանդիլի կամուրջը, Լաչին-Մամեդբեյի ճանապարհի խաչմերուկներն ու ճանապարհահատվածները։ Չնայած Սանասարի բավականին ուժեղ ադրբեջանական խմբավորման համառ դիմադրությանը՝ հայկական ուժերը օգոստոսի 31-ին մարտերով

⁴⁷ Բոլոր ՊԾ-ների հրամանատարների հետ ունեցած առանձնագրույցները հավաստում են, որ նման խճդիր ընդհանրապես չի եղել. շատ քիչ ջոկատներ կային, որոնք ներդաշնակման ու համագործակցության խնդիրներ էին ունենում։

մտնում են Սանասար քաղաք, ապա նաև վերահսկողություն հաստատում համանուն շրջանի մեծ մասի վրա⁴⁸:

Ընդամենը 50 միավոր զրահատեխնիկա ունեցող մեր զորախումբը մինչև իսկ 70-100կմ-անոց զորաշարժեր էր իրականացնում: Չունենալով հանգստանալու ոչ մի հնարավորություն՝ ամիսներ շարունակ հարվածներ էր հասցնում հակառակորդին. ահա այն արդյունքը, որը չտեսնված էր անգամ ռազմարվեստի վարպետների համար: Վարանդայի, Ջրակնի և Սանասարի հաղթանակները կարևոր նշանակություն ունեին Հայաստանի անվտանգության համար: Այդ հաղթանակների շնորհիվ վերացավ Լաչինի միջանցքին ծառացած վտանգը, նվազեց Հաղրութի, Մարտունու, Կապանի, Գորիսի շրջանների հրետակոծման ենթարկվելու վտանգը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Կովսականի ու Արաքսի ափի ազատագրման և ռազմաճակատի գիծը կրճատելու համար: Բացի այդ, հայկական վերահսկողությանն անցան ռազմավարական նշանակության մի շարք ճանապարհներ, որոնք կարևոր դեր ունեին⁴⁹:

Սեպտեմբերին սկսած բանակցությունները որոշակի ժամանակով դադարեցրին մարտական գործողությունները: Ռազմական գործողություններն սկսվում են Ադրբեջանում նախագահական ընտրությունների ավարտից անմիջապես հետո: Հոկտեմբերի 10-ին Ջրակնի իր հսկողության տակ գտնվող հատվածից ադրբեջանական բանակը լայնածավալ հարձակում է սկսում Հաղրութի շրջանի ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 17-ին ադրբեջանցիները հարձակում են սկսում նաև ԼՂՀ հյուսիսարևելյան հատվածում և Ակնի ու Վարանդայի սահմանամերձ դիրքերի ուղղությամբ: Մեկ շաբաթ անց՝ հոկտեմբերի 24-ին, ՊԲ ստորաբաժանումները հաջողությամբ կասեցնում են հակառակորդի առաջխաղացումը, ընթացքից անցնում հակահարձակման և ազատագրում Կովսականի շրջանի մնացած մասը, Ջրակնի ու Սանասարի շրջանների մինչ այդ չգրավված տարածք-

⁴⁸ Ս.Հարություն, Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001, էջ 125-126:

⁴⁹ Հայոց բանակի հաղթանակները իրենց նշանակությամբ վերանելի տարածաշրջանային ռազմավարական նշանակության, որն արդեն առաջացնում էր լուրջ բաղադրական ռեզոնանս:

ները, Վարանդայի շրջանի Հորադիզի ենթաշրջանը: Գործողությունների նման արագ փոփոխության պայմաններում հայկական ուժերն արագ անցնում էին գործի՝ պաշտպանությունից հարձակման կամ հակառակը. սա բարձրագույն մասնագիտական կարողությունների և ոգու դրսևորում էր:

Հորադիզ կայարանի գրոհը հոկտեմբերի 23-ին իրականացվել է ընդամենը 20 միավոր տանկերով, ինչն պարզապես ապշեցուցիչ է՝ հաշվի առնելով հակառակորդի ունեցած միջոցները: Այս հատվածում, չհաշված բազում օժանդակ միջոցները, գործում էր հակառակորդի 1 գունդ, տանկային 1 վաշտ և օժանդակ այլ ուժեր: Շատ է խոսվում այն մասին, որ հոկտեմբերի 30-ին Միջնափանի երկաթուղային հանգույցը գրավել են տանկային գումարտակին հավասար ուժեր⁵⁰:

Ադրբեջանական կողմը պնդում է, որ այդ ուժերը եղել են ավելի քան 50 միավոր զրահատանկային միջոցներ, սակայն իրականում նման ուժեր հայկական կողմը չունեի, որպեսզի միայն մեկ ուղղությամբ և միայն մեկ կետում հարվածեր այդպես: Հավանական քանակը կազմում է մոտավորապես 20-25 միավոր⁵¹:

1993 թ. աշնանը ազատագրվեցին Կովսականը, Խուղալիերինի կամրջի հարակից հենակետերը: Այդ գործողություններն իրենց բնույթով կրկին հարձակողական էին. որոնց ժամանակ նորից ՊՇ հարվածային խմբերը գործում էին հիմնականում ինքնուրույն, ազատ, շեշտակի ու վճռական: Նրանք արագ խուսավարում էին և հնարավորություն չէին տալիս հակառակորդին ուշքի գալու: Այսպես էլ ավարտվեց 1993թ. փառահեղ պատերազմաշրջանը:

Եթե 1993թ. ընդհանուր պատերազմաշրջանը վերլուծենք ռազմարվեստի բոլոր բաղադրիչներով, ապա այն նախորդ տարիների

⁵⁰ Հակոբյան Մ., Հայ ժողովրդի ռազմական տարեգիրք, 1991-2009: Ե., 2009, էջ. 27; Араслы Д., Армяно-азербайджанский конфликт. Военный аспект. Баку, 1995, с. 26.

⁵¹ Նմանատիպ գնահատականի կարելի է հանդիպել նաև այլ հեղինակների մոտ: Տես մասնավորապես К.Степанян «Хроника карабахской войны», <http://expert.openarmenia.com/archives/268>

մարտական գործողություններից տարբերվում էր նախևառաջ արդեն նշված գրահախմբերի մարտավարական ճիշտ կիրառմամբ: Ինչպես նկատել են նույնիսկ աղյուսակների մասնագետները, հայկական ուժերը, միջոցների սակավության պատճառով ստեղծելով խառը գրահախմբեր, լուծել էին գործերի խուսավարման խնդիրը: Սակայն իրավիճակը լիարժեք պատկերացնելու համար նշենք, որ այդ գրահախմբերը տարբեր գրահատեխնիկայի միավորների միացությունն էին՝ տանկեր, հետևակի մարտական տարբեր մեքենաներ, գրահափոխադրիչներ և հրետանային ինքնագնաց տարբեր միջոցներ: Նման խմբերի կիրառման բարդությունն այն է, որ միջոցները, ունենալով տարբեր տեխնիկական հնարավորություններ, հրամանատարների համար ստեղծում էին բազում խնդիրներ: Հրամանատարներն այդ ժամանակ չէին կարող միանման խնդիրներ առաջադրել բոլորին, քանի որ մեկը չէր կարող մյուսին առաջադրված խնդիրը լուծել: Ահա այստեղ է, որ հրամանատարի տաղանդին ու փորձին լրացնելու են գալիս ենթակա անձնակազմի հնարամտությունը, փորձը, ոգին և այլ մարտական կարևորագույն հատկանիշներ, առանց որոնց այդ ինքնադրսևորումը ավելի շուտ կկործաներ գործի հաջողությունը, քան կարող էր որևէ կերպ դրական ներգործություն ունենալ արդյունքի վրա: Սակայն հայկական ուժերը, փաստորեն, ոչ միայն ոչ ավանդական լուծում էին տվել, այլև այդ լուծումը շատ լավ օգտագործում էին՝ հակառակորդի համար ավելի դժվար դարձնելով իրենց դեմ պայքարը: Իսառը գրահախմբերը արարգաշարժ էին, հասցնում էին խորտակիչ հարվածներ և արագ խուսանավում: Նրանք հիմնականում ճակատային հարվածներ չէին հասցնում, գերադասում էին թևանցումները. հակառակորդին շրջապատում էին զգալով նրա թույլ տեղերը, ինչը թույլ էր տալիս խուսափել նաև մեծ զոհերից: Մասնավորապես հայկական գործերի մարտավարության մշտական լուծումներից էր վճռական գրոհներից առաջ ոչ մեծ խմբերով գերիշխող բարձունքների գրավումը. հակառակորդին արագ ու շեշտակի հարվածներով ճնշելով՝ թողնում էին նահանջի ճանապարհ միայն, որից հետո նոր դիմում օդակի սեղմմանը: Սակայն միշտ եղել է լուծում-

ների անսպասելի տարբերակը՝ անակնկալը⁵²: Դեպքերը զարգանում էին շատ արագ, հայկական կողմը իրավիճակին լիովին տիրապետում էր լավ հետախուզության շնորհիվ և հասցնում ճիշտ արձագանքել: Նման դեպքերում լավ տեղեկությունները թույլ են տալիս գործել ավելի ճիշտ, սակայն առկա է նաև հրամանատարի տաղանդը՝ ճիշտ կողմնորոշման գործոնը, որով նա հասկանում է հակառակորդի գործողությունների տրամաբանությունը, կարողանում էր ճիշտ որոշել հակառակորդի հիմնական հարվածի ուղղությունը և այլն: Սա նշանակում է հակառակորդից մեկ-երկու քայլ առաջ լինել, և ըստ էության, կառավարել հակառակորդի գործողությունները, ինչն էլ ռազմարվեստում կոչվում է էֆեկտների տեսություն⁵³: Արևմուտքում այս ամենը քննարկվում էր տեսական մակարդակում շատ վաղուց, սակայն կիրառել հնարավոր են համարում միայն տեղեկատվական դարաշրջանի և ցանցակենտրոն պատերազմների իրագործման դեպքում: Վերջինիս համաձայն արդեն հնարավոր է կառավարել հակառակորդի մտադրությունները՝ ստիպելով նրան նախապես կայացնել իր համար կործանարար որոշումներ⁵⁴: Հայկական ռազմական միտքը այս ամենի որոշ տարրեր կատարում էր առանց համապատասխան միջոցների տիրապետման:

Մենք կյանքի փորձով աշխարհում առաջին անգամ դասական՝ գլխավոր հրամանատարություն-բանակ-դիվիզիա-բրիգադ-գունդ մոդելից անցում էինք կատարել գլխավոր հրամանատարություն-կի-

⁵² Անակնկալ և ոչ ստանդարտ լուծումներով, որոնք առանձնագրույցների ժամանակ ներկայացնում են ՊԾ-ների հրամանատարները և առանձին ջոկատների հրամանատարները, գալմանայի են: Դեպքերից մեկի ժամանակ հակառակորդը տեղակայվել էր գյուղը շրջապատող երկու բարձունքներում, և ոչ մի կերպ գյուղին մոտենալ չէր լինում, գրոհները հիմնականում ուղղված էին բարձունքների ուղղությամբ, որը իրենք լավ պահում էին: Մեր զորքերը, հասկանալով, որ հակառակորդը կրկին սպասում է բարձունքների գրոհը, դիմել էր խորամանկության՝ շեշտակի մտել գյուղ և միանգամից շրջանցելով՝ թիկունքից խիտ բարձունքի պաշտպաններին: Այսինքն՝ կենտրոնից գրոհել, սակայն գյուղից արագ անցնել թիկունքային հարվածի:

⁵³ Deptula. A. David Effects-Based Operations: Change in the Nature of Warfare. Arlington VA: Aerospace Education Foundation, Defense and Airpower Series. 2001, p. 8-9.

⁵⁴ Печуров С.Л., Англо-саксонская модель управления в военной сфере. М., 2005, с. 200-232.

րառող ուժեր մոդելին, որը ռազմագիտական լեզվով կարելի է անվանել կառավարվող ապակենտրոնացում: Սա, ըստ էության, հինգերորդ սերնդի պատերազմների հիմնական տարրերից մեկն է, որը հետո կամրագրեն արևմտյան ռազմական տեսաբանները: Նման մոդելը առաջին հերթին շեշտակի բարձրացնում է զորքերի կառավարելիությունը, ինքնուրույնությունը և այլ բաղադրիչներ, որոնք ընդհանուր հանգեցնում են զորքերի կիրառման արդյունավետությանը:

1993 թ. ազատագրական գործողությունների ավարտից հետո օգտագործելով հրադադարի ռեժիմը և քաղաքական իրավիճակը՝ Ադրբեջանի նոր ղեկավարությունը վերախմբավորեց և կուտակեց ուժերն ու միջոցները: 1993թ. նոյեմբերի սկզբներից մինչև դեկտեմբերի երկրորդ կեսը հարաբերական անդորր էր տիրում:

Դեկտեմբերի երկրորդ կեսին ադրբեջանցիները լայնածավալ հարձակումով կարողացան հասնել մասնակի հաջողությունների: ԼՂՀ ՊԲ ուժերը անհավասար մարտերում դեկտեմբերի 26-ին ստիպված էին թողնել 13 պահակակետ Փափոռավենդի մերձալայքում, 1 դիրք Մարտունու Ադրուռուն գյուղի մոտ, իսկ դեկտեմբերի 28-ին՝ Թալիշ և Մատաղիս գյուղերը: Դրությունը հատկապես ճանրացավ Փափոռավենդ-Բենգերի տեղամասում: Ադրբեջանցիների ահագնացող ճնշմանը դիմակայելու համար Մահաուդյու-Փափոռավենդ-Պուշկիյալ բնագծում պաշտպանական մարտերի մեջ մտցվեցին 4-րդ, 5-րդ և Կենտրոնական ՊԾ-ների և 71-րդ առանձին ՄՀ գումարտակի ուժերը, որոնք հաջողությամբ անդրադարձրին մեծաթիվ հակառակորդի զրոհները, իսկ դեկտեմբերի 29-ի կեսօրին հակահարձակումով ոչ միայն վերականգնեցին նախկինում կորցրած դիրքերը, այլև հաջողությունը Բոյահմեդլիի ուղղությամբ զարգացնելով՝ վերականգնեցին Սաֆուլուի և հարակից բնակավայրերի ադրբեջանական կրակակետերը:

Մինչև տարվա վերջին օրը տևած մարտական գործողությունները, որոնք աննախադեպ էին, հանգեցրին նրան, որ հակառակորդը չնչին հաջողությունների հասավ, սակայն կորցրեց մոտավորապես 700 զինվոր, և հայկական հակադարձման ուժերը հասան մինչև

Թարթառի ջրանցքի աջ ափը: Հայկական գորքերն ապացուցեցին, որ իրենց հարձակմանը անհնար է դիմանալ, իսկ պաշտպանվելուց հետո ամենափոքր հնարավորությունն անգամ օգտագործում են կրկին հարձակման նետվելու համար:

Նոր տարվա առաջին իսկ օրերին հակառակորդը, կրկին կուտակելով մեծ ուժեր, փորձեց ճեղքել ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը և շրջապատել հայկական ընդհանուր ուժերը: Մարտի էին նետված, այսպես կոչված, Բաքվի հատուկ նշանակության ջոկատները, աֆղան մոջահեդներ և այլ վարձկաններ: Վերախմբավորումներ կատարելով՝ ադրբեջանցիները Հորադիզի ուղղությամբ 5կմ ճակատում խորացան մինչև 15կմ: Այս տեղամասում ՊԲ-ի համար ստեղծվել էր անբարենպաստ իրադրություն, և առաջխաղացումն ամեն գնով շարունակող հակառակորդի դեմ մարտերում հայկական կողմը ևս անդառնալի կորուստներ էր ունենում:

Հունվարի 11-ի առավոտյան հարավում հուժկու կրակով սկսվեց նոր հարձակում (ներգրավվեց հրետանի, օդուժ և գրահատելանիկա): Երկկողմանի ծանր մարտերում ադրբեջանցիների առաջխաղացումը կասեցվեց: Այստեղ արժե ընդգծել պաշտպանության գրագետ կազմակերպումը և պաշտպանվող ուժերի համագործակցությունը հիմնական հարվածները չեզոքացնելու համար:

Այդ օրը Հակոբ-Կամարի մոտ հայկական բանակը հիմնովին ջարդեց հատուկ նշանակության 77 հոգանոց խմբին, իսկ մի քանի օր անց ամեն ինչ փոխվեց. ամենուր ջախջախված, գերված ուժեր էին, ոչնչացվում էին ամբողջ վաշտերով ու զումարտակներով:

Ադրբեջանցիներին չօգնեց նույնիսկ գրահամեքենաների կորուստը: Դրա շնորհիվ արդեն հունվարի 12-ին հակահարձակումով ոչնչացվեցին ադրբեջանցիների ռազմական հենակետերը Կորգան, Աշադի, Աբդուռահմանկու և Յուխարի Սեյիդահմեդյու բնակավայրում: Իսկ հունվարի 26-28-ին հակառակորդը հարթավայրային հարավարևելյան հատվածում գրահատանկային մեծ կորուստներ կրեց: Ադրբեջանական հարձակումը լայնածավալ էր, և թշնամին ուղղակիորեն գրոհում էր նաև ՀՀ-ի վրա, ինչը իրենք նույնիսկ չէին թաքց-

նում: Մի շարք հարձակումներ ձեռնարկվեցին Մարտակերտի հեռուստաաշտարակի ուղղությամբ, որոնք, սակայն, առավելապես ուշադրությունն Օմարից շեղելու նպատակ էին հետապնդում: ԼՂՀ ՊԲ-ի հրամանատարությունն Օմարի շրջանում կենտրոնացրեց 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ և ԿՊ շրջանների 71-րդ և 51-րդ առանձին ՄՀ գումարտակների ուժերը և հունվարի 24-ին կանգնեցրեց հարձակումը: Հաջող էր սլաշտպանությունը նաև մյուս տեղամասերում, որտեղ ևս կասեցվեց ադրբեջանցիների առաջխաղացումը:

Փետրվարի սկզբներին ՊԲ ուժերը հաջորդական հարվածներով իրականացրին Օմարի վերագրավման ռազմագործողությունը, որն ավարտվեց փետրվարի 18-ի առավոտյան՝ լեռնանցքի վրա վերահսկողության հաստատումով:

Սակայն շուտով Քարվաճառում հակառակորդի խմբավորումը սառեց ու լիովին ջախջախվեց:

Թեև ադրբեջանցիները հյուսիսում կատարյալ պարտություն էին կրել, չէին հրաժարվում հարձակողական գործողություններից: Փետրվարի վերջին հիմնական հարվածի ուղղությունն ընտրվեց հարավարևելյանը՝ Աշաղի Սեյիդահմեդլու բնակավայրից մինչև Հորադիզ բնագիծը՝ դեպի Ֆիզուլի ընդհանուր ուղղությամբ: Ադրբեջանցիները չկարողացան արդյունքի հասնել: Ավելին՝ հակահարձակումով ինքնապաշտպանական ուժերը մարտի սկզբին ոչնչացրին Հորադիզ գյուղի և 271.8 բարձունքի կրակակետերը: Սակայն որոշ տեղեկություններով՝ այս ուղղությամբ մեր նահանջը Հորիադիզ կայարանի շրջանից չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցավ. այս հատվածում էին գտնվում հզոր ջրաբաշխիչ կայանները, որոնք ոռոգում էին, ադրբեջանական մոտակա մեծ հարթավայրը և իրաճախան տարածքի մոտակա դաշտերը: Փաստորեն, դրանք ռազմավարական նշանակության կայաններ էին, որոնք ՊԲ-ն չկարողացավ գրավել:

Ավելի քան մեկ ժամ տևած մարտում ադրբեջանցիները հետ շարտվեցին Աղդամի ուղղությունից, իսկ Օմարում այդպես էլ ոչինչի հասնել չկարողացան և ստիպված վերադարձան ելման դիրքերը:

Ապրիլի սկզբին ադրբեջանցիները նոր հարձակում ձեռնարկեցին Լևոնարի ու Մատադիս գյուղերի շրջանում: Հակահարձակումով (ապրիլի 10-ին) ՊԲ ուժերը Գյուլիստան ու Թալիշ ուղղությամբ մի շարք բարձունքներ գրավեցին, իսկ երկու օր անց մտան Վերին Չայրու և Լևոնարիս:

Ապրիլի 16-ին ճնշվեց Գյուլիջայի կրակակետը (Մարտակերտից հարավ-արևելք), որը լայն հնարավորություններ էր ստեղծում թևերում գործող ուժերի առաջխաղացումը զարգացնելու համար: Ապրիլի 18-ին 5-րդ ՄՀ բրիգադի ստորաբաժանումները, մի շարք բարձունքներ գրավելով, ընդհուպ մոտեցան Թոփկարակոյունլու գյուղին:

Այս ընթացքում համառ պաշտպանությամբ աչքի ընկան Աշաղը Սեյիդահմեդլուից հարավ բնագծում դեպի Ֆիզուլի ձգտող ադրբեջանցիների դեմ գործող ուժերը:

Մարտակերտում գրեթե միայն 5-րդ կամավորական բրիգադի կողմից իրականացված հակահարձակմանը չէին դիմանում ադրբեջանական երկու՝ 702-րդ և 707-րդ բրիգադները, ՆԳՆ գունդը և այլ օժանդակ ուժեր, որոնց թիկունքում էլ կանգնած էին արգելափակիչ ստորաբաժանումները:

Կարճ հրադադարից և հերթական բանակցություններից հետո Բաքուն մարտի 3-ին կրկին վերսկսեց հարձակումները:

5-րդ բրիգադի, Տիգրան Մեծ ջուկատի և Մարտակերտի հատվածի ինքնապաշտպանական ուժերի այս գործողությունները նոր տեսակի գլուխգործոց էին այն իմաստով, որ հարձակում էին զարգացնում դժվարամատչելի, լեռնաանտառային տեղանքում, խոշոր ձորերի և բնական այլ արգելքների պայմաններում, որտեղ հակառակորդի ուժերը առնվազն երեք անգամ գերազանցում էին: Այստեղ հայկական ուժերը փայլուն կիրառում էին պարտիզանական մարտավարությանը բնորոշ՝ փոքր խմբերով շրջանցումները, թիկունքային հարվածները շեղող և այլ գործողություններ: Եվ այս ամենը այն դեպքում, երբ Թարթառի ընդհանուր պաշտպանական բնագիծը ադրբեջանցիները փորձել էին վերածել անառիկ բնագծի (հաճախ

այստեղ էր այցելում Հեյդար Ալիևը), ձեռնարկվել էին բացառիկ միջոցառումներ: Դեռ 1993թ. ադրբեջանական բանակը, չսահմանափակվելով դաշտային դատարաններով, ըստ էության, Հայրենական մեծ պատերազմից հետո երկրորդ անգամ ստեղծել էր պատմիչ, արգելափակիչ խմբեր: Այսինքն՝ ադրբեջանական պատմիչ խմբերը, թիկունքից զնդակահարում էին մարտից փախչող սեփական զորքին⁵⁵: Եվ նման այսմաններում հայկական սակավաթիվ ուժերը, համառ դիմադրությունը կոտրելով, հաղթահարել էին Թարթառի աննախադեպ պաշտպանական բնագիծը և սպառնում էին ազատագրել Թարթառն ու Բարդան: Ահա, թե ինչ պայմաններում էր Ալիևը Մոսկվայից հրադադար խնդրում⁵⁶:

Հայոց փառավոր հաղթանակների հիմնական հաջողությունը որոշ հեղինակներ կապում են առաջին հերթին ադրբեջանական քաղաքական անկայունության հետ, սակայն շտապենք հիշեցնել նրանց, որ 1993թ. ավարտին սկսված ադրբեջանական ամենալայնածավալ հարձակման ժամանակ Ադրբեջանում անկայունություն չկար: Այդպիսին չէր իրավիճակը նաև 1994թ. գարնանը, երբ ադրբեջանական հարձակումները շատ ավելի մեծամասշտաբ էին ու կազմակերպված: Ահա այսպես սովորտվեցին մարտական գործողությունները, ահա այսպիսի զարգացումների արդյունքում էին ադրբեջանցիները խնդրագրեր ուղարկում, հրադադարի համար:

Ռազմարտի գարգացումը Արցախյան գոյամարտի տարիներին. ընդհանուր գծեր

Գոյամարտի կարևորագույն արդյունքը դարձավ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ծնունդը և գոյությունը: Ռազմական գործողությունների արդյունքում Պաշտպանական բանակի ուժերը ազատագրեցին ադրբեջանցիների կողմից գրավված շուրջ 50 հայկական բնակավայր, վնասագրեցին ԼՂՀ-ին սահմանակից յոթ վարչատարածքային միավորներում (շրջաններում) տեղակայված

⁵⁵ Օհանյան Ս., Հայկական Բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, համառոտ ուրվագիծ: Ե., 2012, էջ. 143:

⁵⁶ Ադրբեջանն ինքն է խնդրել 94-ի հրադադարի մասին. Կազիմիբով, 15 նոյեմբերի 2010. <http://www.haynews.am/hy/archive-16197>

ստորբեջանական հենակետերը, ոչնչացվեց ու ամգրավվեց հարյուրավոր միավոր զրահատեխնիկա, 35-40 մարտական ինքնաթիռ և ուղղաթիռ:

Ցավոք, հաղթանակը իր թանկ զինն էր պահանջում. կորուստները հաճախ անդառնալի են լինում: *Այս կորուստները անխուսափելի են և չեն կարող մեզ հետ պահել սրտապսոցի պատերազմում հաղթելու ձգտումից:*

Ռազմարվեստը հարստացավ փոքրաթիվ ուժերով մեծաթիվ հակառակորդի դեմ պատերազմի ևս մեկ տիպիկ օրինակով: Արցախյան գոյամարտը եկավ հիմնավորելու տեղային պատերազմների տեսակ հանդիսացող ազգային-ազատագրական պատերազմների ընթացքի հետ կապված մի շարք հիմնադրույթներ: Մեկ անգամ ևս ընդգծվեց հակառակորդի դեմ ռազմական խորամանկության կիրառման անհրաժեշտությունը:

ԴԲ-ի, ըստ էության, բոլոր հարձակողական գործողություններն աչքի էին ընկնում նպաստող գործոններն առավելագույնս օգտագործելու տեսանկյունից:

Մարտերի մեծ մասն իրականացվում էր գիշերը, օգտագործվում էին կլիմայական պայմանները, տեղանքի առանձնահատկությունները, և զրեթե միշտ որպես սկզբունք շահարկվում էր ապստամբական մարտավարությանը բնորոշ հանկարծակիության գործոնը. լայնորեն օգտագործվում էր գորաշարժը հակառակորդի թևին ու թիկունքին հարվածելու, նահանջ հարկադրելու և այլնի համար՝ հարվածի սպառնալիք ստեղծելով անբարենպաստ պայմաններում:

Խիստ սահմանափակ նյութական միջոցներով հակառակորդի հագեցված զորամասերի դեմ հարձակումներում կարևոր էր համարվում նրան *սալատեղեկացնելու*, հիմնական հարվածը մինչև վերջին պահը գաղտնի պահելու հնարքը, որի համար հաճախ 3-4 շեղող հարվածներ էին կիրառվում: Սա որքան անկանոն մարտական գործողություններին է բնորոշ, այնքան էլ կազմում է արագ ու քիչ արյամբ հաղթած դասական արագընթաց պատերազմների հիմքը:

Պատերազմում ևս մեկ անգամ հիմնավորվեց ԵՀՊ-ից հետո սկսված *հոգեբանական գործունի դերի անհի միտումը*: Այն կարևոր դեր էր խաղում դեռևս անցյալ դարասկզբի պատերազմներում, սակայն գիտության ու տեխնիկայի ձեռքբերումների շնորհիվ՝ շեշտակիորեն սկսեց անել հատկապես վերջին տասնամյակների ընթացքում և այսօր ռազմական ու տնտեսական ներուժի կողքին դառնում է պատերազմի ելքը որոշող երեք կարևորագույն գործոններից մեկը:

Արցախյան գոյամարտը վերջնականապես հիմնավորեց հետևյալ դրույթը. պատերազմում միասնական գաղափարի շուրջը հասարակության բոլոր խավերին, հիմնական քաղաքական ուժերին ու սոցիալալկան խմբերին միավորելը կարող է վճռական դեր խաղալ պատերազմում:

Փաստորեն, նրանք, նեղ ծավալապաշտական և ազգայնական-շովինիստական մի քանի կարգախոսներից բացի, ոչինչ չկարողացան հակադրել հայրենիքի պաշտպանության սուրբ գաղափարով տոգորված ԼՂՀ պաշտպանական բանակի ուժերին:

Ադրբեջանցիների լայանծավալ հարձակումները անդրադարձնելու գործում կարևոր էր պաշտպանության հակատանկային բնույթին ուշադրություն դարձնելը: Տարբեր տեղամասերում 50 և ավելի միավոր զրահատեխնիկայով հարձակումները անդրադարձնող ուժերը համախա միայն մի քանի տանկ էին ունենում, իսկ առանձին դեպքերում հարձակումները հետ էին մղվում առանց զրահատեխնիկայի ու հակատանկային հրետանու: Արցախցիների զրահատեխնիկայի պակասի պատճառով 1992թ. ամառ-աշնանային գործողությունների ընթացքում *գրեթե անհնար էր լինում հանդիպական մարտերի (հակագրոհների) կազմակերպումն ու իրականացումը*, հակառակորդն էլ ժամանակ էր ստանում զրավված բնագծերում ամրանալու համար: Փաստորեն, գոյամարտի միայն վեջին ամիսներին հայկական կողմը հնարավորություն ունեցավ ադրբեջանցիներին իրենց քանակով համադրելի տեխնիկայով (մեծ մասը ադրբեջանցիներից խլած տեխնիկան էր) մարտական գործողություններ ծավալելու: Սակայն հենց հայկական կողմում հայտնվեցին անհրաժեշտ նվազագույն քանակի

գրահատեխնիկա, այլևս հակառակորդը ի վիճակի չեղավ դրանց ճեղքումներն ու գրոհները կասեցնել:

Փորձը ցույց տվեց, որ *լեռներում զրահատեխնիկայի կիրառումը շատ հարցերում սահմանափակվում է*: Այս առումով Արցախյան զոյա-մարտը դարձավ Աֆղանական պատերազմում (1979-1989 թթ.) սկիզբ առած մարտավարական հիմնահարցերի հաստատման կար-և.որ փուլ:

Artsrun Hovhannisyan

MILITARY ART IN THE ARTSAKH WAR

Summary

In the Armenian reality the Artsakh War has a key significance still pending a thorough investigation. The Armed Forces of Armenia and their Command Headquarters have effectuated brilliant military victories. The liberation of Shushi and Lachin in 1992, as well as Kelbajar and Martakert in 1993, and particularly the City of Akn (Agdam) with the entire Valley of the River Aras were the ultimate achievements of Military Art. There have been brilliant cases of the art of war, when movements of light military contingents were accompanied by synchronized assault actions in two directions.

History knows many instances when proper regrouping and maneuvering secured victory despite being heavily outnumbered by the aggressor: Gavgamelah, Cannes, Austerlitz, etc. Also called to mind are reverse occurrences: thus, e.g., in June-September 1941, following the intoxicating victories, the Hitler's armies were crushed in the Battle for Moscow through improper regrouping and maneuvering of armor divisions. To consolidate this thesis, let us review other cases offered by the world history.

Eighteen months after the liberation of Akn, on December 31, 1994, a RF task force (38 000 units), a powerful armor group (250 units) with gunfire and aerial support attempted an onslaught to capture the

City of Grozny. The main offensive force initially comprised over 12 000 officers and soldiers. The defending force was estimated at 8 000. The RF losses were about 1500-2000 men.

On April 4, 2004, the American forces in Iraq encountered resistance of the population of the City of Faluja, which was to be neutralized by targeted military action limited to one month, which however resulted in no success. The city defenders numbering about 20 000 succeeded in fighting off the assaulting American troops of 7 000 men. November 8 of the same year marked more massive 12-day assaults involving the Anglo-American and Iraqi forces numbering over 12 000 men, as well as heavy artillery and the Airforce (aviation). The second attempt was more successful, although not without a heavy bombing. The actual duration of the military operations were more extensive. The full control of the city was achieved only by mid-December. The losses by the Union forces comprised about 100 men. In actual fact, the quality of that operation exceeded that of the Russian action on capturing Grozny, but those operations can nonetheless be compared with the Armenian actions of 1993.

All in all, those combat operations featured a distinct process of the Armenian Army coming to be. The stage-by-stage organization of the Army was done in parallel to the combat action. The overall success of the glorious Armenian takeovers were, according to some authors, due primarily to the Azerbaijan's political instability, however it has to be noted that there was no instability during the most wide-scale Azerbaijani onslaught started in the late 1993. Neither that was the case in Spring 1994, when the Azerbaijani advances were organized more extensively. That was precisely the way the military actions were terminated, those events causing the Azerbaijanis to send petitions requesting a ceasefire.

ВОЕННОЕ ИСКУСТВО В АРЦАХСКОЙ ВОЙНЕ

Резюме

В армянской действительности арцахская война имеет ключевое значение, которое все еще нуждается в более глубоком исследовании. Блистательные военные победы осуществлялись командованием армянских ВС.

Освобождение Шуши, Лачина в 1992 г., и в 1993 г. Келбаджара, Мартакерта, особенно освобождение города Акт (Агдам) и всей Аракской долины это высшее достижение военного искусства. Были блестящие примеры в военном искусстве, когда вместе с продвижением малых сил производилась одновременная атака в двух направлениях.

Истории известны множества случаев, когда правильная перегруппировка и маневр обеспечивали победу даже при превосходстве сил противника: Гавгамелы, Канны, Аустерлиц и т.д. Существуют и обратные примеры: например, в июне-сентябре 1941 г. после пьянящих побед, вследствие неправильной перегруппировки и маневрирования танковых дивизий гитлеровские войска потерпели крах в сражении под Москвой. чтобы подтвердить сказанное научным путем, обратимся к другим примерам из мировой истории.

Через полтора года после освобождения Акна. 31 декабря 1994 г., группировка войск РФ (38 000 единиц), мощная бронетанковая группа (250 единиц) при поддержке артиллерии и авиации попыталась стремительной атакой взять город Грозный. Основные наступательные силы первоначально составляли более 12 000 солдат и офицеров. Силы, обороняющие город, оценивались до 8000 воинов. Потери вооруженных сил РФ составляли около 1500-2000 военнослужащих.

4 апреля 2004 г. американские силы, находящиеся в Ираке, встретились с сопротивлением населения города Фалуджа, для подавления которого были предприняты действия, ограниченные сроком в один месяц, которые не привели к успеху. Защищающие город воины численностью около 20 000 смогли отбить атаки американских войск численностью 7 000 человек. В том же году, 8 ноября, начались 12-дневные более мощные нападения, в которых участвовали англо-американские и иракские войска численностью более 12 000 человек, а также тяжелая артиллерия и воздушные силы (авиация). Вторая попытка увенчалась успехом, хотя и ценой жестокой бомбардировки. Военные операции в действительности продлились дольше. Полного контроля над гордом удалось достичь лишь в середине декабря. Потери союзных войск составили около 100 военнослужащих. В действительности, это была операция: конечно, качественно она прошла более удачно, чем российская операция по взятию Грозного, но отметим, как и почему их можно сравнить с действиями армянских сил в 1993 г.

В общей сложности, в этих боевых действиях армянская армия продолжала четкий процесс формирования. Поэтапная организация армии происходило параллельно боевым действиям. Основную удачу славных армянских побед некоторые авторы связывают в первую очередь с азербайджанской политической нестабильностью, но поспешим напомнить им, что во время начавшегося в конце 1993 г. самого широкомасштабного наступления азербайджанских сил в Азербайджане не было нестабильности. Таковой не была ситуация и весной 1994 г., когда азербайджанские наступления были более крупномасштабными и организованными. Именно так закончились боевые действия, благодаря такому развитию событий азербайджанцы присылали прошения о прекращении огня.

ԱՂՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԽՍՀ-ԻՑ ՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 30 ՏԱՐԻ ԱՆՑ

2018 թ. լրացավ Աղբբեջանական ԽՍՀ վերանվանված՝ Աղբբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության ստեղծման և դրան կամայականորեն հատկացված տարածքներում բուն հայկական բնակչության կոտորածների հարյուրամյակը և Սումգայիթյան ցեղասպան ջարդերի 30-ամյակը:

Քսաներորդ դարի ընթացքում՝ 1905–1906, 1918, 1988–1992 թթ.-ին, Աղբբեջանի վերահսկողության տակ հայտնված տարածքում բնակվող հայերի նկատմամբ իրականացվեցին երեք ցեղասպանություններ, հայ ժողովուրդը, նաև տարածքի բնիկ ժողովուրդները ենթարկվեցին բռնազաղթման: Աղբբեջանում բնիկ ժողովուրդների նկատմամբ ազգային խտրականության քաղաքականության արդյունք էր հենց Նախիջևանի Հանրապետության հայաթափումը^{1,2}:

Ազգային խտրականության դրսևորումները բազմաբնույթ էին՝ սկսած աշխատանքի ընդունման խոչընդոտներից մինչև պատերազմին զորակոչելու քվոտաները: Այդ խտրականության արդյունքում Աղբբեջանում Խորհրդային շրջանում հայ բնակչության թիվը անշեղորեն նվազում էր:

¹ [http://hrj.asj-oa.am/3513/1/2005-1\(21\).pdf](http://hrj.asj-oa.am/3513/1/2005-1(21).pdf), Խոջաբեկյան Վաղիմիր, (2005), Ցեղասպանությունը և հայաթափությունը Աղբբեջանում (1918-1990-ական թվականներ). Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1 . pp. 21-41.

² <http://asbarez.com/arm/123539/%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%80%D5%AB-%D6%81%D5%A5%D5%B2%D5%A1%D5%BD%D5%BA%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%AB%D6%82%D5%B6%D5%A8-%D5%A1%D5%A4%D6%80%D5%A2%D5%A5%D5%B3%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%B4/>, Հայերի Ցեղասպանությունը Աղբբեջանում Եւ Լեռնային Ղարաբաղում:

Փլուզվող ԽՍՀՄ-ի պայմաններում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքում հայության նկատմամբ ցեղասպանության իրականացման համար ստեղծվեցին պայմաններ: Արցախյան շարժումը սրված ինքնապաշտպանական բնագծի արտահայտում էր՝ օր առաջ համախմբելու, դիմակայելու և կասեցնելու Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում տոտալ ցեղասպանության ալիքը: Չլինե՞ր Արցախյան շարժումը, Ադրբեջանի տարածքում հայությունը կունենար 1915-ին համարժեք կորուստներ:

1987–1992 թթ. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի ազգությամբ հայ քաղաքացիները ցեղասպանության վտանգի ներքո բռնի տեղահանվեցին, ցրվեցին աշխարհով մեկ, դարձան փախստական: Նրանք իրենց պաշտպանությունը գտան և բնակություն հաստատեցին Հայաստանի (ՀՀ) և Արցախի (ԱՀ) հանրապետություններում, նաև Ռուսաստանում, եվրոպական պետություններում, Ամերիկայում:

Այս աշխատանքում առաջին անգամ փորձ է արվում համալիր ներկայացնել և վերլուծել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականներին առնչվող խնդիրները Ղարաբաղյան շարժման տարիներին ինչպես նաև 30 տարի անց:

Ա. 1987–1992 թվականներին Ադրբեջանում հայության դեմ տեղ գտած ռմբազործությունների արդյունքում հայ ազգաբնակչությունը դարձավ փախստական: Առաջին հայ փախստականները Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայտնվեցին 1987 թ. հուլիսից դեկտեմբեր ամիսներին, երբ տեղական իշխանությունների կողմից իրականացրած բռնության արդյունքում հայաթափվեց Չարդախլու գյուղը (Ադրբեջանի Շամխորի շրջան)³:

1988 թ. փետրվարի 26-ին հարձակում եղավ Կիրովաբադի հայկական թաղամասի վրա: Հայաիհոծ թաղամասը ետ չայրտեց հրոսակ-

³ <https://rusarminfo.ru/2018/03/20/karabaxskij-konflikt-nachalsya-s-pogromov-armyan-v-rodnom-sele-marshala-bagramyana-aif/> ,Карабахский конфликт начался с погромов армян в родном селе маршала Баграмяна: АиФ

ներին⁴։ Նույն օրը հարձակում եղավ Սումգայիթի բազմաբնակարան շենքերում ցաքուցրիվ ապրող հայերի վրա, որտեղ ինքնապաշտպանությունը անկազմակերպ էր ու ցրված⁵։ Սումգայիթում 1988 թ. փետրվարի 26–28-ը հայերի զոհերի թվի մասին տվյալները տարբեր են։ Համաձայն պաշտոնական տվյալների՝ զոհվել են 26 հայեր, իսկ Անդրոտ Կանչալովսկու ֆիլմում նշվում է, որ զոհվել են «միայն մի գիշերվա ընթացքում ավելի քան 100 հայեր»^{6, 7}։ Դիվանագետ և գրող Վ. Կրիվոպուսկովը «Ըմբոստ Ղարաբաղ»-ում խոսում է մի քանի հարյուր հայ զոհերի մասին⁸։ «Ովքե՞ր են այդ անհայտ 430 զոհերը։ Միթե երեք օրում կարող էր այդքան բնական մահ լինել, եթե մինչ այդ, նախորդ երկու ամիսներին Սումգայիթում ընդամենը 186 մահ էր գրանցվել»,- փաստում է լրագրողը⁹։ Արևելագետ Չիա Բունիաթով վկայում է զոհված 700 հայերի մասին¹⁰։

1988 թ. նոյեմբերի 21-ից դեկտեմբերի 10-ը Կիրովաբադի (1918–1935-ը՝ Գանձակ) հայ բնակչությունը ինքնապաշտպանական գործողություններ էր վարում ադրբեջանական ցեղասպան հրոսակների դեմ։ Սումգայիթյան դեպքերի կրկնությունը Գանձակում բացառելու նպատակով նոյեմբերի 21-ի գիշերը հայերը ստեղծում են «Գանձակ» կոմիտեն՝ որպես ինքնապաշտպանության դեկալար մարմին⁴։ Այդ օրերին ոչ պաշտոնական տվյալներով սպանվել են 32 մարդ, բռնա-

⁴ Գրիշա Օզանեզով, Հրանուշ Խառատյան «Կիրովաբադի հայերի ինքնապաշտպանությունը 1988-1989 թթ. ակնատեսների աչքերով», ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2014, 534 էջ։

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=XvC9Qr8fBN4> Սումգայիթ 1988, Փետրվար 28 - Սովորական Ցեղասպանություն։

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=1wyBH7PZuz8> Бремя власти: Гейдар Алиев. (Полная версия) Фильм 1-ой. Эксклюзив! 44:57 мин.

⁷ <https://armenpress.am/arm/news/837594> Սումգայիթը հայերի դեմ Ադրբեջանի կողմից հանգամանորեն ծրագրված եւ կազմակերպված հանցագործություն է։

⁸ <http://armenianhouse.org/krivopuskov/karabakh/166-212.html#5> Кривопусков В.В. Мятёжный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР. Издание второе, дополненное. М.: Голос-Пресс, 2007. 384 с., с. 189.

⁹ <https://armeniasputnik.am/columnists/20180227/10709611/sumgayit-adrbejan-cexaspanutyun-jarder.html> Սումգայիթ, 30 տարի անց. պատմություն՝ առանց վերջափակի։

¹⁰ <http://www.aztagdaily.com/archives/384408> Միքայել Հաջևան, Սումկայիթ. Զղատապարտում Զեղասպանության։

բարել են 11 հոգու, անհայտ կորել են 60-ից ավելի անձիք, ծանր վիրավորել են 74 հոգու, կողոպտել և այրել են 1376 բնակարան: Ջաղաքի քաղկոմի կոմկուսի շենքին բարձրացվել է Թուրքիայի դրոշը, որը ծածանվել է 36 ժամ: Կիրովաբադի ինքնապաշտպանության շնորհիվ Գանձակի ու Գարդմանի հայ բնակչության գերակշիռ մասը փրկվել է ֆիզիկական բնաջնջումից և մինչև 1989 թ. օգոստոս հնարավորություն ստացել անվտանգ տեղափոխվել Հայաստան և Արցախ:

1988 թ.-ից սկսած Բաքվում մերթընդմերթ բռնկվում էին հակահայ գործողությունները, որոնք ուղեկցվում էին հայերի սպանությամբ^{11,12,13,14}, 1989 թ. դեկտեմբերին մեծաթիվ հայեր սպանվեցին, իսկ 1990 թ. հունվարի 13-19-ին Բաքվի կենտրոնական հրապարակում կազմակերպված միտինգները բացահայտ կազմակերպված ու ուղղորդված տարան Բաքվի հայ ազգաբնակչության ջարդերը¹⁴: Պաշտոնական տվյալներ այդ օրերին հայազգի զոհերի թվի վերաբերյալ չկան, Ադրբեջանի Ազգային ճակատի նախկին անդամ Չարդուշտ Ալիզադեն վկայում է 56 զոհերի մասին¹³, կան վկայություններ, որ զոհերի թիվը եղել է 150–300² կամ էլ 400 զոհեր¹⁵, իսկ արևելագետ Չիա Բունիաթովը նշել է 9000 զոհված հայերի մասին¹⁰:

Մինչ օրս միջազգային հանրության կողմից չի տրվել Ադրբեջանի ողջ տարածքում 1987-1992 թթ. հայության դեմ կատարվածի

¹¹ Յուրի Բաղդասարյան. Բաքուն և հայերը. հակահայկական քաղաքականությունն ու հայերի էթնիկական մաքրումը Ադրբեջանում: Ե., 2004, 288 էջ:

¹² https://www.youtube.com/watch?v=kxC_7TLkrgA Армянский погром в Баку (часть 2)

¹³ <https://www.youtube.com/watch?v=M-OIEAHQxCE> Зардушт Ализаде: «Армянские погромы осуществил не народ Азербайджана, а спецслужбы Москвы...», 1:01 и 14:46 мин.

¹⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=4go7FG9P9oQ&t=100s> «Սովորական Ցեղասպանություն, Բաքու, 1990, Մաս 5» փաստավավերագրական ֆիլմից, 1:39 րոպեից

¹⁵ <http://www.parliament.am/drafts.php?sel=showdraft&DraftID=3182&Reading=0> ՀՀ ԱԺ հայտարարությունը 1988-1992 թվականների ընթացքում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի բոլոր և ԼՂԻՄ-ի (Հետագայում ԼՂՀ-ի) բազմաթիվ բնակավայրերում ադրբեջանական իշխանությունների կողմից տեղի հայ բնակչության նկատմամբ իրագործած ոճրագործությունները որպես ցեղասպանություն ճանաչման մասին: Նախագիծ, Պ-412-24.12.2008-ԱՀ-012/0:

զնահատականը, չեն բացահայտվել ու չեն դատաւարտվել ոճրագործությունների կազմակերպիչներն ու իրականացողները:

Բ. 1987–1992 թվականներին Ադրբեջանում հայության դեմ կատարված զեղասպանություն է: Բազմաթիվ ուսումնասիրություններում 1987–1992 թ.թ. Ադրբեջանում հայության դեմ կատարված որսվել է զեղասպանություն^{1, 2, 5, 7, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18.}

«Սումգայիթում գործնականում զեղասպանություն է տեղի ունեցել: Այնտեղ մարդկանց սպանել են ազգ էին պատկանելության համար»,- այսպես է զնահատում Սումգայիթում հանցագործությունը հետաքննած ՍՍՀՄ դատախազական խմբի հետաքննիչ Վ. Ռեվան⁷, «Ցեղասպանության օրինակ (որը որակվում է որպես «Գործողություններ, որոնք կատարվում են ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն որևէ ազգային, էթնիկ, ռասային կամ կրոնական խմբին որպես պոպուլյար ոչնչացնելու մտադրությամբ) հանդիսանում է Սումգայիթում հայկական կոտորածը»,-վկայում է «20-րդ դար եւ Աշխարհ» հանդես, Մոսկվա, 1988, թիվ 12⁷:

1990 թ. փետրվարի 13-ին Հայկ. ԽՍՀ ԳԽ ընդունեց որոշում դատաւարտել հայկական ջարդերը Բաքվում և Ադրբեջանական ԽՍՀ այլ շրջաններում. զնահատել դրանք որպես հայ ժողովրդի զեղասպանության շարունակություն և պահանջել ԽՍՀՄ ԳԽ-ից ճանաչել և դատաւարտել 1990 թ. հունվարին հայերի զեղասպանութ-

¹⁶<https://www.aysor.am/am/news/2017/02/28/%D5%8D%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%AB%D5%A9-%D4%BC%D5%82%D5%80-%D4%B1%D4%BA/1220095> Սումգայիթի ջարդերը լիովին համապատասխանում են ՄԼՎ-ի սահմանած զեղասպանության հանցագործության իրավական ձևակերպմամբ. ԼՂՀ ԱԺ

¹⁷ <http://www.nankr.am/am/2609>, Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի արտաքին հարաբերությունների մշտական հանձնաժողովի հայտարարությունը Բաքվի հայ բնակչության զանգվածային ջարդերի 28-րդ տարեկիցի կապակցությամբ: 20 հունվարի 2018

¹⁸ http://www.inop.ru/files/3_2_2008_79_1.pdf Общественная жизнь Ленинграда в годы перестройки. 1985–1991: Сб. материалов / Сост.: О.Н.Ансберг, А.Д. Марголис. СПб., 2009. 784 с., «30 апреля – 7 мая. Штурм армянского села Геташен (Чайкенд) подразделениями войск МВД СССР. Обращение председателя Верховного совета республики Армения Ллевона Тер-Петросяна, Москва, 4 мая 1991 г.» С. 332 (Приводится по: Винников А.Я.Цена свободы. С.275).

յունը Բաքվում և Ադրբեջանական ԽՍՀ մի շարք այլ բնակավայրերում¹⁴։ Այս որոշումը այժմ էլ մնում է ուժի մեջ, սակայն ՀՀ-ն որևէ ձևով այս որոշումը չի վերահաստատել։ 2008 թ. ՀՀ ԱԺ մշակեց նախագիծ, որը այդպես էլ չհաստատվեց¹⁵։ Չճանաչված Արցախի համարապետության Ազգային ժողովը ընդունեց որոշում, որտեղ այդ բռնությունները որակում է ցեղասպանություն^{16, 17}։

1987–1992 թթ. Ադրբեջանում հայության դեմ տեղ գտած ցեղասպանության փաստը Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի կարգավորման խնդրում ունի առանցքային նշանակություն, սակայն այդ փաստը մնում է ՀՀ քաղաքական իշխանությունների կողմից անտեսված։

Գ. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում ապրող հայերի թիվը 1988 թվականի նախօրեին և 1989 թվականի մարդահամարի ընթացքի կետծույնը։ Ադրբեջանում մարդահամարի տվյալները աղավաղվում էին^{11, 19, 20}, ինչը հիմնավորվում էր «Ադրբեջանը միայն ադրբեջանցիների համար» քաղաքականության կենսագործման անհրաժեշտությամբ։ «Նման քաղաքականությամբ այստեղ բացահայտորեն ձուլվել են այլ ազգեր, ժողովուրդներ, էթնիկական խմբեր, ձուլվել են հարկադիր մեթոդներով, նրանց նկատմամբ անբարենպաստ միջավայր ստեղծելով, մարդահամարների ընթացքում ազգերի սահմանադրական իրավունքները ոտնահարելով, խեղաթուրելով վիճակագրական իրական տվյալներն ու բուն վիճակագրությունը։ Այս ճանապարհով ձուլվել են ու շարունակում են ձուլվել քրդերն ու թալիշները, թաթերն ու լեզգիները, դաղստանցիներն ու իրանցիները, ցախուրիներն ու ավարները և այլ փոքրաթիվ ժողովուրդներ»¹։

Վերևում ասվածը հաստատվում է հետևյալ դրվագով, երբ 1984 թ. Արթուր Մկրտչյանը ամառային արձակուրդներից վերադառնալով Մոսկվա (որտեղ մենք ասպիրանտներ էինք) պատմեց, որ իր հայրե-

¹⁹ <http://www.kavkazoved.info/news/2011/12/26/problemey-etnicheskogo-vyzhivaniya-v-azerbajdzhan-i.html> Грануш Харатян, Проблемы этнического выживания в Азербайджане (I)

²⁰ <http://www.kavkazoved.info/news/2011/12/27/problemey-etnicheskogo-vyzhivaniya-v-azerbajdzhan-ii.html> Грануш Харатян, Проблемы этнического выживания в Азербайджане (II)

նի Հաղորդւթ էին այցելել աղորբեջանցի «Էմիսարներ», որոնք փորձել էին համոզել հաղորդւթցիներին, որ նրանք հայեր չեն, այլ դավանափոխ աղվաններ են: Սա մի կողմից տարակուսանք, իսկ մյուս կողմից մեծ վրդովմունք էր առաջացրել հաղորդւթցիների մոտ: Արթուրի մոտ հաղորդւթցիները հավաքվել և իրենց հուզող հարցերի պատասխանները փորձել էին ստանալ նրա հայրենիք գնալու հենց առաջին օրը:

«Աղորբեջանում փոքրաթիվ այլ ազգերի ձուլումը սերտորեն միախառնվել է քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ բռնությունների և առաջին հերթին, հայ բնակչությանն իրենց բնակավայրերից բռնագաղթեցնելու ակտիվ քաղաքականության հետ: Շատ դեպքերում, եթե արտագաղթն արտաքուստ կամավոր բնույթ է կրել, միևնույն է, հիմքում գերազանցապես եղել է հարկադրանքը»¹: Ասվածի՝ վկայությունն է մեր ընտանիքի Բանանց գյուղից հարկադրված հեռանալու պատմությունը²:

Ամեն տարի Խորհրդային Աղորբեջանից հարկադրաբար հեռացել են 8-10 հազար հայեր³, թեև հեռացող այդ հայերը հիմնականում պահպանել են իրենց ունեցվածքը Աղորբեջանում:

Համաձայն 1989 թ. հունվարին անցկացված մարդահամարի տվյալների Աղորբեջանական ԽՍՀ-ում բնակվում էին 245.055 հայեր (առանց ԼՂԻՄ-ի հայության), որից Բաքվում 179 950 հայեր²²: Մեր հարցազրույցները ՀՀ-ում և ԱՀ-ում 1989 թ. հունվարից հետո բնակություն հաստատած Գարդմանքից, Բաքվից բռնագաղթվածների շրջանում ցույց են տվել, որ այդ օրերին Աղորբեջանական ԽՍՀ-ում ապրող հայերի մոտ մարդահամարի առնչությամբ որևէ հարցում չի արվել և նրանց մարդահամարի մեջ չեն ներառել: Պետք է ենթադրել, որ Աղորբեջանի հայաբնակ տարածքներում 1989 թ. հունվարին, երբ ներքաղաքական իրավիճակը ամենուր բավական լարված էր, մար-

²¹ <https://armeniasputnik.am/society/20180620/12774845/armenia-nikol-pashinyan-paxstakan.html> Փախստականների 30-ամյա խնդիրը. Նիկոլ Փաշինյանին են ուղղված հարյուր հազարավոր հայացքներ:

²² <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnazerbaijan.html> Исследование Азербайджанской ССР (1989 г.) (без Нагорно-Карабахской АО).

դահամար չի անցկացվել, և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում այդ ժամանակ ապրող հայերի թիվը նույնպես կեղծվել է:

Այն, որ Ադրբեջանից բռնագաղթել են ավելի քան կես միլիոն հայեր, հաճախ է հիշատակվում ^{12, 23, 24}: Բաքվից 1990 թ. իր ընտանիքի հետ Հայաստան բռնագաղթվածը, ով չի ուզում, որ իր անունը հիշատակվի, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից փախստականների համագումարի աշխատանքները համակարգողին (Մ.Ավագյանին) հանձնում է մեկ էջանոց տպագիր ռուսերենով նյութ՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում հայերի թվի մասին, ինչը ստորև ներկայացվում է հայերեն թարգմանված.

«Բաքվից փախստականներ՝ 1988–1990 թթ.	- 300 000
Սումգայիթ 1988 թ	- 18 000
Կիրովաբադ (Գանձակ) 1988-1989 թթ.	- 48 100
ԼՂՀ Շահումյանի շրջան 1988-1992 թթ.	- 17 000
ԼՂՀ Մարդակերտի շրջան՝ (օկուպացված գյուղեր)	- 16 000
(այդ թվում նաև 3 500 հույներ, ուկրաինացիներ, ռուսներ և այլն) Խանլարի շրջան (Գետաշեն, Մարտունաշեն և այլ գյուղեր)	- 14 600
Դաշկեսանի շրջան	- 7 300
Շամխորի շրջան	- 12 400
Գետաբեկի շրջան	- 1 000
Շամախու շրջան	- 6 000
Նախիջևան	- 30 000
Որպես տեղեկանք՝	

• Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում 1989 թ. մարդահամարն անցկացվեց այն ժամանակ, երբ արդեն բնիկ հայազգի բնակչությունը ինչպես նաև այլ ազգային փոքրամասնությունները, որոնք խառնամուսնությունների մեջ էին հայերի հետ, շտապ հեռացել էին Ադրբեջանից:

²³ <https://news.am/arm/news/355830.html> Բաֆֆի Հովհաննիսյանը՝ Ստամբուլում. Նրա ելույթից հետո թուրքերն ու ադրբեջանցիները նյարդայնացել են:

²⁴ <https://archive.is/NiAvI#selection-339.0-339.289> Ավարյո Դազիյան, Լևոն Մելիք-Շահնազարյան, Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, Ադրբեջան: Երևան, 2003թ.

- Միայն այդ ժամանակահատվածում ԼՂՀ տարածքում գտնվում էին 23000 հայ փախստականներ Ադրբեջանի տարբեր շրջաններից (Բարդա, Եվլախ և այլն), որոնք մարդահամարին չեն մասնակցել:

- Գրանցման պահին հաշվի չեն առնվել արդեն Հայաստանում գտնվող և ադրբեջանցիների հետ խառնամուսնությունների մեջ գտնվող հայերի թիվը՝ ավելի քան 1 000 մարդ:

- Հաշվի չեն առնված, և չեն գրանցվել որպես փախստական Ադրբեջանի և ԽՍՀՄ այլ շրջանների բանտերում գտնվող հայերը, մոտ 2000:

- Մարդահամարին հաշվի չեն առնված արտագնա աշխատանքի և ԽՍՀՄ տարբեր շրջաններ ծառայողական գործուղումների մեջ գտնվող հայերը ավելի քան 20 000:

- Հաշվի չեն առնված այն հայերը, ովքեր զինծառայության մեջ էին 1988-1990 թ.թ. ավելի քան 40 000:

Այսպիսով՝ ավելի քան 556 000 մարդ, չհաշված ԽՍՀՄ-ում մշտական ապրող և Ադրբեջանում սեփականություն ունեցող հայերին»:

Վերոհիշյալ հաշվարկում նշվում է միայն Բուն Աղվանքի տարածքի Շամախու շրջանը, չեն ներառվել Շաքի, Վարդաշենի, Կուտկաշենի, Իսմայիլյու, Ադսուի, Ադդաշի, Չաքաթալայի և Եվլախի շրջանները: Բուն Աղվանքի տարածքում 1988-ի նախօրեին ապրում էին շուրջ 23 000 հայեր²⁵, այս թիվը ստացվել է.

- գումարվել են գրքում տրված բնակավայրերի քրիստոնյա հայերի թիվը,
- իսկ եթե գրքում տրված է եղել բնակավայրում ապրող հայ ընտանիքների թիվը, ապա այդ ընտանիքների թիվը բազմապատկվել է 2-ով, հաշվարկով, որ ընտանիքում մնացել էին երկու ծեր ամուսինները,
- և գումարվել քրիստոնյա հայերի ընդհանուր թվին:

²⁵ Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, գիրք 1, Ե., 1997, 132 էջ:

Հաշվի առնելով գրականության մեջ հանդիպող Ադրբեջանի տարբեր հայաբնակ վայրերում ապրող հայերի թիվը, 1979 թ. Ադրբեջանում մարդահամարի ու նաև Բաքվից բռնագաղթվածի մեզ ներկայացրած տվյալները, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականների ընդհանուր թվի հաշվարկի համար օգտվել ենք հետևյալ թվերը.

Բաքվից 1988-1990 թ.թ.	մոտ - 300 000 ²⁴ ,
Սումգայիթ 1988 թ	մոտ - 20 000 ¹⁶ ,
Կիրովաբադ (Գանձակ) 1988-1989 թթ.	- 48 100,
ԼՂՀ Շահումյանի շրջան 1988-1992 թթ.	մոտ -20 000 ²⁶ ,
ԼՂՀ Մարդասերտի շրջան՝ (օկուպացված գյուղեր)	մոտ - 12 500,
Խանլարի շրջան(Գետաշեն և այլն)՝	ավելի քան 14 600 ²² ,
Դաշկեսանի շրջան	ավելի քան 7 325 ²² ,
Շամխորի շրջան	մոտ - 34 000 ²⁷ ,
Գետաբեկի շրջան	մոտ - 1 000,
Կասում Իսմայիլովի, Ղազախի, Թոռուզի շրջաններ	ավելի քան 2575 ²² ,

Բուն Աղվանք (Աղդաշի, Աղսուի, Եվլախի,

Չաքաթալայի, Իսմայիլի, Կուտկաշենի,

Շամախու,Շաքիի,Վարդաշենի շրջաններ) շուրջ - 23000 ²⁵,

Բարդայի, Աղջաբադի և Կուրի աջ ափի շրջաններ, Ապշերոնի շրջանից մինչև Լենքորանի շրջան և այլն ավելի քան 4434 ²², Աղդամ, Ջեբրայիլ, Չանգելան, Բելրաջար, Լաչին, Ֆիզուլի 30 298 ²⁸,

Նախիջևան - 30 000:

1988-1990 թ.թ. ադրբեջանցիների հետ խառնամուսնությունների, Ադրբեջանի բանտերում, արտագնա աշխատանքի, ծառայողա-

²⁶ [https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%87%D5%A1%D5%B0%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%AB_%D5%B7%D6%80%D5%BB%D5%A1%D5%B6_\(%D4%B1%D6%80%D6%81%D5%A1%D5%AD\)](https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%87%D5%A1%D5%B0%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%AB_%D5%B7%D6%80%D5%BB%D5%A1%D5%B6_(%D4%B1%D6%80%D6%81%D5%A1%D5%AD)) Շահումյանի շրջան, Արցախ:

²⁷ <http://times.am/?p=157179&l=am> Հայրենաթափ. Չարդախլու:

²⁸ http://www.sinsmta.am/?menu_id=93 Հայ բնակչության թիվը Ադրբեջանի ԽՍՀ խոշոր քաղաքներում և շրջաններում մ:

կան գործուղումների, զինծառայության մեջ գտնվող հայերի թիվը ընդունվել է մոտ 63 000:

Այսպիսով, Ադրբեջանական ԽՆՀ-ում ապրող հայերի թիվը 1987 թ. նախօրեին ավելի քան 610 832 մարդ էր այն հաշվարկով, որ Բաքվում ապրում էին 300 000 հայեր, իսկ եթե հաշվարկում Բաքվի հայ բնակիչների թիվը ընդունենք 500 000 ²⁹, ապա կստացվի շուրջ 810 832 մարդ:

Դ. Լիլյա Մերգելևնա Գալուստովան (ազգությամբ՝ ռուս, կրում է ամուսնու ազգանունը, փախստական դարձավ 1990 թվին Բաքվից), վկայում է, որ 1939 թվականի մարդահամարի ժամանակ ինքն աշխատում էր Բաքվի քաղկոմում, դեռ ամուսնացած չէր: Քաղկոմի դռնփակ նիստին ինքն ներկա էր, ոչ մի ազգությամբ հայ աշխատակից ներկա չէր: Նիստի ժամանակ քննարկվեց այն խնդիրը, որ Բաքվի ազգաբնակչության կեսից ավելին հայեր են, և ծրագրվեց Արմենիքենդը «նոսրացնել» գյուղական վայրերից եկած ադրբեջանցիներով:

Ե. Ադրբեջանում մարդահամարի տվյալների աղավաղման կայացած մշակույթը մղել է Յու. Բադդասարյանին պարզելու, թե որքան է Բաքվի հայ բնակչության իրական թիվը: Յու. Բադդասարյանը իր գրքում¹¹ նկարագրում է, թե ինչպես է հաշվել Բաքվի հայ բնակչության իրական թիվը. «Բաքվի հայ բնակչության քանակի մասին խոսելիս տարբեր թվեր են նշում: Բաքվում հայ բնակչության քանակը ստույգ ոչ ոք չգիտի, քանի որ յուրաքանչյուր մարդահամարից հետո էթնիկ ազգերի քանակը շատ ցածր էին ցույց տալիս և դրա շնորհիվ բարձրացնում ադրբեջանցիների քանակը: Ինչպե՞ս ես հաշվեցի հայ բնակչության քանակը Բաքվում: Շիշտ է, իմ հաշվարկը ևս ունի թերություններ, համենայն դեպս, համարում եմ, որ այն ինչ ոչ չափով մոտ է ճշմարտությանը: Անցյալ դարի 80-ական թվականների սկզբին Բաքվում հրատարակվեց բնակչության և հիմնարկների հեռախոսներ-

²⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=-zHΛwu78Irc> Кто, как и почему разжиг Карабахский конфликт? На вопросы “KarabakhTV” отвечает первый президент Азербайджана Аяз Муталибов. 18:00 -18:40 мин

րի և հասցեների տեղեկատվության մեծ ծավալով գիրք: Ահա իմ հաշվարկման ալգորիթմը:

1. Հաշվեցի «յան», «անց», «ունց», «ունի» վերջավորություններով ազգանունների քանակը:

2. Հաշվեցի հայկական արմատներով, բայց «ով» ու «և» վերջավորություններով ազգանունները:

3. Առանձնացրի այն ազգանունները, որոնք կրում են և՛ հայերը, և՛ ադրբեջանցիները (Միրզոև, Սաֆարով, Ամիրով, Բարախանով և այլն):

4. Եթե այդ ազգանունների բնակարանների հասցեն հայկական մասի թաղերում էր, հաշվել եմ հայ:

5. Եթե այդ ազգանունների բնակարանների հասցեն գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում, հարակից ադրբեջանական մասում կամ էլ խառը բնակեցված նոր զանգվածներում, ապա զանգում էի և խոսակցության բարբառից իսկույն որոշում ազգությունը:

6. Այդպես բոլորը ի մի բերելով, որոշեցի քաղաքում հեռախոս ունեցող հայերի բնակարանների քանակը:

7. Զաղաքի հայկական մասի բակերում հեռախոսներ չկային, իսկ եթե որևէ բակում կար մեկ հեռախոս, դա կապված էր հեռախոսատիրոջ աշխատանքի բնույթից կամ նրա կարողություններից:

8. Չավոկգայնայա թաղում ընդգրկելով 10 փողոց, հաշվեցի ընդհանուր բնակարանների և հեռախոս ունեցող բնակարանների քանակը և նրանց տոկոսային հարաբերությունը:

9. Նոր, խառը բնակզանգվածներում, օրինակ 4-րդ միկրոշրջանում, ընդգրկելով 10 շենք, հաշվեցի հայերի բնակարանների, այդ թվում հեռախոս ունեցող հայերի բնակարանների քանակը և կազմեցի նրանց տոկոսային հարաբերությունները:

10. Հին հայկական թաղերի և նոր բնակավայրերի տոկոսային հարաբերությունների միջին թվաբանականը ցույց է տալիս, թե Բաքվի հայկական բնակարանների մոտավորապես որ տոկոսն ունի հեռախոս:

11. Իմանալով քաղաքում հեռախոս ունեցող հայկական բնակարանների քանակը, և այն թե՛ հայերի բնակարանների քանի տոկոսն է կազմում, հանգում եմ հասարակ թվաբանական խնդրի՝ թվի գտնելը ըստ տոկոսի և տոկոսն արտահայտող մեծության:

12. Տոկոսն արտահայտող մեծությունը բաժանելով տոկոսի թվի վրա և բազմապատկելով 100-ով, ստանում եմ քաղաքում հայերի բնակարանների քանակը, այն բազմապատկելով 4-ով (ենթադրում եմ, որ ընտանիքում միջին հաշվով չորս անդամ կա) կստանանք Բաքվում ապրող հայերի ընդհանուր քանակը:

13. Հաշվարկման ժամանակ հաշնի եմ առել, որ բոլորը մշտական գրանցում ունեն և մշտական բնակվողներ են: Քանի որ քաղաքում անձնագրային ռեժիմը խստացված էր, ապա բացառվում էր բնակչության զանգվածային արտագաղթը և ներգաղթը: Խաղաղ և բարենպաստ տարիներին ծննդաբերությունն ավելի շատ էր, քան մահացու դեպքերը, մարդկանց քանակը տարիների ընթացքում փոփոխվում էր երկրաչափական պրոգրեսիայի տեսքով: Ստույգ հաշվարկումներ կատարել շատ դժվար էր, ուստի վերցրել եմ հայ բնակչության միջին թվաբանականը:

Դա նպատակադրված, անժամկետ գործ էր, կապված ազատ ժամանակի հետ, ուստի այն տևեց մի քանի տարի և ինչքան թվերը մեծանում էին, այնքան գործը դառնում էր եռանդագին: Իմ ազգի համար մեծ հպարտություն էի զգում, երբ այդ թիվը գերազանցեց **400 հազարը**,- ասում է հեղինակը, ապա շարունակում, որ «...Ադրբեջանի **800 հազարանոց** հայությունն ապրել է Հայաստանի Հանրապետության հարևանությամբ, տնտեսական ու մշակութային սերտ կապ ունենալով նրա հետ, ինչը շատ էր անհանգստացնում ադրբեջանական իշխանությանը»¹¹:

2. Ադրբեջանի առաջին նախագահի Ա.Մուրադիբովը վկայում է, որ 1988 թվականի նախօրեին Բաքվում բնակվում էին 500 000 հայեր²⁹: 2017 թ. նոյեմբերի վերջին հրապարակված հարցազրույցում Ա. Մուրադիբովը խոսում է այն մասին, որ Բաքվում 500 000 հայեր էին ապրում: Դժվար թե լինի հիմնավորում, որ Ադրբեջանի առաջին նա-

խագահ Ա. Մութալիբովը իր հարցազրույցում կեղծել է այդ թիվը: Կարելի է անել հետևություն, որ 1979 թ. մարդահամարի տվյալները Բաքվում ապրող հայերի թվի մասին (համաձայն մարդահամարի Բաքվում ապրում էին 215 800 հայեր) առնվազն երկու անգամ փոքրացված են ներկայացված, և Մութալիբովը հնչեցնում է իրական թիվը: Հիմք ունենք ենթադրելու, որ երկու անգամ փոքրացված են նաև Ադրբեջանում ապրող հայերի թիվը (ըստ մարդահամարի՝ 352 410 հայեր, առանց ԼՂԻՄ-ի հայության): Այսինքն, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում (առանց ԼՂԻՄ-ի հայության) 1979 թ. պետք է որ ապրեին **704 820** հայեր, իսկ Բաքվում՝ **431 600** հայեր, ինչը համընկնում է Յուրի Բադդասարյանի կողմից հաշվարկած և ներկայացրած թվերի հետ³⁰: Այն, որ իրական թվերը կրճատվել են երկու անգամ, գալիս է հիմնավորելու հետևյալ պարբերությունը՝ «Ութանասունական թվերին հրեաների թիվը Ադրբեջանում կազմել է ըստ մարդահամարի 35 000 մարդ, իսկ փաստացի 70-75 հազար...»³⁰:

Է. Փախստականների խնդիրները 30 տարի անց.

Քաղաքական, քաղաքացիական. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականների գոյության և նրանց իրավունքների վերականգման հարցը նպատակային շրջանցել ու դուրս են թողել «Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի» միջազգային քննարկման դաշտից, 30 տարիներ շարունակական տանելով անհամաչափ քաղաքականություն³¹: 1987–92 թթ. Ադրբեջանում հայության դեմ տեղ գտած ցեղասպանության փաստը քողարկելու համար կեղծել են իրողությունը՝ իբրև կոնֆլիկտը սկիզբ է առել 1992 թ., ներադրբեջանական կոնֆլիկտը ներկայացնում են իբրև Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև կոնֆլիկտ, ցեղասպանից ազատագրված տարածքներին տվել են «օկուպացված» կարգավիճակը և մերժել են հայ փախստականների այդ տարածքներում ապրելու իրավունքը, երբ այդ տարածքների եզակի իրավատերը միջազգային իրավունքի դաշտում՝ Ադրբեջանա-

³⁰ <https://vstrokax.net/avtorskaya-kolonka/iudeyskiy-azerbaydzhan-taynyi-istorii/>
Иудейский Азербайджан — Тайны истории.

³¹ <https://www.iragir.am/2016/05/13/132672/#sthash.FPcsqxyrn.dpuf>, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից Փախստականների Համագումարի Հայտարարությունը:

կան ԽՍՀ-ից հայ փախստականներն են, շրջանառության մեջ են դրել հորինված պատմություններ, սկզբունքներ, մոտեցումներ, աղճատված թվեր:

Փախստականների, «կոնֆլիկտի» արդյունքում կրած վնասների, փոխհատուցման համար Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում սկսվել է գործընթաց, ինչը հենվում է կեղծ ու շինծու իրողության վրա: Այդ դատական գործընթացը անհամաչափ ու կանխորոշված է, և օր առաջ պետք է կասեցվի: Չի կարող հայությունը փոխհատուցել Ադրբեջանի հրահրած պատերազմի հետևանքները: 1987-1994 թվականների ողջ վնասի հատուցումը ցեղասպան Ադրբեջանի պարտքն է թե՛ ադրբեջանցի փախստականների, և թե՛ հայ փախստականների հանդեպ, ինչպես որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վնասները փոխհատուցեց Գերմանիան:

Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ փախստականների իրավունքների վերականգնման հանգամանքը առանցքային գործոն է տարածաշրջանում խաղաղություն հաստատելու համար:

Ազգային ինքնության և մշակութային արժեքների պահպանում. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից ավելի քան 700 հազար հայ փախստականներից ընդամենը 120000-ը^{32,33} կամ ավելի պակաս թվով փախստականներ են այսօր բնակվում ՀՀ-ում և ԱՀ-ում միասին վերցրած:

Հայաստանից դուրս ապրող բռնազաղթվածների համար ազգային ինքնության պահպանումը խնդիր է, ուժացման վտանգը մեծ է:

Գարդմանքում և Նախիջևանում հայկական մշակութային արժեքները վտանգված են, դրանք կամ ենթարկվում են վայրագ ոչն-

³²<http://www.smsmta.am/upload/Integracia.pdf>, Վ. Գևորգյան . 1988-1992 . թթ Ադրբեջանից բռնազաղթած փախստականների սոցիալական ինտեգրումը Հայաստանի Հանրապետությունում (վերլուծական զեկույց)

³³<https://www.panorama.am/am/news/2018/02/21/%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D6%33%D5%A1%D5%AD%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%B6%D5%A5%D6%80/1909093>, Բնակարանային հարցը՝ Ադրբեջանից եկած հայ փախստականների օրակարգային խնդիր:

չացման, կամ էլ խաշնարածները հարմարեցնում են իրենց կենցաղին:

ՀՀ-ում և ԱՀ-ում չկան մշակված պետական ծրագրեր, որոնք միտված են Գարդմանքի, Շիրվանի և Նախիջևանի մշակութային արժեքների, այդ սլատմական շրջաններում ձևավորված ծեսերի, ավանդույթների պահպանմանը:

Մոցիալական – հումանիտար.

1987-1992 թ.թ. Ադրբեջանից Հայաստան են տեղափոխվել 420 հազար փախստականներ և հարկադիր տեղահանվածներ ³², որոնցից 361 հազարը գրանցվել են Հայկական ԽՍՀ վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման պետական կոմիտեի հիմքի վրա 1990 թ. դեկտեմբերին ձևավորված ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր

Փախստականների հարցերի կոմիտեում ³³:

Ադրբեջանից բռնագաղթված և չճանաչված Արցախի հանրապետությունում պաշտպանություն և ապաստան գտած 27000 հայերը ³⁴ ճանաչվել են որպես ներքին տեղահանվածներ: Չճանաչված պետության մեջ ապրելու փա.ստը զրկել է նրանց ՄԱԿ-ի կամ Կարմիր խաչի կողմից որևէ տիպի աջակցությունից: Այս փաստը ներքին տեղահանվածները մեր հարցազրույցի ժամանակ որակել են մարդու իրավունքների ռոնահարում միջազգային այնպիսի կառույցների կողմից, ինչպիսին ՄԱԿ-ն է ու Կարմիր խաչը: Արցախի հանրապետությունում ներքին տեղահանվածների բնակարանային խնդիրները մասամբ են լուծված:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ-ում բնակվող բռնագաղթվածներին, ապա ներկայումս, ինչպես վկայում է Միգրացիոն պետական ծառայության նախկին պետ Եզանյանը, նրանցից մոտ 2 000–ն է, որ պահպանել է փախստականի կարգավիճակը ³⁵: Ըստ Եզանյանի «Ադրբեջանից Հայաստան եկած փախստականների գերակշիռ մասը, կարելի է ասել՝ բացարձակ մեծամասնությունը վերջին 20 տարիների ընթացքում քաղաքացիություն է ձեռք բերել: Մոտ 85 000 հոգի ՀՀ քաղա-

³⁴ <https://www.aravot.am/2018/02/23/938962/> Արման Մելիքյան. Հայ փախստականների թվաքանակի անճշտություն և կա :

քացիություն է ստացել: Դա իրենց հայեցողությամբ, կամեցողությամբ է պայմանավորված, սակայն կան և այնպիսիք, որ շարունակում են մնալ փախստականի կարգավիճակում՝ երևի մոտ 2000 հոգի»: Ուրեմն, կարելի է ենթադրել, որ 1987-1992 թ.թ. ՀՀ մուտք գործած 420 000 հայերից մոտ 87 000 հոգին են մնացել, իսկ մնացածը՝ մոտ 333 000 բռնագաղթվածներ ՀՀ-ից արտագաղթել են այլ պետություններ:

Կան վկայություններ, որ միայն Վարդենիս քաղաքի ռուսական դպրոցում 1988 թվին սումգայիթյան ռճրագործությունից հետո Սումգայիթից և Բաքվից բռնագաղթած ավելի քան 1030 դպրոցականներ էին սովորում, սակայն մինչև 1990 թվականը նրանց ընտանիքները արտագաղթեցին Հայաստանից:

Իրականում ՀՀ-ում ապրող բռնագաղթվածների և փախստականի կարգավիճակ ունեցողների թվերը ճշգրիտ չեն, քանի որ հետազոտություն երբևէ չի արվել, միայն 2012 թ. իրականացվել են հարցումներ սոցիալական տներում և հանրակացարաններում բնակվողների մոտ:

Մեր հարցազրույցները ՀՀ-ում բնակվող բռնագաղթվածների հետ, ինչպես նաև նրանց խնդիրներով զբաղված փորձագետների հետ, ցույց են տալիս, որ պետության կողմից տարվել է այնպիսի «ինտեգրման» քաղաքականություն, երբ համոզել, «փաստացի խաբել են» փախստականներին, նրանց զրկելով փախստականի կարգավիճակից դարձրել են ՀՀ քաղաքացի՝ բնակարան տալու խոստումի դիմաց: Արդյունքում, բռնագաղթվածների բնակարանային խնդիրները հիմնականում մնում են ցլուծված, իսկ մյուս կողմից, նրանց զրկելով փախստականի կարգավիճակից՝ զրկել են նաև ՄԱԿ-ի, Կարմիր խաչի և այլ միջազգային կառույցների կողմից փախստականների համար իրականացվող ծրագրերին մասնակցելու հնարավորությունից:

Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից չայ փախստականների բնակարանա-
յին հարցը մնում է չուժված նաև Մոսկվա քաղաքում³⁵:

Տեղեկանք ադրբեջանցի փախստականների վերաբերյալ:

1. «Առաջին ադրբեջանցիները Հայաստանից՝ Ադրբեջանում
հայտնվել են 1988 թվականի ուշ աշնանը, Սումգայիթում ու Կիրովա-
բադում հայերի դեմ ոճրագործություններից հետո»³⁶:

2. «Հայաստանից հեռացել են 166 հազ. ազերի-թուրքեր, որոնց
փախստական չի կարելի համարել, քանի որ նրանք բոլորը Հայաս-
տանի իշխանությունների աջակցությամբ տեղափոխել են իրենց ողջ
ունեցվածքը և շահավետ ձևով փոխանակել են իրենց բնակարաննե-
րը և տները: Ավելին, նրանց մյուս մասը, որը բնակվում էր Սպիտակի
երկրաշարժի գոտում ստացաւ լրացուցիչ նյութական և ֆինանսա-
կան օգնություն (անգամ մեկնելուց հետո)»³⁷:

3. «01 հունվարի 1991 թ. դրությամբ բոլոր ադրբեջանցի-թուրքե-
րը անամպ սուրբում էին իրենց տներում և անգամ ակնարկ չկար այդ
յոթ շրջաններից տեղափոխության: Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի յոթ
շրջաններից տեղափոխվել են Ադրբեջանի այլ վայրեր 318645 մարդ,
ԼՂԻՄ-ից մոտ 43000 ազերի-թուրքեր: Տեղափոխվածների ընդհա-
նուր թիվը կլինի՝ 318 645+43 000=361 645 մարդ»³⁷:

³⁵ <https://meduza.io/feature/2017/07/08/bezhentsev-iz-azerbaydzhana-pri-luzhkovе-poselili-v-dome-na-yugo-zapade-moskvy-teper-ih-vyselyayut-bez-suda>, Беженцев из Азербайджана при Лужкове поселили в доме на юго-западе Москвы. Теперь их выселяют без суда.

³⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=yBe92Wa5npw&index=4&list=UU6cY6UIB BJqiS2Q0ZRig40A> Разоблачение Азербайджанской лжи про первых беженцев 1987 года (отрывок из фильма 1990 года), 1:10 րոպեից

³⁷ <http://www.diplomat.am/publ/conflicts/region/1/8-1-0-728> «Միլիոն ազերի-թուրք փախստականների» մասին (մաս չորրորդ):

ARMENIAN REFUGEES FROM THE AZERBAIJAN SSR IN THE YEARS OF THE KARABAKH MOVEMENT AND THEIR PROBLEMS AFTER THIRTY YEARS.

Summary

The work is devoted to one of the episodes of the more than one hundred and thirty-year-old Armenian genocide committed in 1987-1992 in the Azerbaijan SSR against citizens of Armenian nationality.

An expert assessment shows that on the eve of 1987, about 700,000 Armenians lived in the Azerbaijan SSR. Escaping from genocide they were forced to flee, scattered around the world, became refugees. About 120 thousand of them live in the republics of Armenia and Artsakh. 30 years have passed, but the political and civil rights of Armenian refugees continue to be violated, social and humanitarian problems are not resolved, and the possibility of preserving cultural values and national identity far from the homeland remains in doubt.

Мариам Авакян

АРМЯНСКИЕ БЕЖЕНЦЫ ИЗ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В ГОДЫ КАРАБАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ И ИХ ПРОБЛЕМЫ ЧЕРЕЗ ТРИДЦАТЬ ЛЕТ

Резюме

Статья посвящена одному из эпизодов более чем тридцати летнего геноцида армян, совершенного в 1987-1992 годах в Азербайджанской ССР против отношении граждан армянской национальности.

Экспертная оценка показывает, что накануне 1987 года в Азербайджанской ССР проживало около 700 000 армян. Спасаясь от геноцида, они вынуждены были бежать, рассеялись по всему миру, стали беженцами. Около 120 тысяч из них проживают в республиках Армении и Арцаха. Прошло 30 лет, но политические и гражданские права армянских беженцев продолжают нарушаться, не решены социальные и гуманитарные проблемы, и под сомнением остаются возможности сохранения культурных ценностей и национальной самобытности вдали от родины.

ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА УДИНСКОГО НАРОДА В КОНТЕКСТЕ АРМЯНСКИХ ПОГРОМОВ (РЕЗНИ) НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В 1918–1920 И 1988–1990 ГГ.

Ярким примером хваленной азербайджанской «толерантности» и «мультикультурализма» в действии, наряду с исторической судьбой азербайджанских армян, может послужить судьба удинского народа. Удинский народ это действительно братский народ для армян, во многом разделивший его печальную судьбу. Именно по этому вопрос удинского эпизода геноцида армян на территории современного Азербайджана в 1918–1920 и 1988–1990 гг. стал предметом нашего исследования.

Через призму современных реалий довольно трудно представить себе, что относительно малочисленный удинский народ, для которого христианская религия стала этническим маркером, еще не так давно в истории и культуре Южного Кавказа играл куда более значимую, чем ныне, роль. В 1990-х гг. экспедицией АН Грузии во главе с кавказоведом З. Алексидзе в монастыре Св. Екатерины на Синае был обнаружен грузинско-албанский палимпсест¹. После обнаружения палимпсест и его дешифровки² в исторической науке оконча-

¹ Палимпсест датируется между концом VII и X вв. (поздняя датировка более вероятна). Находка содержит около 120 страниц албанского текста, который представляет собой богослужебный сборник, синаксарий, включающий и объемные отрывки из Нового Завета.

² См.: Aleksidzé Z., Mahé J.-P., Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase retrouvée, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1997, p. 517-532; The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai,

тельно утвердилось, уже давно существовавшее мнение о том, что удины были народом-доминантом периода Албанского царства с центром в Кабале и Шаки-Эрети. Эта важная находка наконец-то ставит точку в многолетних спорах, позволяя дать убедительный ответ на вопрос о том; кто скрывался в период средневековья под собирательным экзоэтнонимом «албанцы». Анализ античных и средневековых источников показывает, что процесс этноконсолидации в среде лезгиноязычных албанцев-христиан успешно завершился к IX-X вв.³ Под левобережной Албанией и албанцами-христианами в указанный период (к IX-X векам) уже фактически понималось «Страна утийцев». Этноним «уди» к этому времени уже стал самоназванием (эндоэтнонимом) албанцев-христиан левобережья Куры. На основании этнодемографической и политической картины Собственно Албании в эпоху развитого средневековья, несомненно, можно утверждать одно, то, что удинский народ следует признать единственным прямым этнокультурным потомком лезгиноязычных албанцев-христиан самоназванием которых было уди⁴. На нынешнем этапе развития исторической науки вышеприведенный факт не является предметом дискуссий и практически не оспариваемый серьезными специалистами. Предметом дискуссий скорее является не вышепри-

Edited by J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé, Vol. I, Brepols Publishers n. v., Turnhout, 2008 (с. 32, раздел I – «Общая характеристика двух найденных палимпсестов»); Renoux Ch., *Le lectionnaire Albanien des manuscrits géorgiens palimpsestes N Sin. 13 et N Sin. 55 (X^e-XIe s.). Essai d'interprétation liturgique*, Brepols, Turnhout/Belgique, 2012 [Patrologia Orientalis, t. 52, fasc. 4, № 234].

³ Ср. Акопян А.А., К постановке вопроса об этноконсолидации населения Кавказской Албании в период ослабления Арабского Халифата, – «Caucasica», Вып. II, М., 2013, с. 21-39; он же: К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата). – «AlbaniaCaucasica», Сб. статей, Вып. I, М., 2015, с. 129-147.

⁴ Айвазян Г., Об удинской этноконсолидации собственно албанцев-христиан в эпоху средневековья Сборник, Армения и христианский Кавказ. – Ереван, 2015, с. 20-45.

веденный факт, а вопрос о колыбели этногенеза удинского народа⁵, локализации основной территории его этноконсолидации.

Еще армянский автор XVII в. Закарий Канакерци в своем труде «Хроника» уверенно пишет, что: «человек из племени алван, которых ныне зовут удинами»⁶, однозначно ставя знак равенства между этими понятиями, что подтверждает также Католикос (1763-1780) Симеон Ереванци⁷. Сохранилась также рукопись, посвященная лек-

⁵ Самоназвание – «уди»: Этимология этнонима уди-ути до сих пор точно не выяснена. Он мог служить в качестве родового названия, тотемного обозначения с обожествлением его в последствии как эпонима, бога хранителя рода, и т.д., на подобие скандинавского бога Одина, либо восходить к какому-то первоначально нарицательному значению. На наш взгляд, обоснованным кажется предположение о том, что в восточнокавказских языках слово ути-уди означало определенное понятие-термин, которое могло использоваться для обозначения некоей общности, как внутри самой лезгиноязычной этнической группы, так и со стороны их ближайших соседей. К примеру, ути-уди могло означать «жители равнин». Этому, в общем, соответствует локализация племени ути-уди в античности на южном или среднедагестанском равнинном побережье Каспия (см. Thor Heyerdal's Search for Odin, Oslo, 2014; Ваганов Я., некоторые нахские топонимы и этнонимы с корнем на а (Этимологические заметки), – Вопросы всейнахской лексики. Грозный, 1980, с. 79.). Удины компактно проживают в северной части современной Азербайджанской республики – в селе Нидж Куткашенского (ныне Кабалинского) района и в районном центре Варташен (ныне Огуз), а также в Грузии (с. Зинобиани, бывшее Октомбери, Кварельского района; это переселенцы из Варташена, откуда часть удин динофизитов бежала в Грузию еще в 1922 г.). Удины дисперсно проживают также в России, Армении, Казахстане и т.д. Антропонимика (имена, фамилии, отчества) удин, последователей ААЦ, до недавнего времени была преимущественно идентична армянской. Язык современных удинов относится к лезгинской группе нахско-дагестанской семьи языков (или подсемьи северокавказской семьи языков, по другой классификации). Удинский язык имеет два диалекта: ниджский и варташенский (варташенско-октомберийский). Степень их расхождения не препятствует взаимопониманию. Ниджский диалект в свою очередь имеет подговоры, делящиеся на три подгруппы — нижние, промежуточные и верхние. По версии В.Л. Гукасяна, эти подговоры исторически являлись отдельными говорами (диалектами), соответствовали разным группам удин переселившихся в с. Нидж из Нагорного Карабаха. См. Удинско-азербайджанско-русский словарь, Баку, 1974, с. 251; Ворошил Г., Ниджский диалект удинского языка (звуковой состав и некоторые фонетические процессы), – «Известия» АН Азерб. ССР, серия обществ. наук, № 3. Баку, 1963, с. 79-89.

⁶ Закарий Канакерци. Хроника. Т. I. Гл. XXIX (пер. М.О. Дарбинян-Меликян), М., 1969.

⁷ Диван истории Армении, т. III. Памятники Католикоса Симеона, Тифлис 1894, с.417.

сике удинского языка, под любопытным названием: «Начальные основания грамматики на агванском языке, писанные армянскими буквами». В ней переписаны около 150 удинских слов, парадигмы склонения имен удинского языка, спряжение глагола, фразеология, предложения и в конце (л.19) список 43 слов с переводом на армянский. Как видно из названия, и этот автор не видел разницы между удиной и «агванами», удинским и «агванским» языками⁸.

Выше приведенные факты из истории, удинского народа, крайне важны для лучшего понимания Важности затронутой нами темы. Разумеется, резня удин на территории современного Азербайджана начался не с эпизода 1918-1920гг. и не закончился им, этот длительный процесс имел свою трагическую предысторию, раскрывать которую выходит за рамки наших задач, однако для того чтобы лучше представить себе ситуацию, здесь следует привести хотя бы наиболее яркие эпизоды ставшие прологом к великой трагедии эпического масштаба общей для азербайджанских армян и удин в XX веке.

И так напомним, что в 20-х гг. XVIII в. в зоне Закаталы – Шеки – Кабала, как указывают источники политика веротерпимости сменяется политикой насильственного обращения христиан в ислам. Так, письмо от 20 марта 1724г., известное под названием «челобитная утийцев к Петру I», сообщает, что «неверные сожгли наши церкви, причинили нам много зла из-за нашей веры... священников убили... женщин с детьми увели в плен... Соборы обезлюдели,... а мы – оставшиеся ни живы, ни мертвы. Мы албанцы, по нации утийцы... тайно нашу веру хранили, но нас заставляют быть турками....»⁹. В другом письме, написанном 5 февраля 1725г. архимандритом Мар-

⁸ Рукопись хранится в рукописном фонде (Агм. С-7) Института восточных рукописей Российской академии наук (ИВР РАН) в Санкт-Петербурге. Датировка неизвестна. В 1842 г. коллежский советник Эчмиадзинского синода Товма Корганов вместе с другими рукописями, относящимися к Албании, передал ее Русской Императорской академии наук. См. *Гуксян В.Л.* Удинско-азербайджанско-русский словарь, Баку, 1974, с.17-18.

⁹ *Армяно-русские отношения в XVIII в.*, – Сб. документов, Т. II, Ч. II, с. 90-91. Ер., 1967, с. 90-91.

тиросом к грузинскому царю Вахтангу VI, сообщается: «37 деревень Кабалы разрушили... Отуречили также села страны Шаки»¹⁰. Христиане-удины зоны Шаки – Кабала еще раз обращаются к Петру 28 октября 1725г. Письмо это зарегистрировано как «Послание Армянских старшин шести деревень Петру I о скорейшей присылке войск». Оно, в частности, сообщает: «...все наши деревни и Шекинскую страну отуречили насильственно. Наши письма и церкви сожгли, наших священников перебили. Многие ради веры своей погибли. Теперь днем мы турки, ночью – армяне»¹¹. Вторая волна насильственной исламизации прошла по региону Закаталы – Шеки – Кабала в середине XVIII в. Тогда усилиями хана Шеки Гаджи челеби, «сына армянского священника»¹² (возможно, он был этническим удином)¹³, насильственно были обращены в мусульманство более 15 тысяч семей в 37 деревнях Шекинского ханства¹⁴. Жители этих селений, удины и армяне, позже утратили свои родные языки и перешли на лезгинский и тюркский.

Насильственная исламизация удинских и армянских сёл в зоне Закаталы – Шеки – Кабала продолжалась также в конце XVIII – нач. XIX вв.¹⁵. У К. Овсепяна, который оценивал число исламизирован-

¹⁰ *Армяно-русские отношения в XVIII в.*, – Сб. документов, Т. II, Ч. II, с.231.

¹¹ *Армяно-русские отношения в XVIII в.*, – Сб. документов, Т. II, Ч. II, с.263-264. Письмо это подписано старшинами шести деревень, а именно Барсегом и Аствацатуром из деревни Нидж, Минасом и Пайрамом из деревни Бум, Насипом из деревни Мехлуговах, Алавердием из деревни Джоурлу, Торосом из деревни Сепд-Тала, Варданом из деревни Тосик.

¹² Абдул-Латиф-Эфенди, Текст и перевод с тюркского Дадашев А., Баку, 1926. с. 5; *Армяно-русские отношения в XVIII веке*, – Сб. документов, Т. IV, с. 95.

¹³ Ср. Петрушевский И.П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении, с. 137.

¹⁴ *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века*, Сб. документов, Т. II, Ч. II, с. 231.

¹⁵ Грузинский царь Ираклий II о Шекинском ханстве и его этноконфессиональном составе пишет: «В том владении живут многое число армянского закона [удин и армян – Г.А.] открыто, а нашего греческого закона со страхом». См. *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии*, Т. I, с 1768 по 1774 гг., Под ред. А. А. Цагарели, СПб., 1891, с. 434-435. О значительном количестве удин и армян, издревле населявших левобережье Куры.

ных в XVIII в. удин и армян до 100.000 чел., сохранился и перечень тюркизированных тогда удинских сёл¹⁶. Перечисленные этнически удинских сёл есть и у других авторов (в частности, у М. Бархударянца)¹⁷. Некоторые из них оценивают число сохранившихся на рубеже XVIII-XIX вв. удинских сёл в 43, а количество их населения в 50.000 человек¹⁸. Мы считаем, что сёл было более 50, а население – 100.000. В 1892г. удинский автор М. Бежанов писал следующее: «Предание говорит, что прежде удины жили во всех селениях Нухинского уезда, еще не оченъ давно в разных селах были старики, которые знали по-удински»¹⁹. Все это крайне важно с точки зрения определения числа этнических удин в регионе в преддверии интересующих нас событий. Так, например, анализируя мнения авторов и сведения источников, ретроспективно можно восстановить следующую картину; в XIX в. этнически удинскими всё еще были населенные пункты: 1) Агджа-Кала, 2) Араш, 3) Балушен, 4) Баш-Кюнют, 5) Бум (Бумаван), 6) Гис-Киш, 7) Геораглар, 8) Енгикенд, 9) Заразан-

писал И. Гербер, отмечая, что армяне помимо армянского языка знали и разговорные языки районов, в которых жили (Гербер И.Г., *Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря 1728 г.*, Кн. 1, *История, география и этнография Дагестана (XVIII-XIX вв.)*, М., 1958, с. 116). Он также пишет, что население «Мушкурского уезда» происходит от древнейшего местного населения, называвшегося албанцами («Они говорят по-турецки смешанно с татарским и содержат везде *магометанский закон по сунской секте*. Прежде сего назывались они аваганами, которое название может быть по разному произношению не иное что значит, как Алваны или Албаны. Они были армянские христиане: ибо и поныне еще находятся там армянские деревни, в которые поставляются священники от архиепископа монастыря Георгия Великого, что в Ереване, яко священники аваганских христиан»). См. Левинатов В.П., *Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке*, Баку, 1948, с.68.

¹⁶ Овсений К., *Очерки об утийских и магометанских армянах*. Тифлис. 1904 (на арм. яз.), с. 64-65.

¹⁷ Бархударянц М., *История Алуанка*. Т. I, Вагаршанат, 1902 (на арм. яз.), с. 16-17; он же: *Арцах*, Баку, 1895 (на арм. яз.), с. 33-34, 53-54, 59. Ср. Бархударянц С., *Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений*, Ер. 2011, с. 43-44.

¹⁸ Харатян Г., *Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане. Удины: крах всех усилий самосохранения*, Москва, 2015, с. 37, 75.

¹⁹ Бежанов М., *Краткие сведения о с. Варташен и его жителях*, – СМОМПК. Вып. XIV, Тифлис. 1892, с.215.

Заргун, 10) Зайзнт, 11)Эрманит, 12)Тала, 13) Ткеанлу, 14) Тоник, 15) Халхал, 16)Хачмас, 17)Церик, 18)Карабулак, 19) Кохмух, 20)Кабала, 21) Кум, 22)Кишлак-Кюнют, 23)Куткашен, 24) Марсан, 25)Малых, 26) Мирзабейлу, 27)Мыхлыговаг, 28)Мухас, 29) Нидж, 30) Новур-кишлак, 31)Птез, 32) Джоурлу, 33)Сенд-Тала, 34) Султан-Нухи, 35) Согютлу (Большой), 36) Согютлу (Малый), 37)Вардашен, 38)Варданлу, 39)Вандам, 40) Улудаш, 41)Падар, 42) Кур-Мух, 43)Кюк (а)ял, 44)Орабан²⁰. Этнически армяно-удинскими, в свое время, могли быть также 45) Шекн (Нуха), 46)Баян, 47)Кандак, 48)Хаварик, 49)Мазргу, 50)ч'алет' (Джалет)²¹. Из этого видно, что даже на рубеже XVIII-XIX вв. удинский народ составлял значительный процент населения на своей исторической родине.

Армянский автор конца XIX в. М. Бархударянц также упоминает еще об одной группе удинских сёл, на этот раз уже на правом берегу Куры, это село 51)Крзен (недалеко от города Тоуз) и сёла, располагавшиеся с двух сторон восточной границы Мартакертского района НК, к западу от города Барда (Партав) -52)Саров, 53)Маралин-Саров, 54)Гасан-кая, 55)Кагримар или Хорозлу, 56)Караманлу, 57)Йарымджан и 58)Сейсулан²². Здесь следует заметить, что хотя село Нидж и город Вардашен стали центрами притяжения для населения, всё еще продолжавшего осознавать себя этническими удинами (особенно это касается Ниджа), однако сообщение М. Бар-

²⁰ Ср. Харатян Г., Удинская одиссея в 18-20 вв. (История? Этническое выживание? самоутверждение?). – Сб. статей «Геноцид армян 90», Ереван, 2005, (на арм. яз.) с. 118-170; она же: Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане..., с.37, 75. Ср. Овсепян К., Очерки об утйских и магометанских армянах, с. 64-65. См. Бархударянц М., Страна Алуанк и соседи, с. 289-293.

²¹ Ср. Харатян Г. Удинская одиссея в 18-20-м вв. (История? Этническое выживание? самоутверждение?). – Сб. статей «Геноцид армян 90», Ереван, 2005, (на арм. яз.), с. 118-170; её же: Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане..., с. 37, 75. О селе Чалет'е и его этническом составе см. Бархударянц М., Страна Алуанк и соседи (Средний Дагестан) Тифлис, 1893, с. 128.

²² Бархударянц М., *История Алуанка*, Т. I, с. 16-17; он же: *Арцах*, с. 33-34, 53-54, 59; Картвелашвили А., *Кирзан и кирзани*, – «Известия» Азерб. филиала АН СССР, 1937, № 2, с. 41. Ср. Бархударянц С., *Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений*, с. 43-44.

хударянца можно рассматривать как фиксацию наличия и обратного процесса, а именно — фта переселения определенной части удии с левобережья на правобережье реки Кура²³. К примеру, М. Бархударянц рассказывает о переселении из Ниджа и Султан-Нухи на правобережье Куры 50 семей вместе с их меликом²⁴. О похожих случаях есть сведения и у других авторов²⁵. Переселенцы с левобережья оседали преимущественно в Гюлистанском меликстве, в Гюлистане. Талыше и примыкающей равнине. О переселении определенной части

²³ Ср. Акопян А.А., *Княжеские и царские роды Собственно Албании и Восточных краев Армении в IX-XIII веках (Историко-источниковедческий анализ)*, Автореф. Диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Ереван, 2014, с. 5.

²⁴ Так он пишет: «Абов Юзбаша которого также звали Черный Абов (его предки владели Ниджом и Султан-Нухи с их окрестностями) оставляет Нидж и с 50 семьями своих родичей около 1600г. переселяются в гавар Джеваншир».

²⁵ Раффи сообщает: «Мелик-Бегларяны (правители меликства Гюлистан) — коренные утийцы, из села Ниж. Какие обстоятельства принудили их оставить родину, перебраться в Карабах и поселиться в гаваре Гюлистан, — об этом история умалчивает. Известно только, что первый переселенец, которого тюрки называли «Кара-юзбаша» («Черный сотник»), а армяне его звали — «Черный Абов», был человеком не простым: на своей родине он имел состояние и правил народом. В начале шестнадцатого века этот «Черный сотник» внезапно появляется в Карабахе, совершенно обнищавший, имея с собой только несколько семей и животных. По началу жили они в палатках на левом берегу реки Тартар, неподалеку от нынешнего села Талыш. А потом в вечную собственность он получил село Талыш, или Тариндж, в гаваре Гюлистан, возле монастыря Орех. О «Черном сотнике» известно лишь это. На камне, воздвигнутом на его могиле, находящейся возле упомянутого монастыря, высечена лишь одна строка, из которой видно, что скончался он в году 1632». См. Раффи, «Меликства Хамсы» — классический труд по истории Арцах-Карабаха (1600-1827 гг.). Пер. с армянского Л.М. Казарина, Ереван, 1991, Гл. II.; Каголикос Есаи Хасан-Джалалян сообщает, что своими ежегодными набегам северокавказские кочевые племена опустошали области «на том и на этом берегу реки Куры: области Шакинскую, Капалак. Дасана до окрестностей города Шемахи, и много сёл в районе Партава. Уцелевшие жители сёл, лежащих на равнинах, спаслись бегством и укрылись в горах Арцаха. Спасшись в его укреплениях, они здесь начали заботиться о своей жизни». См., Есаи Хасан-Джалалян, *Краткая история страны Албанской (1702-1722 гг.)*, Баку, 1989, с. 14-15, понятно, что среди этих людей были удины.

удин с левобережья на правобережье реки Кура в 1918-1920 гг. XX также есть сведения.²⁶

Казар Овсепян, о судьбе удин—народа гегемона периода царства Шаки-Эрети пишет: «В течение многих веков часть удин погибла, часть увелась [в плен], а часть приняла ислам... Теперь [после событий XVIII-XIX вв. – Г.А.] удиноязычное население [армянской веры] осталось только в поселках Вардашен и Нидж..., а тюркоязычное [также удины армянской веры – Г.А.] – в Джоурлу, Мирзабейлу, Султан-Нухи, Варданлу, Падар»²⁷.

Таким образом, пик процесса так называемой «естественной» дезинтеграции и деэтнизации удинского народа приходится на позднее средневековье и на XVIII-XIX вв.

Вот таким было реальное положение вещей на кануне XX века, когда в истории удинского, как и армянского народов современного Азербайджана разыгралась трагедия до того невиданных масштабов. В начале XX века, а именно во время известных событий 1918-1920, как и позже, во время геноцида армян в Азербайджане в 1988-1990гг. удины во многом разделил печальную судьбу и участь азербайджанских армян.

И так, обращаясь к данному вопросу, следует констатировать, что Первая мировая война и революция в Российской империи для тюрков и армян Южного Кавказа образно выражаясь «стала водоразделом». Для тюрков Кавказа это была возможность очистить край от «неверных» (от христианского элемента) и в первую очередь от армян и удин. В изменившейся исторической ситуации, положение армян и этнических удин-«армян по вере» в Нухинском и Арешском уездах Елизаветпольской губернии, стало критическим. Тюркское население региона уже с декабря 1917 г. стало применять акты массового насилия по отношению к армянам и удинам. Во всей Елиза-

²⁶ См. Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов, с. 313 – 319; Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане....с.83-135 .

²⁷ Овсепян К., *Очерки об утийских и магометанских армянах*, с. 11-12.

ветпольской губернии нападения, грабежи, резня армян и удин как - «армян по вере» стало обыденным делом. Потери среди удин можно установить по архивным документальным источникам тех лет методом экспертного источниковедческого анализа приблизительно. так как этнических удин зачастую в документах ошибочно называли «армянами». Однако есть источники, где удины упоминаются под своим самоназванием. По названиям удинских населенных пунктов также, можно определить, когда речь идет именно об удинах. Из имеющегося материалов, очевидно, что для османских и кавказских тюрок - «азербайджанцев», удины последователи ААЦ как и армяне стали целью для уничтожения, удин же диофизитов (халкедонитов) в 1918 г. по началу приняли за грузин, и по этому они пострадали меньше удин-миафизитов. Но уже в 1920 г. удины диофизиты также подверглись массовому насилию.

Существуют, материалы и документы, по теме, которые ярко освещают события того времени²⁸.

Так, например, по данному вопросу есть весьма интересные сведения, 2-го февраля 1919г. к Армянскому национальному совету обращается представитель Нухи-Арешских беженцев в Елизаветполе с просьбой: «о спасении находящихся в плену беженцев и возможности переселения их в более безопасные селения. такие как удинские села **Нидж и Большой Согютлу**, а **Нухинцев** в **чалет** и

²⁸ Эти документы введенные в широкий научный оборот в сборнике -Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов (Сост. Мирзоян С., Казинян А., Исторический архив РА),Ереван, 2003.(на арм. яз.), а так же в работах армянского этнолога Г. Харатян. см. Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане. Удины: крах всех усилий самосохранения, с.83-135; интересные данные есть также в работе Степаняна Г., см. Степанян Г., Армяне Бакинской губернии во второй половине XIX. века (историко-демографическое исследование), Ер., 2010. Он же, Резня и самооборона армян уездов Нухи и Ареша. Вопросы истории и историографии геноцида армян, № 5, 2002. с. 23-32.

Вардашен²⁹». Посещение региона капитаном Друитта, представителя Уполномоченного по вопросам беженцев майора А.Гиббона, показало, что: «Из числа 60. тыс. армян Нухинского и Арешского уезда в селениях Нидже, Варташен и Джалете осталось всего до 10.000 человек, остальные - за исключением беженцев - истреблены и погибли. В районе Нухи свирепствовал тиф всех видов...Армянское население лишено возможности передвижения и не чувствует себя обеспеченным. Лучшим исходом было бы назначение в Нуху английской миссии»³⁰.

Родные села армянских и удинских беженцев, между тем, к этому времени уже начали заселяться тюрками и не только ими. Так, например в удинском селе Султан Нухи заселились лезгины. 12 апреля 1919г. жители селения Султан Нухи обращаются к Армянскому национальному совету и пишут: «Настоящим имеем честь довести до вашего сведения нижеследующее: мы, сельчане сел. Султан-Нухи Нухинского уезда в числе 150 человек во время вторжения турко-татар в наше селение, покинули его и переселились в армянское (удинское-Г.А.) селение Нидж, где и нашли себе убежище. Во время нашего пребывания в названном селении приблизительно в конце сентября 1918 г. наше селение было самовольно занято лезгинами, которые и по сие время продолжают оставаться там, производя опустошения. Страшно бедствуя в селении Нидж, мы не можем засеять свои поля, чтобы прокормиться, ибо лезгины под угрозой смерти не подпускают никого из нас к нашему селению. В настоящее время нас в селе Нидж до 60 человек, но в окрестных мусульманских селениях много наших сельчан пленены татарами: женщины и детей. Доводя об изложенном до вашего сведения,

²⁹ (ИА РА, Ф.223, оп. 1, д.75, с. 9, оригинал, рукопись); Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918–1920 гг., с.207-209. Ср. Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

³⁰ (АИ РА ф.200, оп.1, д.79, л.136-137. Копия. Машинопись); Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях ... с.245-246. Ср. Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

настоящим честь имеем просить вас принять все зависящие от вас меры и ходатайствовать перед Азербайджанским правительством о выселении названных лезгин из нашего селения, ибо в противном случае последним остаткам нашего селения грозит голодная смерть. Представители жителей Султан-Нухи: Айрапет, Еремянц, Микиртич Арамянц, Казар Барсегянц»³¹.

О ситуации сложившейся по интересующему нас вопросу есть интересные сведения также в следующем сообщении, содержащемся в документе под названием «Докладная записка председателя крестьянского союза Нухинского и Арешского уездов о положении беженцев-армян в Нухинском и Арешском уездах», от 30 апреля 1919 г., Баку, там в частности сказано следующее: «После событий, начавшихся в мае месяце 1918 года, из 48 армянских сел Нухинского и Арешского уездов, имевших 60.000 населения, уцелели частью только три селения Нидж, Варташен и Джалет; все же остальные селения разрушены окончательно: жители вырезаны и все состояние разграблено; часть же жителей спаслась бегством, кто куда мог. Ныне имеем беженцев, зарегистрированных в самом городе Нухе – 1400 человек, в селении Нидже 1300 чел. и в Варташене и Джалете 400 душ. Имеем пленных в татарских селах: в селениях Самуг (несколько сот), Дайне, Гейнике и во многих селах. Точное количество пленных пока не установлено и нам трудно установить, но их должно быть не менее 10.000 душ. Жителей селения Орабан насильно заставили принять магометанство. Находятся в татарских селениях много армянских детей сирот, которых скрывают и не выпускают. Красивых женщин и девочек увели. Много женщин и девочек находятся в селениях Дайна, Самуг, в гор. Агдаше и пр. В последнем, по слухам, открыт даже публичный дом из жен и девочек-армян. Беженцы-армяне умирали также от голода, холода и болез-

³¹ (АИ РА, ф.223, оп.1, д.80, л.79. Подлинник. Рукопись); Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях ..., с.277. Ср. Харатьян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

ней и сейчас продолжается это; они голодны, голы и умирают от разных болезней. Их земли даются татарам. Дороги закрыты для них; дорога Нуха-Еавлах...на днях выехавшее из Нухи семейство было вырезано под селением Кишлаг, находящимся в 6-7 верстах от Нухи. В вышеназванных уездах, за исключением города Нухи и трех селений, нет армян. Налог «Ушура», установленный турками, не собирается ни от кого, но почему -то армянское селение Нидж (удинское) составляет исключение, где до сих пор собирается этот налог. Многие из армян - крестьяне сдавали свое добро на хранение знакомым татарам, но это имущество теперь не возвращают. Из 60.000 армянского населения в этих двух уездах насчитывается около 25.000 душ, приблизительно половина коих находится в плену. Председатель Крестьянского союза Нухинского и Арешского уездов Б. Балаянц³²».

Весьма интересные данные о интересующем нас вопросе можно почерпнуть из документа под названием «Доклад о положении армян в Нухинском и Арешском уездах. Результат поездки с мистером Гринлиф от Американского Комитета Помощи на Ближнем Востоке для обследования положения беженцев с 14 по 18 мая 1919 года», в котором в частности имеются следующие сведения: «Сел. Варташен: Поголовной резни и выселения армян не было, т.к. они успели скрыться в соседних горных лесах и провели там наиболее тревожное время в июле и августе 1918 г. Все же было убито несколько десятков мужчин. Все дома как в Варташене, так и в примыкающем к нему Кишляге были начисто ограблены. Особенно пострадал Кишляг, где почти не осталось жителей. В Варташене 600 домов удин-армян (григориан), около 300 домов удин-«враци» (православных) и 300 домов персидских евреев, занимающихся мелкой торговлей по деревням. Нам

³² (АИ РА ф.223, оп.1, д.80, л.138 об. Подлинник. Машинопись); Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях ..., с. 289-290. Ср. Харатьян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

пришлось повидать некоторых из самых богатых варташенцев, которые теперь превратились в нищих. **Варташен**, подобно **Ниджу**, был одной из самых богатых деревень всего края. Крестьяне провели на свой счет телеграф и содержали почту и шоссейные дороги. Каждый из домов пострадал в среднем тысяч на 80.000-100.000. Домашняя утварь и обстановка, сельскохозяйственный инвентарь и скот - все захвачено татарами соседних деревень. У армян не осталось ни одной лошади. На все 600 домов имеется едва два десятка пар рабочего скота. Весной Азерб. правительство отпустило для деревни 30 голов скота, но все они были распределены между православными **уди-нами**. Роль этих последних, особенно их священника - о. **Михаила Джейранова**, по отношению к армянам (удинам «армяне» по вер- Г.А.) была все время самая предательская. Ни они, ни евреи не пострадали. Их наиболее плодородные поля захвачены татарами и православными **удинами** и выходить туда армяне (в том числе «армяне» по вер- удины- Г.А.) не осмеливаются. Во время короткого обхода деревни нам показали 9 пустующих домов, многочисленные семейства которых вымерли поголовно от голода и болезней (сыпь, тиф и др.). По свидетельствам сельских представителей и священников в **Варташене** находятся беженцы из различных разоренных армянских селений, так напр.: из **Меджлиса** - 3 дома, из **Ягутлу** - 3 д., из **Отманлу** - 10 д., из **Кайабаша** - 40 д., **Зарафа** - 30 д. Собрать названия и количество всех, за недостатком времени, к сожалению, не удалось. До 400 беженцев размещены также в **Кишляге Варташена**. Общее количество их в **Варташене** и в **Кишляге**, т.обр. превосходит 1000. число беженцев было зимою еще значительнее (по данным **Землячества** 2300), но часть вымерла, часть же разбрелась по татарским селениям, предпочитая всевозможные унижения и рабство, смерти от голода.

В настоящее время в **Варташене** наберется также до 200 сирот. Никакой помощи, за исключением случайным подаянием и, платы за работу беженцы не получают. **Сел. Джалет (Джелут)**. Раньше было

200 домов армян. Вымерло 10. Были случаи убийств. Имеется до 20 домов татар. Самая бедная деревня по сравнению с Варташеном и Ниджем. Крестьяне совершенно разорены. Нищета бросается в глаза в каждом доме. Выходить из деревни боятся. Осенью и зимой, безусловно, будут обречены на голод. Имеются беженцы из Меджлиса - 3 дома, из Отманлу - 7 д., из чайкенда - 2 д., из Кайабаши - и др. разоренных армянских сел. Всего по подсчету правительственной комиссии в Джалете 155 чел. армян-беженцев. В деревне наберется до 100 сирот. Сел. Нидж. Раньше было 900 арм. домов (около 7000 чел, в основном этнические удины- Г.А.). Теперь осталось 747 домов. Остальные вымерли или выселились. Имеется 82 татар. дома. С июля по октябрь 1918 г. не прекращались убийства армян гл. обр. Лучшей сельской молодежи. Убито таким образом около 300 (речь идет этнических удин- Г.А.). Нидж - одно из самых богатых армянских (удинских- Г.А) селений в области. Все дома ограблены. Вымогательства под разными предлогами продолжаются до настоящего времени. В июле, августе, сентябре Нидж принужден был давать ежедневно для турецкого отряда: 20 быков, 20 баранов, 50 кур и цыплят, от 150 до 500 пудов муки и хлеба, 2 пуда масла, сахару, чаю, соли, луку и пр. По подсчету одного из крестьян (Тадево-са Тер-Гукасяна) за последний год он пострадал на сумму 175000 р. (по оценке прошлого года). В феврале в Нидже было 1400 беженцев. Количество их сейчас приблизительно такое же (По данным правит. комиссии-704). За зиму вымерло до 50% бывших тогда беженцев, а также много местных армян (удин-Г.А.). Сирот, по свидетельству священников и сельских представителей, до 150. Несмотря на все разорения и убытки, сельские представители просили только о политической помощи и о присылке представителя Комитета (американца), одно присутствие которого смягчило бы их положение и обуздало бы произвол администрации и татар. М-р Гринлиф обещал, что Комитет будет периодически посылать своих членов для объезда. В Падаре (между Варташеном и Ниджем), в Варташене и Нидже в

определенные дни недели устраиваются ярмарки, на которые татары и местные евреи свозят продукты. Относительно в худшем положении **джалетцы**.

В чем особенно нуждаются армяне-нухинцы (в том числе и удины) - это в политической помощи, прежде всего. Движение по дорогам грозит им ограблением и смертью. Они жили целый год (и больше) и все еще продолжают жить в полной оторванности. Ежечасно, как у себя дома, так и вне его, они подвержены опасности насилий, грабежам и вымогательствам со стороны соседних татар, которых в этом отношении опережают стражники и урядники. Обращения к начальствующим лицам, требования о возврате имущества и пр. бесполезны. Армяне поставлены вне закона. В Нидже стражник Джафар изнасиловал 11 мая жену Верди Петросяна (из Согютли). Уряднику Агаси беку это известно. 1 мая в Варташен прибежала девушка Астгик Кейдарян изнасилованная и плененная

в течение трех месяцев урядником поста чюнгиот (Кюнгиот) (около Нухи) Ахмад эфенди, бывш. турецк. чаушем. В уезде по деревням немало турецких чаушей и прочих чинов, которые особенно мутят против армян. В с. Меллали у бывшего турецкого юзбаши Махмед эфенди до сих пор в плену две арм. девушки. Этот юзбаши руководил грабежом в Варташене.

Наиболее острым является вопрос об участии армян (в случае удинских сел имеются в виду удины-Г. А.), находящихся в татарских деревнях. Большое количество армян, особенно женщин и детей, было пленено еще в прошлом году во время резни и массовых нападений. Многие из них обращены насильственно в мусульманство. Мальчики обрезаны. Женщины в унижении. Мужчины закрепощены для работ. Кроме этих пленных, многие мужчины, а часто и целые семьи, постепенно сами принуждены были идти в татарские села, предпочитая подневольные работы и унижения-смерти от голода. Очень часто родным и близким известно точное местонахождение этих пленных и закрепощенных. Но еще ни одно требование об их

освобождении, с указанием имени и места пленившего мусульманина, не было удовлетворено, и виновный не был наказан. Подобные обращения остаются без ответа. Или получается ответ в том духе, что женщина вышла замуж и по мусульманскому обычаю не может быть отторгнута от мужа, или что детям лучше в татарских руках, способствуют, таким образом, возникновению рабства. Мужчины и женщины работают только за кусок хлеба и, попав раз к какому-либо татарину, закрепощаются у него, подвергаясь всевозможным унижениям. С вопросом об освобождении этих армян (и удин) особенно часто приходится сталкиваться. Он один из самых волнующих. Почти нет беженской семьи, у которой родной или близкий не находился бы в плену. По слухам в Агдаше открыт публичный дом из армянок.

Возвращение беженцев в свои деревни не разрешается. Лишь в некоторых случаях соседние мусульмане позволили вернуться немногочисленным семействам (в Сегютли - 10 домов, в Малыге - 7) на условии выдачи им половины всего урожая. В селе Согютли (подверглось резне 6 сентября 1918 г. после того, как признало власть турок и было обезоружено. До сих пор сохранились груды не похороненных костей и черепов), Ягуплы, Хошкашен, Каябаши, Цирик, Тосик, чаркеанд, Ахплакеанд и др. Где только находятся охотники из мусульман, они наделяются армянскими полями, садами и домами. Вся деревня Каябаши (оказавшая туркам сопротивление и сражавшаяся в течение 2 недель), сдана в аренду татарам за 50000 руб., в то время как отдельные сады в ней дают сбор на эту сумму. Общее количество разоренных армянских сел достигает 48. Нетронутыми остались только: Варташен, Джалет и Нидж, т.е. ограбленными, но не вырезанными и населенными. По дороге от Евлаха такие богатые армянские села как: Хан-Абат, Джафарабад, Гейбулах и др.-совершенно безлюдны, поля и сады поросли травой, дома с черепичными крышами и балконами пустуют или служат местом добычи строительного материала. В Нухинской долине много невозделан-

ных рисовых и хлебных полей и виноградников. Русские села уезда, как напр.: Алексеевка, Некрасовка, еще летом 1917 года, в предвидении грозы, распродали свои дома и имущество гл. образом армянам и эмигрировали в Россию. Теперь и эти села пустыют. Армяне села **Оробан** (удины) (у самого подножья Кавказского хребта к востоку от Нухи) приняли в прошлом году мусульманство под угрозой резни. Другая половина этого селения приняла мусульманство еще в конце 18-го века. Бывали частичные случаи перехода в мусульманство и в др. деревнях в прошлом году. Такое же предложение делалось и ниджцам, но те отказались. Во все области к северу от Куры, начиная от Евлаха, бросается в глаза определенно не татарский тип местных мусульман, вполне тождественный с типом местных армян (удин). Все население было тут, по-видимому, когда-то (2-3 столетия т.н.) удинским и признавало своим духовным главой Эчмиадзинского Католикоса (до 1815г Албанского-Гандзасарского Католикоса). Воспоминание об этом еще не умерло у местных мусульман, что не мешает им, однако быть крайне фанатичными и нетерпимыми. С. Варданлу (удинское) приняло магометанство в 1754г., с Хач-Маз (удинское), по преданию, - в 1008 г. Во многих мусульманских селениях имеются развалины армянских церквей и многие носят армянские названия. Не будучи письменным языком, удинский язык легко уступил здесь место татарскому.

Год владычества Азербайджана в этой области уже дал наглядную картину всеобщего упадка. Телеграфные линии между **Варташеном** и **Ниджем** и др. пунктами, проведенные на средства этих двух селений - совершенно уничтожены. Администрация невежественна, бездарна и преступна. Отсутствие порядка и закона чувствуется во всем. На наших глазах возникает рабство и крепостной труд (Незадолго до нашего приезда, одна беженка-армянка из **Ниджа** (этническая удинка А.Г.), по заказу татарина, битьем и угрозами была взята стражниками на работу и «службу» в татарскую деревню). Характер народа, научившегося было уважать законность и

право, резко меняется, и это заметно даже при поверхностном общении: мусульмане привыкают к режиму произвола и насилия, который пока что дает им возможность легкой наживы; армянам прививается сознание беспомощности права, рабские чувства трусости. Устанавливаются настоящий ханский режим. Каждый день разрушения равен годам культурного строительства. Разрушены и приходят в упадок богатейшие хозяйства (шелк, рис, садоводство). Общее число армян Нухинского и Арешского уездов по приблизительному подсчету: В городе Нухе... местных 7000; В селении «Варташен 4300», «Нидже 5500», «Джалете 1200», всего 18000. В городе «Нухе ... беженцев .. 1051». В сел. «Варташен и Кншляге ... 1000», «Нидже 1400», «Джалете ... 155», всего 3606». число армян, находящихся в татарских деревнях, во всяком случае, не меньше 3600 (числа беженцев в г. Нухе и в трех арм. селениях). Только заявлений от родных с указанием местонахождения плененного в г.Нухе имеется около 400. Такие же заявления мы слышали в деревнях на каждом шагу.

По сведениям Землячества: Нухинск. у[езде], в селении «Хачмазе..... 500». «Таркеаш 300 (у Гаджи Усуфа - 70 рабов)», «Моллау 30», «Мыхлыховаге 40», «Джувру 200», «Дузахлу..... 20», «Буме 50» «Хадаре 100», «Варданлу..... 50», Арешск. у. «Дягна 500», «Аджаллу ... 200 (у Мустафа бега 30 чел.)», всего 1990». Нужно принять во внимание, что за последние месяцы многие беженцы добровольно пошли в татарские села. Кроме того, в сторону Елизаветополя в прошлом году смогли бежать до 1500 чел., которые разместились теперь большей частью в Карабаге (среди них также могли быть удины-Г. А.), а частью - в арм. селах около Елизаветополя (в самом городе - сейчас не больше 300). Общее число армян Нухинского и Арешского уездов, оставшихся в живых, равняется, таким образом, приблизительно: 18000, 3606, 3600, 1500». «В Самугском районе 7000 плененных армян. В пределах Грузии - 1500 человек всего 30200 т.е. около 50%

числа армян, бывшего в 1917 году (52813) . Количество сирот (не считая находящихся у татар): в гор. «Нухе 400». В сел. «Варташене 200», «Джалете ... 100», «Нидже ... 150», всего 850³³.

О бедственном положении населения было известно и в Армении. «В двух сравнительно уцелевших армянских (удинских-А.Г.) селениях Нидж и Джалет не прекращаются грабежи и насилия над мирным населением. По распоряжению пристава 3 уездного полицейского участка под предлогом сбора податей у армянского населения отбирается последнее сохранившееся имущество, в домах по ночам производятся обыски, сопровождающиеся убийствами, грабежами и насилиями над армянскими женщинами и девушками. В мусульманских селениях силой задерживаются в плену насильственно обращенные в мусульманство дети, женщины и девушки-армяне. Повсеместно запрещается армянам производство торговли и население, лишенное всяких средств к пропитанию, предоставляется голодной смерти. Министр иностранных дел С.Тигранян³⁴».

29 августа Нухи-Арешское землячество в Тифлисе обращается к Комиссару Армении и Закавказья полковнику Хаскелю и вот что сказано в этом обращении: «Армянское население Нухинского и Арешского уездов «Азербайджан» переживает поистине трагическое положение... Положение спасшихся от резни армян (речь и об этнических удилах), беженцев и сирот, таково: большая часть их живет в трех уцелевших (по ошибке принятых турками за грузинские селениях (удинские села - Г.А.): Нидж, Варташен и Джалут, и в самом городе Нухе, и лишь незначительное число бежало в Елизаветполь и в Грузию. ... Почти нет беженской семьи, у которой родной

³³ Не полный список армян, находящихся в плену: см. (АИ РА, ф.278, оп.1, д.8, л.29-30,(прим.сост.). Л. Лисициан (АИ РА, ф.278, оп.1, д.8, лл.17-28 и ф.200, оп.1, д.79, л.190. Подлинник. Машинопись); Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918-1920 гг., с. 313 - 319. Ср. Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

³⁴ (АИ РА, ф.200, оп.1, д.79, л.179 об. Копия. Машинопись); Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.321-322. Ср. Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

или близкий не находился в плену. Списки многих пленных имеются у нас. ...В уцелевших селениях: Нидж, Варташен и Джалут, домашняя утварь, обстановка, сельскохозяйственный инвентарь и скот - все захвачено у армян татарами с соседних деревень, - у армян не осталось ни одной лошади. Грабежи и вымогательства, сопровождаемые убийствами, продолжают и поныне. Армяне (и удины) здесь живут под страхом ежечасных насилий в сознании своей бесправности; им положительно воспрещается заниматься чем-нибудь, почему почти все они прожили свои последние крохи и обречены ныне на неминуемую гибель.... Вот уже более года армяне живут в полной оторванности от внешнего мира; еще недавно пытавшиеся проехать убивались. По только что полученным сведениям из высокоавторитетного источника, в самом непродолжительном времени предвидится более крупная резня остатков армянского (удинского) населения во всех трех уцелевших селениях и городе Нухе; причем определенно указывается, что участь 1000 молодых беженцев, взятых недавно мусульманами насильственно на полевые работы, в качестве жнецов, уже предрешена, если только не будут приняты срочные меры к спасению их от неминуемой их гибели. Находя тревогу армянского населения Нухинского и Арешского уездов вполне основательной, в предвидении поголовной резни, земляческий союз нухинцев и арешцев в Тифлисе»³⁵.

Интересующие нас сведения есть также в следующем документе «Письмо правления Нухи-Арешского землячества верховному комиссару Закавказья полковнику Хаскелю о продолжающихся погромах армянского и удинского населения в указанных уездах и о необходимости выявления виновных и ускорения пе-

³⁵ (АИ РА, ф.278, оп. 1, д.8, л.64 об. лл. 62-64. Заверенная копия. Машинопись): Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с. 393-396. Ср. Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

расселения»³⁶. И вот, что в нем сказано: «Как известно, летом 1918 года при наступлении турок на Баку, последние вместе с азербайджанскими войсками уничтожили в Нухинском и Арешском уездах 48 селений, вырезав свыше 35 тысяч мирного армянского населения в них. Избегнуть этой участи тогда удалось лишь трем утинским (удинским) селениям: Варташен, Нидж и Джалут благодаря той причине, что турками по ошибке названные селения были приняты за грузинские - ввиду общности языка утинцев - грузин и утинцев – армян (удин диофизитов и мнафизитов), населявших эти селения (ути́нцы составляют особую ветвь армян). Безоружное и окруженное со всех сторон в течение 2-х лет мусульманами, означенное население.... Между тем из писем грузин-ути́нцев и ряда других лиц, адресованных своим тифлисским родственникам, черпаем следующие сведения о неслыханной по жестокости до сего времени резне мирных и покорных крестьян-армян упомянутых селений. 27 марта с/г татары соседних сел, руководимые местными полицейскими стражниками, напали на селения Варташен, Нидж, Джалут, перебили всех мужчин, вырезали детей и женщин и, вот уже более недели, расхищают имущества тонувших в крови невинных жертв. Таким образом, положен конец существованию утинцев-целого ряда армянской нации и всему армянскому населению двух уездов, имевших свыше пятидесяти тысяч (50000) жителей. Резне и грабежам 27-го марта подверглись и грузины-ути́нцы, от которых уцелело всего лишь около 50 дымов: в числе убитых называют брата грузинского священника Александра Джейранова. Нуха-Арешское Землячество в Тифлисе неоднократно обращало внимание Союзных миссий на трагическое положение остатков армянского населения в городе Нухе и уцелевших от резни 1918 года упомянутых выше трех селений. Оно в предвещании могущей быть новой рез-

³⁶ (Копии письма посланы: министерствам иностранных, внутренних дел и председателю правительства Грузии. См. АИ РА, ф.245, оп.1, д.15, л.75 (прим.сост.). 8 апреля 1920г. Тифлис); Ср. Харатьян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

ни и в целях предотвращения таковой, просило своевременно командировать в означенный район хотя бы одного представителя Великих союзников, который одним только своим присутствием мог бы предупредить наступившее бедствие и своевременно и безболезненно совершить эвакуацию этих армян в Армению. Еще Выражая бурный свой протест против устроителей резни мирных наших сородичей, просим....обеспечить безопасное и немедленное переселение остатков армянского населения указанного района в Армению. Председатель Землячества А.Тер-Авакян Секретарь А.Мкртчян³⁷». В сообщении от 14 апреля 1920г. сказано следующее: «В Нухинском и Арешском уездах, где уцелевшие в количестве до 20.000 человек от турецкого нашествия остатки армянского населения (до нашествия турок в этих уездах было 50000 армян) в течение двух лет находились в полном рабстве у местных татар и были безоружны, теперь частью вырезаны, небольшая же часть укрылась в горах и гибнет от холода и лишений. Большие и некогда богатые села Нижний Варташен и Джалут уничтожены целиком»³⁸.

Здесь следует особо отметить, что даже после советизации Азербайджана проблемы у чудом выживших местных армян и удни края так и не закончились. Так это четко видно из строк «Доклада специального уполномочного советской власти Азербайджана, жителя села Куткашен Ясина Молла Мамед оглы Народному комиссару внутренних дел Азербайджана «О положении армян нухинского и арешского уездов от 20 мая 1920г.»³⁹. И вот, что сказано в тексте доклада: «Все армянское население Нухинского и

³⁷(АИ РА. ф.245, оп.1, д.15, лл.75-77 и об. Подлинник. Рукопись); Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..... с.454-455. Ср. Харатян Г.. Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

³⁸ (АИ РА. ф.200, оп.1, д.563, л.69 об. Заверенная копия. Машинопись); Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..... с. 458. Ср. Харатян Г.. Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

³⁹Копия доклада послана дипломатическому представителю Армении в Грузии. (См. АИ РА. ф.278, оп. 1, д.41, л.17 (прим.сост.); Ср. Харатян Г.. Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

Аре́шского уездов окончательно разорено: большая часть их вырезана, селения сожжены; до последних дней уцелели из 31 села только 3 - Нидж, Варташен и Джалет, которые в качестве пленных жили на своих местах, но им тоже не было суждено продолжать свое существование и они подверглись нападению в первые дни Карабахских событий и вырезаны; жители Варташена и Джалета поголовно, а часть жителей Ниджа спаслись в лесах, где и до сих пор продолжают свое жалкое существование. Почти во всех селах и городах этих двух уездов есть пленные армяне-мужчины, женщины, девушки и дети. Многие из них превращены в магометанство. Организаторами резни были местные беки, кулаки из крестьян и административная власть. Большая часть награбленного имущества армян доставлялись бекам и властям. Благодаря событиям беки, чиновники, даже и многие из полицейских стражников, сделали крупными миллионерами. Благодаря своей темноте и зависимости от беков и власти, крестьяне-мусульмане тоже принимали участие в событиях, сознательная же часть крестьянства не могла протестовать в виду своей слабости. Зло не искоренилось и после объявления Советской власти в Азербайджане, так как во власти остались старые кровопийцы-чиновники. Старшины, которые сожгли живыми около 700 душ женщин и детей в помещениях и сейчас продолжают свою службу народу именем Советской власти. Во всех селах власть старая и они продолжают свою старую политику. Ныне необходимо собрать разбросанных армян на свои места как можно скоро. Масса сирот детей, которых также необходимо собрать. Для приведения последнего в исполнение, необходима военная сила и участие сознательных товарищей на местах, иначе невозможно что-нибудь сделать. Мне Агдашским Ревкомом дан был мандат для освобождения и водворения на свои места армян, но я ничего не мог сделать в пользу несчастных крестьян армян. т.к. все мусульманское население вооружено с ног до головы и пока не различает своих друзей и врагов; я был бессилён.

Последние армянские три села Нидж, Варташен и Джалет предоставленные беженцам мусульманам, необходимо вернуть своим владельцам. Сообщая Вам о действительном положении армян названных уездов, прошу от имени обездоленных крестьян приютить их и придти им на помощь как можно скорее». ⁴⁰ 4 сентября 1920г. к представителю Советской России в Армении обращаются чудом уцелевшие жители Нухинского и Арещкого уездов, жалуясь на продолжающиеся резню и вот, что они пишут: «Нынешняя власть в провинции ни в чем не уступает мусаватистам, те же гонения, аресты и беспомощное состояние армян продолжается, теперь, несмотря на то, что пострадавшие были только армяне. Последние три селения Нидж, Варташен и Джалуд были разгромлены в конце марта с/г. Спаслась лишь только часть жителей Ниджа в лесах, жители же Варташена и Джалута окончательно вырезаны. После переворота часть беженцев собрана и находится в вышеназванных селениях без помощи. Мы окончательно погибнем, если в таком состоянии останемся еще три месяца, а потому убедительно просим, умоляя вас, быть нашим спасителем, спасти нас из нашего безвыходного состояния, дать нам возможность переселиться в Армению, куда, с большим трудом, переселились около 3 тысяч наших крестьян в п./г. Сообщать об всех ужасах, перенесенных нами, считаем лишним и запоздавшим. Просим за что не оставить нашу просьбу без внимания и наш вопрос не сделать государственным, как делали старые буржуазные правительства. Наше спасение только в переселении, это в интересах как наших, так и местных мусульман. Подписи: Мурад Закнян, Сергей Гукасов, Егиш Куранян»⁴¹.

⁴⁰ (АИ РА, ф.200, оп.1, д.250, л.12. Заверенная копия. Машинопись); Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с. 472-473. Ср. Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

⁴¹ (АИ РА, ф.278, оп.1, д.35, л.47. Заверенная копия. Машинопись); Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с. 484-485. Ср. Харатян Г., Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане с. 83-135.

И так, по сути покинутые всеми, чудом выжившие во время геноцида 1918-1920гг., удины - их часть, должны были искать возможность вернуться в свои разоренные края (Нидж и Варташен) и с нуля заново строить свою жизнь. Это продолжалось до тех пор, пока история не повторилась в зеркальных событиях 1988-1990гг. ставших логическим продолжением событий начала XX века⁴².

В 1988-1990гг в годы геноцида и массовой насильственной депортации армян из Азербайджана сложилась крайне тяжелая ситуация и для удинов. Эту ситуацию довольно ярко иллюстрирует и передает атмосферу тех дней следующий документ, из которого мы приведем выдержки и несколько цитат- **«ПИСЬМО – ОБРАЩЕНИЕ ОБЩЕСТВА ЗАЩИТЫ УДИНОВ»** в котором в частности сказано следующее: «Мы представители малого удинского народа, проживающие в городе Свердловске, выражаем свою искреннюю озабоченность. До нашего малочисленного народа практически не способного защитить себя, доходят угрозы со стороны части экстремистски и националистически настроенных людей из числа лидеров «народного фронта Азербайджана», в котором говорится о полном уничтожении удин. Эти безумные и грязные заявления со стороны части НФА по истине не входят ни в какие рамки общепринятых международных норм и прав человека. Более того, они напоминают все ужасы фашизма, в практике которого господствовал принцип геноцида. В СССР, согласно конституции, проповедь всякого рода расизма и действия, сопровождающиеся геноцидом должны быть строго наказаны по закону. Мы уверены, что геноцид не есть харак-

⁴² Часть удин, особенно из диофизитов Вардашена (они носили грузинские фамилии и фамилии на -ов), бежали в Грузию еще в 1920-1922 гг. и основали село Зинобиани в Кварельском районе. После их переселения в Грузию у удин-диофизитов Вардашена преобладающими стали фамилии на -ов. Фамилии же на -ян, считались уже армянскими. Из-за этого значительная часть удин-приверженцев ААЦ (имена, фамилии, отчества которых, до недавнего времени были преимущественно идентичны армянским) была вынуждена бежать оттуда, и численность удин в Вардашене сократилась с 3.000 в 1990 г. до 74 человек в 2009 году. Вардашенские удины переселились преимущественно в Минводы, Пятигорск и Краснодар.

терная черта азербайджанского народа, но такого рода призывы настораживают. Они могут еще более осложнить и так уже предельно критическое положение. Считаем, что недооценка сложившейся ситуации может обернуться трагедией. Нам невыносимо больно и горько представить себе, что судьба нашего народа, нашей Родины и судьба наших отцов и матерей, детей, братьев и сестер предрешены и им остались считанные дни. Сегодня удины это народ, едва не исчезнувший с лица земли, не сошедший с исторической арены еще недавно, в начале двадцатого века. Причиной тому была резня в Азербайджане в начале XX века, в ходе которой некоторая националистически настроенная часть азербайджанцев хотела, также как и сегодня, полностью уничтожить удинов. Тогда приблизительно удалось уничтожить 75% населения. Но удины выжили и возродили свою национальную культуру при помощи Советской власти. В течение последних 60 лет им ничего вроде бы не угрожало. Сегодня же вдруг стало известно, что приверженцы геноцида все еще скорбят по той неудачной резне. «Объективная» Почва, на которой выросли эти настроения это то, что у удинов сходны с армянами фамилии. Но разве это повод для того, чтобы уничтожить целый народ? А может ли вообще найтись такой повод, который оправдал бы такое безумие, варварство, дикость? Мы члены общества защиты удинов, возмущены такой дерзостью отдельных групп НФА. Мы не знаем, что сейчас происходит в селе Нидж, каково положение с продовольствием, медикаментами и медперсоналом (их не хватает), каков действительно уровень защищенности от всяких попыток напасть на село и вообще, где гарантия того, что народ наш не в опасности? Все это вопросы, на которые мы ждем ответа и требующие экстренных мер. Сегодня мы полностью отрезаны от села и абсолютно не поступает оттуда никакой информации. Не работает связь с селом нет писем и телеграмм. В связи с этой критической ситуацией настоятельно просим и требуем срочно разобраться и оказать необходимую помощь по нормализации обстановки вокруг села

Ниджа и принять меры по выявлению и наказанию тех, кто нагнетает страсти и срашивает народы. В случае же, если обстановка требует ввода воинских частей, просим немедленно оказать эту помощь, т.к. старики, женщины и дети действительно не способны защитить себя, либо сделать все возможное для того, чтобы эвакуировать население в безопасное для их жизни место. Для участия в мероприятии посылаем своего уполномоченного представителя в лице Дингилишян О.Л. Сопредседатели общества: (Насибян В.В.), (Дингилишян О.Л.) члены общества Насибян С.В., Джаллатян К.Ст., Ширширян А.А., Везирян Р.Г., и т.д. Всего 50 подписей».⁴³

Рассказы очевидцев происходивших в период 1988-1990гг событий, также дополняют и подтверждают приведенную выше, в обращении картину. И так, вот, что рассказывает беженец из села Нидж перебравшийся с семьей в город Краснодар удин Ашот Г.: «В 1988г. в самый разгар событий я пошел на работу, а там ко мне подходит мой сотрудник и громко кричит: Ты армянин, ты армянин! Он прекрасно знал, что я удин, но нарочно так кричал. Я решил пойти домой. На машине приехал до Зарагана, а там другие напали на меня. Я пошел дальше пешком. Пришел в село, а там народ - удины наши сельчане, решили самооборониться, если на нас нападут. Прошло несколько дней. И тогда я решил любым способом уехать оттуда, увезти семью. Собрал семью - жену, сына, невестку, внуков, приехал в Баку. Это был большой автобус, все пассажиры - из Ниджа, все - удины. Все хотели через Баку уехать из Азербайджана. Вроде бы прошло то время. Да вот только семья моя вся разъехалась. Другой беженец удин из Ниджа Ашот Л.Л. рассказывал как он покинул родной Нидж: «29 февраля был конфликт, в ту ночь удинов хотели уничтожить совсем. Вокруг в деревнях собирались, говорили, что здесь живут христиане. К Ниджу есть 5 подъезд-

⁴³<http://amap92.narod.ru/>;
<http://www.udinka.narod.ru/dalwe.html>;
<http://udinka.narod.ru/dalwe2.html>.

<http://udinka.narod.ru/rodnik.html>;
<http://www.udinka.narod.ru/dalwe1.html>;

ных дорог, этой ночью они были вскопаны, чтобы никто не мог выйти. Может быть, наши дозвонились и рассказали о реальной угрозе, предупредили. После, солдаты из Зараганского гарнизона стали нас охранять, а до того все молодые вышли из деревни. Разъехались кто - куда. Ростов, Шахты, Таганрог, Краснодар. Я договорился, чтобы через Грузию меня вывели, декабрь 2003г. г. Краснодар». Бывший жителя села Султан Нухи свидетельствует: «Наши односельчане лезгинны и турки в 1988г. вышли на демонстрацию, требовали, чтобы мы уехали. Всех наших мужчин, кого поймали на улицах, в тот день избили. Пришел к нам председатель колхоза, сказал, чтобы мы уехали, А как уехать? Не мое дело, говорит, быстро соберитесь и уезжайте. Рядом с нашим селом был военный городок, они на машинах заехали за нами, собрали нас и увезли к себе, в городок. Там мы прожили целую неделю, а потом выехали на автобусах (24 июля, 2005)». Семья беженцев Г.Д., переехавшая из Варташена в Ставрополь рассказала свою историю: «Мы убежали, а не уехали прямо с улицы убежали, когда демонстранты кричали смерть армянам. Мы не армяне, но нас тоже выгнали, обозвали хвостами армян. Мы с армянами в одном квартале жили. У нас у всех в Варташене были свои истории, все знали, как убивали и грабили в 1918г. А в 1988г. было похуже, если бы начался резня, то всех бы перебили. Лучше было все оставлять и уезжать. Вот мы и уехали. Каждое поколение испытало это на себе. Азербайджанцы! хотят быть «албанами», но нас удин ненавидят»⁴⁴. И таких историй великое множество.

Подытоживая, следует констатировать, что сразу же после известных событий 1988-1990 гг. в Азербайджане начался массовый исход коренного удинского населения с территории своей исторической родины⁴⁵. Ярким примером хваленной азербайджанской «то-

⁴⁴ Свидетельства удин очевидцев событий, см. Харатьян Г.. Официальные этнодемографические показатели в Азербайджане с. 51-57.

⁴⁵ До последнего времени удины всё ещё компактно проживали в северной части современной Азербайджанской республики в селе Нидж Куткашенского района (ныне – Габалинского) и в районном центре Вардашен (ныне – Огуз). В

лерантности» и «мультикультурализма» в действии, может служить в том числе и их судьба. Достаточно только упомянуть о том, что в начале XX века, не за долго до известных событий, удин было на своей Родине около 10.000 человек⁴⁶, а к 1926г. их осталось всего 2.445 человека⁴⁷, в конце 1980-х – начале 1990-х гг. число удин в Азербайджане было около 6.120 чел., после чего оно резко сократилось до 3.800 чел., в 2009 г., и это только по официальным данным, в действительности их гораздо меньше, только в городе Варташен численность удин упала с 3.000 чел., в 1990 г. до 74 человека в 2009 году⁴⁸. События 1988-1990гг. практически не оставили удинам выбора. Объективно не имея сил для сопротивления давлению находясь под угрозой истребления, многие удины покинули своей Родной край, а оставшаяся там их часть, оказалась практически в резервации на «осадном положении».

Так трагично сложилась судьба двух братских, коренных народов современного Азербайджана. армян и удин. Один из этих народов - азербайджанские армяне, был вынужден покинуть свою историческую колыбель, а другой - удины стал заложником обстоятельств. В результате политики этнических чисток проводившейся властями Азербайджана 1988-1990гг., республику было вынуждено покинуть практически всё его коренное армянское население и значительная часть удинского.

конец 1980-х – начале 1990-х гг. их число в Азербайджане резко сократилось – с 6.120 чел. (перепись населения 1989 г.) до 3.800 (перепись 2009 г.). Сегодня удин в России и других республиках бывшего СССР больше, чем осталось на исторической родине.

⁴⁶ См. Кавказский календарь, Тифлис, 1915. с.104.165.

⁴⁷ Перепись населения ССР 1926 года.

⁴⁸ Перепись населения 1989 г.; перепись 2009 г.

**ՈՒՂԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ
1918-1920 ԵՒ 1988-1990 ԹԹ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ԱՂԻՐԲԵՋԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ:**

Ադրբեջանական «համադուրժողականության» եւ «բազմամշակութայնության», բացի ադրբեջանահայերի պատմական ճակատագրից, վառ օրինակ, կարող է ծառայել Ուղի ժողովրդի ճակատագիրը: Ուղի ժողովուրդը հայերի համար իսկապես եղբայրական ժողովուրդ է, շատ դեպքերում բաժանել է իր տխուր ճակատագիրը: Այդ իսկ պատճառով 1918-1920 եւ 1988-1990 թթ. Ժամանակակից Ադրբեջանի տարածքում հայերի ցեղասպանության «Ուղիական» դրվագը դարձավ սույն ուսումնասիրության առարկան:

Grigori Ayvazyan

**THE HISTORICAL FATE OF THE UDI PEOPLE IN
THE CONTEXT OF THE ARMENIAN MASSACRE ON
THE TERRITORY OF MODERN AZERBAIJAN IN
1918-1920 AND 1988-1990**

A striking example of the praised Azerbaijani "tolerance" and "multiculturalism" in action, along with the historical fate of Azerbaijani Armenians, can serve the fate of the Udi people. The Udi people are truly a fraternal people for the Armenians, in many ways sharing their sad fate. That is why the issue of the Udi episode of the Armenian Genocide on the territory of modern Azerbaijan in 1918-1920 and 1988-1990. became the subject of our study

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍԱՔԵՐ

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	3
ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ	5
ՌԱԴԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ	7

ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ

Модест Колеров

АНТИ-АНШЛЮС: НАЦИОНАЛЬНЫЕ ГОСУДАРСТВА СССР ПРОТИВ ЛИМИТРОФНОГО ИМПЕРИАЛИЗМА	9
--	---

Աշոտ Մկրտչյան

ԱՐՑԱԽԸ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ	44
---	----

Համիկո Հարությունյան

ԱՐՑԱԽԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (1918–1920 թ.թ.)	74
--	----

Հրանտ Աբրահամյան

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԸ (1920 թ. ապրիլ-մայիս)	93
--	----

Կարեն Խաչատրյան

ԼՂԻՄ-Ի ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՕՏԱՐՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.	103
---	-----

Վահրամ Բադալյան

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐ- ՑԱԽՈՒՄ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1921–1940 թ.թ.).	113
---	-----

Էդիկ Միևասյան

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՇՐՋԱՓՈՒԼԸ	127
--------------------------------------	-----

Ալեքսանդր Մանասյան

ՂԱՐԱՔԱՂՅԱՆ ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ ՆՐԱ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԶԵՎԱԶԱՓԵՐՈՒՄ	148
--	-----

Լիլիթ Չարսրյան

ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԱՐՄԱՏԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ	172
--	-----

Դերիկյան Վարդան

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ Ա ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ	189
--	-----

Արծրյան Հովհաննիսյան

ՌԱԶՄԱՐՎԵՍԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ	203
---------------------------------------	-----

Մարիամ Ավագյան

ԱԴՐԵՇՋԱՆԱԿԱՆ ԽՍՀ-ԻՑ ՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 30 ՏԱՐԻ ԱՆՑ	265
---	-----

Григорий Айвазян

ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА УДИНСКОГО НАРОДА В КОНТЕКСТЕ АРМЯНСКИХ ПОГРОМОВ (РЕЗНИ) НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В 1918-1920 И 1988-1990ГГ.	285
--	-----

**ԱՐՅԱԽԸ
ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՐ ՊԱՅԲԱՐԻ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ
ՁԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

**АРЦАХ
НА ПЕРЕКРЕСТКАХ БОРЬБЫ ЗА АРМЯНСКУЮ
ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ
СБОРНИК ДОКЛАДОВ**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Սրբագրիչ՝ Ն. Դավթյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 28.12.2018 թ.
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏԱՌԻԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academ.history.am>

2000

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ՊԱՐԼԱՄԵՆՏ

FL0672157

A π
110063

ISBN 978-9939-860-80-0

9 789939 860800